

**Hans
Vervoort
Vanonder
de koperen
ploert**

Hans Vervoort Vanonder de koperen ploert

Grote ABC nr. 626

Amsterdam • Uitgeverij De Arbeiderspers - 1988

De eerste en tweede druk van *Vanonder de koperen ploert* verschenen in
1975 en 1976 bij Uitgeverij Thomas Rap.

Copyright © 1975, 1988 Hans Vervoort

Omslagfoto: landschap bij Pujon, Hans Vervoort, 1975

Omslagontwerp: Nico Richter

Druk: Tulp, Zwolle

ISBN 90 295 5013 9/CH'

Inhoud

Ter inleiding	7
De start, naar Singapore en Jakarta	9
Van Jakarta naar Bandung, over de Puntjak	17
Vroeger en nu	24
Bandung, een huis en zijn bedienden	27
<i>Over het tawarren</i>	35
<i>Over het winkelen</i>	37
Bandung II, de Tangkuban Prahū, Maribaya, Ciater	38
Bandung III, ouwe sobats	44
Bandung IV, dood van een haan	46
<i>Over het verkeer</i>	48
Bogor, de plantentuin en de rest	53
<i>Over het tippen</i>	66
Bandung v, mevrouw x	67
Van Bandung naar Jogja	74
Jogja I, de kraton en het waterpaleis	85
Jogja II, Prambanan en Borobudur	92
<i>Over de opvallendheid van toeristen</i>	97
Magelang — Ambarawa — Semarang	99
<i>Over post en censuur</i>	110
Van Semarang naar Surabaja	112
Surabaja i, op zoek naar de bekende weg	116
Bal na	121
Surabaja ii, een kerkhof en een ander kerkhof	i 25
Surabaja iii, een dansvoorstelling	129
Surabaja iv, de haven	132
<i>Over radio, tv en kranten</i>	139
Surabaja v, Chinees onthaal	142
Pasirputih, klein Hawaii	147
<i>Over het eten</i>	157
Malang I, een lief provinciestadje	i6o
<i>Over koloniale restanten</i>	i 64
Malang II, de omgeving: Trètès, Batu, Selecta, Wendit, Karangates, Pujon, Nglyep	165
<i>Over Engelse les</i>	174
Malang III, op zoek naar Willem Walraven	176
De Bromo	180
Van Malang naar Bali	184
Bali: Kuta Beach	191
<i>Over het kopen van souvenirs</i>	199
Terug in Jakarta	202
<i>Over verspilling</i>	206
<i>Over het regime</i>	207
Laatste blikken	209
Veranderingen	212

Ter inleiding

In de afgelopen jaren is me geregeld gevraagd wanneer er een nieuwe druk verscheen van *Vanonder de koperen ploert*, het boek bleek nogal populair bij Indonesië-gangers.

Toch is het geen reisgids, maar een zeer persoonlijk (en hier en daar nogal knorrig) verslag van een tocht van ruim drie maanden die ik door Java en een stukje van Bali maakte, in gezelschap van mijn echtgenote, onze twee jonge kinderen en metgezel Bouke Walstra.

Ook al heb je — zoals ik — Indische jeugdherinneringen, je blijft bij zo'n reis toch toerist en buitenstaander. Het boek heeft dan ook geen enkele andere pretentie dan te beschrijven wat men als buitenlander op Java en Bali zoal kan verwachten. En ik heb dat op zeer persoonlijke basis gedaan, want hoe je een land beleeft hangt natuurlijk sterk af van je eigen instelling en eigenaardigheden.

Waar mogelijk heb ik praktische tips en prijzen vermeld.

Wie dat een wat materialistische manier vindt om een vreemd land te benaderen kan ik gerust stellen: in Indonesië zijn prijzen een favoriet gespreksonderwerp. Tussen het tijdstip van onze reis (1975) en nu is er wel het een en ander veranderd, en aantekeningen daarover vindt u in het hoofdstukje aan het slot van dit boek.

De in guldens vermelde prijzen blijken over het algemeen nog wel te kloppen. De roepia-bedragen liggen nu vijf a zes keer zo hoog, maar dat correspondeert met het koersverschil dat intussen is opgetreden (u krijgt nu ook vijf á zes keer zoveel roepia's voor uw gulden).

Hans Vervoort, 1988

De start, naar Singapore en Jakarta

Even een reisje naar Indonesië maken is ingewikkelder dan je denkt, want we moeten bijvoorbeeld al een maand uittrekken voor het ontvangen van de vereiste serie prikken. Het Koninklijk Instituut voor de Tropen verstrekt ze tegen contante betaling, er zit een vriendelijke en uiterst geroutineerde arts die pijlsnel een planningsformulier invult. 'U gaat naar Indonesië? Dat wordt dan eenmaal pokken, twee keer cholera, twee keer tyfus, twee keer DTP. Geelzucht is niet nodig, maar we raden het wel aan. Wat denkt u? Maar wél doen?'

Als we enigszins onthutst opstaan om achter het groene gordijn de eerste lading te ontvangen, voegt hij eraan toe: 'Als u nou na een halfjaar terugkomt voor nog een extra cholera-prik, dan is hij vijf jaar geldig.'

De vergelijking met vrijdag-voordeelacties dringt zich onweerstaanbaar op.

In de loop van de maand worden hele en halve borrelglaasjes vol levende en dode ziektekiemen in onze lichamen gepompt, en we krijgen nog een groot aantal tabletten tegen de malaria mee. Ons kan niets meer gebeuren, maar het geeft je wel het spannende gevoel dat je vertrekt naar een gebied vol Onzichtbaar Gevaar: wonderbaarlijk dat daar ondanks al die dodelijke ziekten nog zo'n bevolkingsexplosie plaatsvindt, dan moet er toch heel wat afgevrijd worden onder de klamboes en tussen de alang-alang.

Het visum geeft minder problemen: een paar pasfoto's en het reisbureau zorgt voor de rest. Vervelend is echter dat Indonesië alleen visa afgeeft voor één maand. We zijn van plan eventueel een halfjaar weg te blijven, maar niemand kan ons vertellen hoe groot de kans is dat een verlenging van het visum wordt geweigerd. Een eerste verlenging (tot drie maanden) schijnt weinig problemen op te leveren, maar daarna wordt het een stuk moeilijker. Men verzekert ons dat het allemaal best in orde zal komen en tussen de regels door begrijpen we dat een onderhandse gift wonderen doet. Toch hou je een onzeker gevoel over, want Nederland is geen land waar je veel ervaring opdoet in het elegant omkopen van functionarissen.

De reis zelf (ruim een etmaal vliegen) is een onplezierige hindernis, omdat we met kleine kinderen op stap zijn. We treffen zo'n mammoetvliegtuig waar een driehonderd mensen in kunnen, een regelrechte volksverhuizing, een zee van koppen waaruit altijd wel ergens kindergeschrei opstijgt. Eric, onze jongste, behoort tot de uitblinkers en stopt pas als een oud Ambonees vrouwtje een krant pakt en

boven zijn hoofd gaat kipassen. Geleidelijk aan valt hij in slaap, maar als Maja het waaieren overneemt breekt de hel weer los, totdat de oude vrouw opnieuw aan de slag gaat.

Het lijkt de Stille Kracht wel.

Met zo'n menigte aan boord (voornamelijk Australiëgers) is het een voortdurend geloop en gedraaf van stewardessen, ook al omdat we tegen de zon in reizen en de maaltijden dus wonderlijk snel na elkaar volgen. Prompt een halfuur na het verstrekken van drankjes en voedsel verzamelt zich een kleine menigte bij de toiletten. Wij zitten er pal voor en ik maak me nuttig door de niet zelden in hoge nood verkerende reizigers van het ene toilet naar het andere te dirigeren, want wonderlijk genoeg heeft het rechter toilet veel meer aanhang dan het linker.

Als eindelijk de kinderen slapen en ik mijn stoel achterover laat zakken om ook een dutje te proberen, vindt de luchtvaartmaatschappij het tijd worden om een film te projecteren op de achterwand van de toiletten, vlak voor mijn neus. Ik heb geen koptelefoon gehoord en zit twee uur lang sprakeloos te kijken naar dansende en springende figuren die een authentiek beeld geven van het Engeland uit de negentiende eeuw, zoals we dat allemaal kennen. Al met al krijg je tijdens zo'n lange nachtreis het gevoel dat het hoog tijd wordt om dit soort tochten anders aan te pakken: geef alle passagiers een spuitje zodat ze in diepe slaap vallen, leg ze keurig in rekken boven elkaar en lever ze in containers af op de plaats van bestemming. Je kunt via zo'n stapelsysteem veel meer lichamen kwijt dan nu mogelijk is en het spaart stewardessen en al dat rondgesjouw met eten en drinken. Ook het hijacken is dan meteen afgelopen. Een spuitje is misschien niet helemaal zo gezond, maar een etmaal nerveus wakker zijn in een vliegtuig evenmin.

Als we in Singapore aankomen is het al laat in de avond, terwijl we eigenlijk nog met de middag bezig zijn. Paspoorten en medische papieren worden grondig bekeken en metgezel Bouke wordt uit de groep gehaald. Zijn haar is te lang en hij moet zijn paspoort inleveren in ruil voor een visum van één dag.

Zorgelijk lopen we achter hem aan naar de douane. Als ze hier al zo beginnen, wat moeten we morgen dan niet een last krijgen in Jakarta. Er is geen sprake van dat Bouke zijn haar zal inkorten, want als zoiets móét wordt het gauw een prestigekwestie. In gedachten zie ik ons al uit solidariteit mee terugkeren naar het koude Nederland, wat natuurlijk een warm gevoel van binnen geeft, maar toch puur zonde van het geld zou zijn.

De douane-ontvangst in Singapore doet al even onaangenaam

aan. Om onduidelijke redenen moeten we een halfuur wachten en zodra iemand uit vermoeidheid even tegen de toonbank leunt wordt dat streng verboden: de balie staat al in Singapore en je bent dus in overtreding als je er even overheen buigt. Nogal knorrig kruipen we ten slotte in de taxi's die ons naar het hotel zullen brengen, service van het reisbureau, maar aan het slot van de rit eist de chauffeur een tip. We hebben alleen reischeques, grote dollarbiljetten en wat Hollands kleingeld, maar géén geld van het land. Enigszins verbolgen neemt hij ten slotte genoegen met een Hollandse rijksdaalder.

Zelf hebben we langzamerhand goed de pest in, maar zoals zo vaak blijkt ook nu de eerste indruk verkeerd te zijn: de volgende dag toont Singapore Airport zich een erg vriendelijke plek en in Jakarta zal blijken dat lang haar in Indonesië even gewoon is als in Europa, wat eigenlijk niet verwonderlijk is omdat al in de jaren veertig sommige vrijheidsstrijders hun haar lieten groeien tot het moment dat de laatste blanke overheerser verdwenen zou zijn.

We overnachten in Raffles hotel, een oud gebouw in echte Colonial Style. De kamers zijn gigantisch. Wij treffen een zeer royale voorkamer met liefst twee zware leren zitjes, daarachter een zaal van een slaapkamer en ten slotte een badkamer van een formaat dat elders gemakkelijk voor een single room zou kunnen doorgaan.

Boukes vrijgezellenkamer is zo mogelijk nog groter dan de onze: een enorme, met ernstig groen leer beklede tweekamerflat waar zelfs een (lege) bar is ingebouwd. Overdonderd zitten we bij elkaar, nadat we de kinderen in bed gelegd hebben, nog nooit hebben we in een hotel gezeten waar je echt kon wonen in de kamers. Alhoewel het intussen twaalf uur plaatselijke tijd is vind ik de moed om de roomservice te bellen en een halfuur later zitten we achter een forse berg verse sandwiches en vier gigantische flessen koud bier. Het goede leven begint bij Singapore.

Langzaam herkauwen we de eerste indrukken, de ongelooflijke hitte en vochtigheid op het vliegveld van Bombay (waar we even uitstapten), de eveneens niet mis te verstane temperatuurklap die we in Singapore kregen, de drukte op de wegen hier, de eerste tropische bomen en planten die we onderweg zagen, al die eethuisjes, een helverlicht platform waarop in de open lucht een dansvoorstelling werd gegeven. Afgedraaid en ontspannen vallen we een uur later in slaap. De volgende ochtend wordt het ontbijt geserveerd in de klassieke eetzaal beneden, met langzaam draaiende propellers aan het plafond. Ik begin me steeds meer thuis te voelen, want die propellers ken ik nog van Toen Vroeger.

Ondanks de luchtverplaatsing die ze veroorzaken is het zeer warm, vooral als je beweegt, en tegen de tijd dat we in de bus naar het vliegveld stappen zijn we alweer behoorlijk moe en nat.

In de airconditioned bus leven we weer op, vanuit deze koele ruimte lijkt de buitenwereld bedrieglijk leefbaar, vooral omdat de vochtigheid ontbreekt die de klimaatovergang zo zwaar maakt. In de drukke verkeersstroom rijden we langzaam door het massale verkoopcentrum dat Singapore heet, één grote klont winkeltjes met subwinkeltjes op de trottoirs en in de deuropeningen.

In de buitenwijken herkennen we de pisangbomen, bougainvillea, canna-planten, klapperbomen. Onze medepassagiers, zonder uitzondering oud-Indischgasten, beginnen op te leven en steeks vaker horen we ze bezig met het oefenen van Maleise zinnestjes tegen elkaar.

Als we voor een stoplicht staan zie ik een excentriek vrouwtje. Ze heeft een grote slappe hoed op met een brede rand en draagt een elegant, strak zittend mantelpakje dat bij deze temperatuur bloedheet moet zijn. Het ziet er afgedragen uit, maar heeft toch nog veel allure. Ze is bezig een paar nogal vuile, maar qua snit zeer elegante dunleren handschoenen aan te trekken. Bij haar duim is een groot gat zichtbaar. Door de grote hoed kan ik van bovenaf haar gezicht niet zien, maar ik schat haar op een mager oud vrouwtje dat - enigszins geschift - de mode van de jaren vijftig blijft volgen ondanks het klimaat.

Even verderop staat een identiek vrouwtje op het trottoir en een paar honderd meter later zie ik er nog een. Het geeft me het gevoel alsof ik in een Bommelverhaal terechtgekomen ben. Allemaal houden ze een dik en opengeslagen bonnenboekje in de hand en pas als we uitgestapt zijn bij het vliegveld en ik de vierde zie, gaat me een licht op: het zijn vrouwelijke agenten of parkeerwachten.

In de vertrekhal slaan Bouke en ik met onvervalste bewondering een meisje gade dat in een blauwige sarong-dress staat te praten met enkele benijdenswaardige heren.

Haar jonge billen, slanke middel en schrandere hoofd houden onze aandacht vast voor zover de beleefdheid het toelaat, en met onbeheerst genoegen zien we dat er nog een ondeugende split zit aan de zijkant van de dress. Modern maar toch traditioneel gekleed, zo zou je het in het kort kunnen samenvatten. Na enig overleg komen we tot de conclusie dat het wel iemand uit de hogere kringen zal zijn die hier een paar familieleden of kennissen wegbrengt.

Even later zien we een ander en niet minder mooi meisje in exact hetzelfde tenue rondlopen en daarna nog een.

Singapore heeft duidelijk de neiging om aangename verschijnselen te dupliceren en in dit geval ging het dan ook om stewardessen van Singapore Airlines.

Wij reizen met de Garuda naar Jakarta en eerlijk is eerlijk, dat is een klasse minder, al zijn ook de Indonesische stewardessen erg mooi gekleed. Maar ze gebruiken veel crême en pancake op het gezicht en cultiveren een onbewogen gelaatsuitdrukking want anders komt er een krak in het masker.

‘Ja, ik moet hier een moeilijke beslissing nemen,’ zegt de immigration officer in helder Engels. ‘In uw visum staat niet dat u twee kinderen meeneemt.’ Hij laat me nog eens de plek zien waar het had moeten staan in het paspoort. ‘Ik geloof best dat u er in Nederland voor betaald heeft, maar het staat er niet op.’ Hij leunt achterover in zijn stoel en kijkt me afwachtend aan. Hij heeft wat sterren op de schouder, een kakiuniform en het korte Nasution-kapsel. Bij de douanedoorgang zijn we uit de rij gehaald en naar zijn kantoortje geleid. Maja wacht buiten met de kinderen, ik zit met een hoofd vol watten en wanhopige ogen naar hem te kijken: reis je verdomme dertig uur per vliegtuig om hier aan te komen, en als dat dan eindelijk gelukt is en je voortdurend tellend en voelend of je alle bagage, kinderen, paspoorten en geld nog bij je hebt - het vliegtuig uitstapt en terecht komt in een atmosfeer van ruim boven de dertig graden Celsius en een vochtigheidsgehalte dat het verzadigingspunt bereikt, zodat je je toch al afvraagt of je niet de vergissing van je leven aan het maken bent, dan gaat een uniform zeuren over een stempeltje.

‘Maar kan ik dan niet een visum kopen,’ herhaal ik, ‘I’m quite willing to pay.’

Hij wisselt een blik met de collega aan het belendende bureau. ‘Maar ik weet niet wat het kost,’ zegt hij opnieuw. Langzaam begin ik te begrijpen dat er een initiatief van me verwacht wordt. ‘Twenty dollars ought to be enough,’ zeg ik. ‘In Holland I paid about fifty guilders for two persons.’ Ter plekke besluit ik dat ik geen cent méér zal betalen, ben je bedonderd, graag of helemaal niet, dan maar terug met z’n allen, daar ben ik een rare meid in. Ik haal de twintig dollars uit mijn portemonnee en leg ze op het bureau. ‘Don’t you think so?’ voeg ik er nogal luid aan toe. Hij kijkt lang naar het geld en mijn boze hoofd, en ik kijk lang terug. ‘Okay,’ zegt hij ten slotte en zet ‘2 anak’ naast het visumstempel. Ik pak het paspoort, op een kwitantie kan ik lang wachten, knik en vertrek.

Buiten is Maja grijs van moeheid bezig Eric zo discreet

mogelijk te verlossen van een poepluier. Snel loodsen we onszelf door de douane voordat iemand zich bedenkt. Even later staan we in de ontvangsthal met onze koffers. Het is zes uur in de avond, de nacht valt als een baksteen, om ons heen groeit snel een groepje langharige jongens die met de kinderen spelen maar vermoedelijk ook met een koffer genoeg zouden nemen. We besluiten vooral op de koffers te letten, kinderen zijn hier in overvloed.

Van Jakarta naar Bandung, over de Puntjak

Op weg naar het hotel krijgen we onze eerste glimp van Jakarta, een lange brede boulevard met grote gebouwen, links en rechts waanzinnig druk verkeer, een moderne lawaaiige wereldstad. Van de groep waarmee we in het vliegtuig zaten zijn vrijwel alle leden naar links en rechts uitgewaaid om bij familieleden of vrienden te overnachten en verder hun eigen spoor te trekken. De reisleader houdt alleen ons over, en het oude Ambonese dametje dat gedurende de hele vlucht bang en klein in haar stoel heeft gezeten en alleen actief werd toen ze Eric in slaap waaierte. `Ibu' (moeder) wordt ze hier door iedereen genoemd en nu ze voet op vaderlandse bodem gezet heeft schrijdt ze waardig en energiek rond.

De reisleader heeft ons al gewaarschuwd dat het een zéér eenvoudig hotel is, vandaar dat onze kamer slechts dertig gulden kost, voor Jakartaanse begrippen een minimumprijs. En inderdaad, eenvoudiger kan het al bijna niet, al schijnen we toch het pronkstuk van het hotel te hebben: een grote holle kamer met vier dunne bedden erin, een kaal peertje van pakweg vijftientig watt hangt in het midden van de kamer vergeefs moeite te doen om de zwartbemoste muren te bereiken. In een hoek een groezelig wasbakje met een emmer onder de afvoer. Een los in zijn hengsels hangende deur leidt naar de badkamer. Voor het eerst in twintig jaar zie ik weer eens een mandibak (een vierkante stenen bak, tot de rand gevuld met water, waaruit men met de gajung - een schepbakje - water schept om over zich heen te gooien). Het badkamertje heeft zowaar een eigen lampje, maar ook hier wordt het licht grotendeels weggezogen door de zwarte aanslag op de muren.

Ai, dat zal wennen worden, want al heb je je geprepareerd op een samenleving die heel wat minder luxe kent dan we in Europa gewend zijn, de werkelijkheid kun je je toch niet zo goed voorstellen.

Maar er staan vier bedden en daar gaat het tenslotte om. Nog een uurtje doorzetten, want eerst moeten we iets te eten zien te krijgen.

Het hotel heeft geen restaurant, we zetten Eric in het vouwwagentje, halen metgezel Bouke uit zijn cel-achtige kamertje en zitten een halfuur later in een Chinees restaurant, waar iedereen ons aankijkt maar gelukkig gaandeweg weer aan het eten gaat. Een stevige jongeman met een grote stapel tijdschriften probeert aan ons enkele geïllustreerde Indonesische damesbladen te slijten, probeert het dan nog even met een kookboekje, maar realiseert zich al

snel dat er aan ons geen eer te behalen valt. Even later komt een krantenjongen binnen, door Engelse ziekte heeft hij één dun been waarmee niet te lopen valt. Op zijn hurken schuifelt hij bliksemsnel van de ene tafel naar de andere, slaat een korte blik op ons en passeert ons zonder zijn waar aan te bieden. Marco kijkt gefascineerd toe, nog nooit heeft hij iemand zo raar zien `lopen'. Even lijkt het erop alsof hij het ook gaat proberen, maar we kunnen hem goddank afleiden.

In een hoek van het restaurant staat een tv-toestel. Het geluid is afgezet, we zien een parade, close-ups van commanderende officieren worden afgewisseld met totaaloverzichten van de stram in het gelid staande manschappen.

Ik heb tevoren moeizaam een aantal Indonesische zinnestukjes bedacht voor het verrichten van de bestelling, maar het is niet nodig want de kelner schuift een notitieblokje voor me waarop ik met potlood de bestelling kan schrijven, en gaat daarna op een paar meter afstand staan wachten.

Ik voel me een beetje teleurgesteld, is het zo opzichtig duidelijk dat we de taal niet beheersen? Later blijkt dat het vrijwel overal de gewoonte is dat de klant zelf zijn bestelling opschrijft, eigenlijk niet zo'n gek idee want het voorkomt misverstanden en later krijg je je eigen papiertje weer voor je neus, nu als rekening.

Om tien uur 's avonds zijn we weer terug en leggen de kinderen in bed, waar ze ogenblikkelijk weer van af kruipen.

Wat wil je, ze zijn ook dolgedraaid. We komen tot de conclusie dat het goed zou zijn als een van ons tweeën vertrekt.

Maja blijft liever achter en ik por Bouke op om een avondwandeling te maken. Via het piepkleine kaartje dat we hebben stippelen we een route uit en gaan op pad. We moeten ons ergens midden in de stad bevinden, maar daar valt niet veel van te merken. De wegen zijn donker en vol kuilen en pas als we op een hoofdstraat uitkomen merken we enig leven. Een paar meisjes nodigen de buitenlandse heren vriendelijk uit om intiem kennis met hen te maken, de ene betja na de andere passeert ons met de vraag of we mee willen rijden. De bestuurders reageren ongelovig als we zeggen dat we willen wandelen, één blijft minutenlang hardnekkig naast ons rijden terwijl hij af en toe een honend gelach uitstoot en zijn collega's onverstaanbare maar vermoedelijk niet zo vleierende commentaren over ons toeroept.

We stappen over op straat slapende lichamen heen en komen in een eethuisjesstraat terecht. Op het trottoir zijn met zeildoek kleine ruimten afgeschermd, waarachter felle olielampen branden. Heerlijke geuren bereiken ons, sop buntut (staartsoep), sop kaki sapi (soep van ossepoot), gulai

kambing (geitenprutje) en andere lekkernijen. Tussen de openingen van het zeildoek worden we aangeroepen, 'Hey miester!', maar ik durf nog niet en we lopen in stevige pas verder.

's Avonds laat is de temperatuur redelijk aangenaam. Allebei hebben we vooral zin in een koel pilsje en we lopen door in het volste vertrouwen dat we wel een café zullen tegenkomen. Een groot misverstand, drinktentjes zijn schaars in Indonesië. Er zijn eethuisjes en langs de weg kun je altijd wel een frisse dronk krijgen, maar voor de echte bars moet men zijn in de toeristische hotels of in de 'nite'clubs. Moegelopen en geheel uitgedroogd nemen we ten slotte toch maar plaats in een eethuisje langs de weg, eten een zoetig vleesgerecht en spoelen het weg met een mierzoete frisdrank.

Tegen twaalf bereiken we het hotel weer en ik meld me in de grote kamer, waar Maja nog steeds bezig is de telkens uit het bed kruipende kinderen horizontaal te krijgen.

Ik neem de wacht over en zit vier uur later nog eindeloos te roeren in de grote pot met Drinkbaar Water die ik ben gaan aanleggen toen de laatste slok hotel-thee op was: één pilletje per liter water, roeren tot het opgelost is (het is alsof je een steen smelt), dan een ander pilletje erbij, een halfuur wachten en je hebt Drinkwater.

Om halfvijf beginnen de eerste hotelgasten zich te mandiën in de openbare mandikamer die aansluit op ons luxe privé-plekje. De kinderen slapen eindelijk, zodat ik ook kan gaan liggen. Ik slaap door alles heen tot negen uur. Het is al buitengewoon warm en iedereen behalve ik blijkt gestoken te zijn door het kleine restant muskieten dat nog in Jakarta aanwezig is. De vermoeidheid begint ons langzamerhand parten te spelen, maar het is nog maar een klein rukje: een paar uur rijden naar Bandung, waar we een maand zullen doorbrengen.

Buiten onze kamer is een klein terrasje met uitzicht op een hoge muur. Op het tafeltje heeft een zorgzame hand een verse pot thee neergezet en per persoon een dubbele boterham. Ik open er één en zie het hartverwarmende tafereel van een beperkt aantal chocolade-hagelslagjes die zorgvuldig op afstanden van een halve centimeter van elkaar gelegd zijn. Prima, dit is het soort zuinigheid dat ik verwacht had en waar ik geheel op ingespeeld ben, te meer omdat ik nooit ontbijt. Het brood ziet er overigens prachtig uit, heel anders dan ik me van vroeger herinner. Twintig jaar geleden zaten er altijd piepkleine torretjes in het deeg, die bij het bakken bruine vlekjes gaven met een klein lijkje in het midden. Je was per boterham toch wel een paar minuten

bezig om die restantjes te verwijderen voordat je er de dikke zoute plakken kaas-uit-blik op kon leggen.

Exact om elf uur arriveert onze taxi voor Bandung. Dat is een complete verrassing, niemand van ons had er serieus rekening mee gehouden dat hij op tijd zou komen, we zijn hier immers in de tropen, waar tijd een betrekkelijk begrip is.

In de loop van de tijd zullen we merken dat juist taxi's erg stipt zijn, terwijl andere vervoermiddelen ofwel stipt op tijd, ofwel met een forse vertraging vertrekken. Om vijf over elf komen we terug van een kleine wandeling en hij is al van plan weer te vertrekken. Haastig laden we onze bagage in (heftige transpiratie) en vertrekken.

Jakarta is een miljoenenstad, er wonen naar schatting zo'n vijf miljoen mensen en we zien ze vrijwel allemaal als we de stad uitrijden. Het verkeer is een volslagen gekkenhuis, alles rijdt kriskras en luid toeterend en bellend door elkaar. Pas na drie kwartier komen we in de buitenwijken en op de weg naar Bandung en dan maken we echt kennis met het autorijden in Indonesië. De weg is goed maar vrij smal en iedereen wil zo snel mogelijk op het eindpunt arriveren. Dat houdt in dat er continu passeerpogingen gedaan worden, zodat er meer rechts gereden wordt dan het wettelijke links.

Voor Europeanen een zenuwslopend gebeuren, want het gaat vaak om millimeters tussenruimte en niet zelden probeert onze chauffeur te passeren terwijl er in het tegenliggend verkeer óók iemand opduikt die op hetzelfde moment een poging wil wagen. Voor drie wagens is met veel passen en meten nog wel plaats op de weg, maar vier is godsonmogelijk, dus dan is het een kwestie van dreigen tot één van de twee niet meer durft en wegkruipt achter zijn voorganger. Onze chauffeur is een koelbloedig iemand en hij wint de meeste tweegevechten, maar het valt ons op dat hij bij de enkele keren dat hij moet wijken, zonder enig probleem terug kan vallen in de file. Kom daar maar eens om in Europa, dan sluiten ze het gat en laten je rustig jezelf te barsten rijden, eigen schuld dikke bult. Hier leeft iedereen mee met het sportieve genoegen van het passeren en de wat tragere wagens helpen op alle mogelijke manieren mee om snellere collega's te laten voorbijgaan.

Het eerste halfuur zitten we gespannen toe te kijken, maar als er dan nog geen ongeluk gebeurd is vallen Maja en ik in slaap, naast de kinderen die er ook gesloten bij liggen. We worden wakker op de Puntjak, een bergpas met een grote naam bij oud-Indischgasten. De Puntjak overgaan betekent het beleven van een overweldigend natuurschoon,

is me altijd verteld, maar we treffen het niet. Het regent, we kunnen nog wel zien dat hier veel groen en bloem is, en dat er fraaie bungalowparken op de berghelling liggen, maar daar houdt het dan ook mee op. Op de top van de bergpas ligt een restaurant. We duiken er snel naar binnen, waar een toeristische sfeer heerst: naast een veelheid van Indonesiërs (het is zondag) zien we zeker vijf of zes blanke mensen en vlak naast de ingang zit een klein inheems orkestje, waar ik geen soortnaam aan kan geven. Een paar tokkelaars en tingelaars, allen van middelbare leeftijd, ernstige gebrilde heren in kleermakerszit die peinzend voor zich uit kijken terwijl hun vingers een tingeltje of tokkeltje aan het voor hen liggende instrument ontlokken. Achteraan zitten drie dames op hun knieën te zingen, om beurten of gelijktijdig. Hun gezichten zijn danig ingesmeerd met cosmetica om het gladde uitdrukingsloze effect te bereiken dat hier als ideaal geldt. Het geheel klinkt even melodieus als eentonig te midden van het geroezemoes van de etende en drinkende gasten en de heen en weer ijpende kelners. Het orkestje trekt Erics aandacht en hij wringt zich van ons los om vóór het groepje te gaan staan en - lichtjes door zijn knieën zakkend - mee te wippen op de maat van de muziek. Het heeft effect, in de kleine pauzes tussen hun gezang richten de dames hun gazelleoog op hem en ze glimlachen kleine scheurtjes in hun opmaak. Ter wille van de democratie hebben we de chauffeur uitgenodigd om mee te eten, hij knikte maar arriveert niet. We zien hem pas weer als we onze portie rood aangekleurde rijst (nasi goreng genoemd, maar ik twijfel) hebben opgegeten en naar de auto wandelen. Uit een zijgebouw komt hij toegesneld en even later zoeven we weer door de regen zuidwaarts.

Vroeger en nu

Op het eerste gezicht is Java niet veranderd in vergelijking met wat ik me van twintig jaar geleden herinner. De drukte is groter, maar het straatbeeld is nog steeds te herkennen: de Chinese toko's waar je even makkelijk een haarspeld kunt kopen als een blikje zalm of een badmintonracket, de pasar met de eindeloze reeks stalletjes voor fruit, groente, vlees en vis, de vele mannetjes die de stad rondsjouwen met hun eetwaren aan een draagstok over de schouder, in een snelle ritmische tred die ik alleen zou volhouden als het gestolen waar betrof. En verder is er het veelsoortige verkeer, waarbij steden als Amsterdam en Rotterdam oasen van rust en eenvormigheid zijn: kersverse Mercedessen naast vooroorlogse Opels, er zijn bussen en busjes, veel glimmende groot-bromfietsen, betja's (fietstaxi's), dokars (paard en wagen), fietsen, tjikars (ossewagens). In Jakarta is daar nog een nieuw vervoermiddel bijgekomen, de gemotoriseerde betja, een buitengewoon riskant voertuigje waarbij de passagiers in een groot koekblik zitten dat door de achterop vertoevende chauffeur als een wig door het verkeer gedreven wordt.

Ook de zon is niet veranderd, al klaagt iedereen hier steen en been over de vele regens. Vooral in de grote steden als Surabaya (ruim drie miljoen inwoners) en Jakarta (ruim vijf miljoen) is de hitte vaak niet te harden, maar zoveel man op een kluitje geeft uiteraard op zichzelf al een hoop warmte af

Muskieten en ander ongedierte worden nog steeds fanatiek met spuitbussen uitgeroeid en men nadert het einde, want vliegen en larongs (vliegende mieren) zijn vrijwel verdwenen, muskieten eveneens - de klamboe is afgeschafte - en bij gebrek aan voedsel is het aantal tokèhs en tjitjaks eveneens sterk verminderd. Vogels zien we zelden.

Nieuw is de airconditioning, een uitvinding die op den duur een culturele revolutie teweeg zal brengen, omdat het verslavend werkt en de mensen binnen houdt. We mijden de hotels met airconditioning en gaan pas na twee maanden, in het bloedhete Surabaya, door de knieën. Het legt ons toeristisch enthousiasme vrijwel lam, want telkens als je een stap buiten de deur doet slaat de vochtige hitte dubbel zwaar op je neer.

Nieuw is voor mij ook dat alles in de steden en op het platteland er zo goed onderhouden uitziet en dat vrijwel iedereen het zich kan permitteren om ongescheurde kleren te dragen. Bedelaars zien we weinig en dan alleen nog de echt verminkten, zoals de man zonder armen en benen, die op Tundjungan (Surabaya) in de winkelgalerij op een kruk zit, geanimeerd

klatsend, een levend standbeeld.

Nieuw is ook de closetrol. Maanden voor ons vertrek werd ons al door allerlei oud-Indischgasten met pretogen verteld dat we nu weer aan de fles moesten, want vroeger placht men in Indonesië met de rechterhand een fles water over de billen te laten leeglopen, terwijl men met de linkerhand de bilspleet schoonwaste. Goed voor de kringspier werd ons verzekerd, maar: nóóit een Indonesiër iets met de linkerhand aangeven, want deze hand is onrein. Inderdaad, de eerste keer dat ik bij een stalletje de verkoper een flesje limonade halfvol teruggeef, giet hij het ostentatief leeg, een overdreven gebaar want zelfs in de wat goedkopere hotels treffen we stevig, goed absorberend toiletpapier aan. Papieren luiers daarentegen zijn nergens te krijgen, zodat we ertoe overgaan om Eric in maandverband te verpakken. Vrijwel dagelijks moeten we een pak kopen, een bezigheid die ons al snel begint te benauwen (wat zal men wel denken van de Europese vrouw), zodat we de aankopen spreiden over meerdere winkels. In de loop van de maanden laten we een spoor achter dat Indonesische economen nog jaren zal bezighouden, vooral omdat het sterk gestegen maandverbandgebruik correleert met een toegenomen verkoop van de grote, veelal met grijs stof bedekte flessen bier die hier verkrijgbaar zijn.

Nieuw zijn de grote luidsprekers die op de moskeeën zijn aangebracht en die het moslimevangelie tot op kilometers afstand, bij tij en ontij, bij nacht en bij dag, duidelijk hoorbaar overbrengen. Het is het meest zichtbare symptoom van de godsdienstconcurrentie die in Indonesië aan de gang schijnt te zijn.

Bandung I, een huis en zijn bedienden

In Bandung arriveren we bij een knots van een huis. Ai, hebben we dit gehoord, dat valt dan zwaar mee voor die duizend gulden per maand. Mevrouw zelf is in Europa, we worden ontvangen door het dienstmeisje, de baboe zou je vroeger zeggen maar dat woord mag niet meer en er is geen goed alternatief voor in de plaats gekomen: voor ibu (moeder) lijkt ze me nog wat te jong. Netjes geef ik haar een hand. `Nama saja Hans Vervoort,' zeg ik trots. Ziezo, een begin van conversatie en dan nog echt in de taal van het land zelf.

Ze legt wat onwennig een slap handje in de mijne en we laten allebei snel los. `Nama saja Siti,' zegt ze en ze leidt ons langs het grote huis naar achteren. We komen terecht in een weiland van een tuin, een gigantisch gazon dat etappegewijs naar beneden loopt, met de mooiste planten en bloemen die de streek te bieden heeft, plus een paar appelbomen waarvan we later per ongeluk bij een badmintonsmash de enige appel af zullen slaan. Ons verblijf blijkt te bestaan uit de vroegere bediendenvertrekken, vier kamertjes op rij. Het is even wennen, uit mijn jeugd herinner ik me alleen grote kamers, maar dat was in de koloniale tijd. Uitstekend, zeggen we bemoedigend tegen elkaar, het zijn tenslotte vier kamers en vakantiehuisjes in Holland willen nog wel eens kleiner uitvallen. Nadat Siti ons gebracht heeft verdwijnt ze snel.

Er breekt ogenblikkelijk een niet geringe regenbui los, het is regentijd. Enigszins beduusd lopen we rond. De kraan geeft geen water, de toch al niet zo gezellige TL-lamp weigert, het butagas is op, de aanwezige bergruimte blijkt volgestouwd te zijn met oude spullen van Mevrouw. Een paar bezoeken aan het hoofdgebouw leveren weinig resultaat. Er komt een iets vollere butafles, de kraan loopt vijf minuten, aan de lamp valt niets te doen. Prompt om zes uur valt het duister. Vermoeid en enigszins ontgoocheld zitten we bij elkaar. Ik probeer de vooroorlogse radio, maar er blijkt geen stekker aan het snoer te zitten. De kinderen darren onrustig en zeurend rond, we moeten ergens eten vandaan zien te halen.

Gebrek aan comfort hadden we natuurlijk verwacht, maar het wordt irritant als het comfort wel aanwezig is, maar niet in werking kan worden gesteld. Siti gedraagt zich zoals ik me van vroeger herinner van de baboes: ze doet precies wat haar opgedragen is en niet meer. Mevrouw heeft vanuit Europa bericht dat ze ons naar het achterhuis moest brengen en daarmee is haar taak afgelopen. We missen

de tekst en de mentaliteit om de commandotoon aan te slaan die haar in beweging zou kunnen brengen.

We wachten tot de regen wat is geminderd, nemen de paraplu en plastic regenjas die we goddank nog uit Holland hebben meegenomen en gaan zonder veel enthousiasme op pad, op zoek naar voedsel. Het is pikdonker en we stappen voortdurend in de met regenwater gevulde gaten van het wegdek. Na een halfuur heen en weer sjouwen door glimmende straten hebben we nog geen schim van een eethuisje gezien, wat is dat nou, we zijn hier toch in Indonesië, het land van de straatventers? Eindelijk komen we een vrouw tegen die ons kan helpen. Een rumah makan, jazeker, we moeten haar maar even volgen, want ze gaat toch die kant uit.

Stevig sjokkend met Eric op de arm loop ik achter haar aan in de broeierige avondlucht, mijn overhemd drijft van de transpiratie want zelfs het milde klimaat van Bandung is voor een Europeaan nog wel even wennen. Maja en Bouke volgen met een vrijelijk mopperende Marco.

Na tien minuten krijgen we inderdaad een restaurant in zicht en de vrouw neemt afscheid. Van haar tekst kan ik weinig wisselen, behalve de herhaalde kreet dat ze zo'n medelijden heeft (kassian!) met dat arme meisje. Die compassie met Maja begrijp ik niet zo goed, zelf kom ik er toch veel méér voor in aanmerking? Ik sjouw al een kleine drie kwartier met een zware peuter door de tropenhitte, verdorie. Pas als we in het restaurant zitten en ik Marco's kapsel zie, begrijp ik dat hij het zielige meisje was. Lang haar is op Java wel doorgedrongen tot de opgeschoten jeugd, maar ouders en kinderen houden zich nog aan de gezonde korte dracht.

We zijn terechtgekomen in de Babakan Siliwangi, een lieflijk dalletje waarin op kleine schaal het landelijk leven van de Indonesische tani is nagebootst, een en ander afgerond met een sierlijk restaurant op palen, waarop men alleen zou kunnen aanmerken dat de prijzen de beurs van de tani vermoedelijk te boven gaan. Maar daar is het dan ook een toeristisch project voor, een prestigeobject van de Bandungse burgemeester, naar ons later verteld wordt.

Onder het restaurant is een vijver waarin kolossale goudvissen zwemmen, die zich om onduidelijke redenen allemaal verzamelen in het open middenstuk waar ze met de koppen bij elkaar omhoogblikken naar de weinige gasten die de regen getrotseerd hebben.

We eten al een tijdje van de door ons bestelde ikan mas, enigszins mopperend over de vele graten die onoverzichtelijk in het lijf gestoken zijn, voordat we ons realiseren dat

ikan vis betekent en mas goud. Verontschuldigend kijken we naar de stevig watertrappende broeders en zusters van onze warme maaltijd, buigen ons dan toch maar weer over het voedsel, want in deze dingen moet je hard zijn en het beest is nu toch al dood. Wel staken we het geklaag over de graten.

Het restaurant presenteert bier met een grote klont ijs erin. Ik weet niet wat ik zie, proef eens en inderdaad: bier met ijs. Mijn afgrijzen mengt zich met opluchting, want dit is ondrinkbaar vocht en ik zal nu vanzelf wel afkomen van mijn zondige voorkeur voor deze drank. Helaas gaat het als zo vaak met ondeugden: een paar weken later weet ik niet beter meer of er hóórt ijs in het bier en drink ik weer mijn normale portie. Gênant veel voor Indonesische begrippen, want de islam is een sobere godsdienst en je ziet maar zelden iemand met een flesje pils voor zich. Onverklaarbaar blijft overigens waarom zelfs in de kleinste warungs langs de weg de grote flessen Bir Bintang (0.6 liter maar eventjes) keurig in de rij staan. Voor de toeristen kan het niet zijn, want dat is een druppel op de gloeiende plaat. Misschien stiekeme drinkers?

Op de tweede dag van ons Bandungse verblijf (we hebben het huisje voor een maand gehuurd) worden we uit de nood geholpen door oma en opa D., die we alleen schriftelijk kennen. We gaan op bezoek en worden meteen geadopteerd.

Oma D. is een hartelijke totok, broodmager en blond tot op het witte af, na levenslang Indonesië nog even kwiek en vastberaden als zij als meisje geweest moet zijn. We worden meteen in de hand genomen. `Geen bedienden? Ben je mal kind, je kunt hier niet zonder bedienden.

De Engelen van Java noem ik ze altijd.' De dag daarop schalt al om halfacht haar `Joehoe, niet schrikken' over de galerij kamertjes. Geschrokken springen we uit bed, gluren door de morsige gordijntjes, kleden ons snel aan. Het is al fel licht buiten, goddank hebben we het excuus dat we het tijdsverschil van de reis nog niet helemaal overbrugd hebben. Vrolijk staat ze voor de deur te snateren met twee heuse baboes in sarong en kebaja. `Hallo, ik ben zelf maar gekomen, want de dames konden het niet vinden. Ze zijn al een uur op pad en ze kwamen met de tong op de schoenen weer terug. Dit is Odda en dit is Atting. Ik dacht Atting is wel de flinkste, die kun je het beste laten koken, en Odda voor de was en de kinderen.'

De twee vrouwen kijken ons lacherig aan en we knikken naar elkaar. Hoewel slaperig, zie we het toch vrolijk in, iemand om te koken en iemand voor de kinderen en de was, dat lost wel zo ongeveer alle problemen op. Want we

hebben intussen wel door dat de eenvoudige, aan normale luxe gewende Europeaan hier voor moeilijke problemen komt te staan als hij geen bedienden heeft. De was wordt met de hand gedaan, aangezien wasmachines duur zijn en er trouwens geen elektriciteit genoeg is. Eten koken is geen probleem, maar eten kopen wel: men kent hier geen buurtslagers en groentemannen, alles moet gehaald worden op de passar, wat veel tijd en energie kost vanwege het slopende tawarsysteem (afdingen).

Met grote dankbaarheid nemen we afscheid van mevrouw D. en gaan tevreden zitten wachten op de complete verzorging die ons nu ten deel zal vallen. Atting is een stevige vrouw met krullend haar en zwarte sproeten op haar donker gezicht. Ze lacht graag en schel en begint meteen luid met potten en pannen te rommelen en Odda commando's te geven. Odda kan zo weggelopen zijn van een Egyptische vaas, ze beweegt zich ook tweedimensionaal voort met een papierdun lijf en lange stakerige armen die ze voor zich uit schuift. Telkens als ze langs ons komt bukt ze zich nederig en schiet in deze ongemakkelijke houding voorbij. Ze ziet er uit als vijftig, maar blijkt later ongeveer vijfendertig te zijn.

Terwijl vóór ons de kinderen op het gazon rondscharrelen (de zon schijnt, de rozestruiken ritselen in de wind) stijgen van achter ons de geuren van gebakken uien op en horen wij Odda's handborsteltje ritmisch over onze vuile kleren gaan. Het duurt niet lang of we beginnen ons zorgen te maken: hebben we het eigenlijk niet een beetje té goed? Is hier geen sprake van uitbuiting van goedkope inlandse krachten?

Het afgesproken salaris van drieduizend roepia per maand (twintig gulden) inclusief eten lijkt ons geen vetpot, we betalen notabene vijftig keer zoveel aan huishuur alleen. Aan de andere kant zou het ons door mevrouw D. natuurlijk niet in dank afgenomen worden als we marktbedervend gaan werken.

We besluiten aan het eind van de maand een fikse bonus te geven en in elk geval het boodschappengeld te verdubbelen, zodat ze daar wat meer aan kunnen overhouden.

's Avonds lost Maja het probleem in één klap op door twee briefjes van tienduizend roepia mee te geven als boodschappengeld in plaats van de bedoelde twee briefjes van duizend roepia.

`Dat duo zien we nooit meer terug,' is mijn sombere conclusie, want met zes maanden salaris op zak zou ik zelf ook in de verleiding komen om mijn goudeerlijke opvoeding te vergeten.

De volgende dag staan we vroeg op, want reeds om acht uur zouden ze arriveren. Het wordt halfnegen, negen uur, niets te zien. Eindelijk, om halftien zien we ze in de verte aankomen over het gazon. 'Ze zijn er,' roepen we verbaasd en gelukkig tegen elkaar. Atting roept al van verre iets terug. Ze is gekleed in een oogverblindende Europese jurk, dichterbij gekomen blijkt ze voornamelijk te zuchten en steunen over het zware gewicht van de meegebrachte boodschappen, wat ik niet zo goed begrijp want zo overdadig ziet het er nu ook weer niet uit, al zit er wel een tros bananen bij. Odda loopt bescheiden en broos achteraan. Wij hebben al tevoren besloten niet over de gemaakte vergissing te beginnen, we gunnen ze het geld van harte. Enkele dagen later is het standaardpatroon ontstaan, dat ons geleidelijk aan tot rechts-reactionaire, om niet te zeggen puur koloniale reacties brengt. Zo tegen tien uur, half elf komt het duo aanzetten, Atting begint knorrig met potten en pannen te gooien, waarbij wij het contact met het hoofdgebouw moeten verzorgen voor de zo broodnodige watervoorziening, want onze bedienden zijn Soendanees en Siti is Javaanse en dat gaat niet samen. Odda werpt zich met mierevlucht op de was en stelt zich de resterende tijd in dienst van de keuken. We zien haar alleen voorbijschieten als het regent en de kleren weer binnengehaald moeten worden. Onze forse Hollandse kinderen boezemen haar zoveel angst in dat we alleen de jongste aan haar kwijt kunnen en alleen als we het vragen omdat we dringend ergens heen moeten. Direct na terugkeer krijgen we hem weerom. De hele ochtend en een groot deel van de middag brengen we door op de galerij omdat de keuken achter de kamertjes ligt en alle deuren dus open moeten blijven om Atting aan frisse lucht te helpen. Van het veelbezongen middagdutje komt dan niets terecht, omdat Atting er meestal pas tegen drie uur, halfvier in slaagt het middageten op tafel te brengen, en al die tijd het huis monopoliseert. Na een week kom ik tot de conclusie dat wáár Attings talenten ook mogen liggen, ze zeker niet op het culinaire vlak gezocht moeten worden, want de drie gerechten die ze na uren gemopper op tafel brengt kan ik met mijn linkerhand in een halfuur klaarmaken. De eeuwige zoute vis begint ons ook snel te vervelen, te meer omdat we heerlijk riekende eettentjes in de buurt ontdekt hebben. Na een paar weken hakken we de knoop door en vragen kokki om alleen maar voor zichzelf en de kinderen iets klaar te maken, terwijl wij ons heil zoeken in de stad. Het biedt maar een gedeeltelijke oplossing, want ook deze danig verminderde opdracht blijkt haar tot drie uur in de

middag bezig te houden.

Inmiddels zitten we haar te haten met een intensiteit die ons helemaal doet opleven: die afschuwelijk schelle stem (van de weeromstuit leren we niets meer bij van de taal) en de vrijwel dagelijkse nieuwe kleren van Onze Centen, vormen onze continue bittere gespreksstof. Drie dagen voor ons vertrek schrapen we al onze moed bijeen en pensioneren haar, met een extra bonus en de hartelijke groeten. Ze vertrekt zeer in haar sas en neemt en passant onze boodschappenmand mee, volgeladen met overgebleven voedsel waaroverheen een paar theedoeken. De volgende dag bericht Odda dat Atting naar haar moeder in Jakarta is vertrokken. We schrijven de boodschappenmand af, kopen de theedoeken opnieuw en genieten nog van een paar gelukkige dagen. Het is rustig in huis, buiten schijnt de zon, om de hoek halen we saté. Nooit meer een kokki, nemen we ons voor, het vergt toch een speciale opleiding om njonja of tuan besar te kunnen spelen.

Over het tawarren

De spil van de Indonesische handel is het 'boleb tawar' (er mag afgedongen worden). Dat geldt goddank niet voor de restaurants en de meeste grote winkels, maar wél voor alle straatverkoop, sommige vervoersmogelijkheden en de meeste souvenirshops. Bij het begin van de onderhandelingen noemt de verkoper een prijs die zo ongeveer het dubbele (bij toeristen vaak wel het vierdubbele) is van wat hij uiteindelijk wil hebben. De koper doet een aanbod dat ongeveer een kwart of een derde is van het door de verkoper genoemde bedrag en dan volgen langdurige onderhandelingen die er meestal mee eindigen dat de koper zijn laatste bod doet en dreigt heen te gaan. De handelaar maakt op dat moment de keus of hij genoeg zal nemen met dat bod, of het zal laten schieten in de hoop dat de koper toch nog een hoger bedrag zal noemen. Meestal komt de overeengekomen prijs uit op het middenbedrag dat eigenlijk al in het begin vermoed kon worden, maar de kleine variaties naar boven en naar beneden zijn voor de handelaar en de koper vaak een levenszaak, want elke cent is er één. Voor de toerist is het tawarren een vermoeiende en vaak ook wat gênante zaak. Het afdingen op een paar kwartjes of dubbeltjes, waar is dat nou voor nodig, je bent immers uit en geld moet rollen. Toch zijn er meestal maar een paar dagen nodig om van gedachten te veranderen. Wie zich op een dag van de ene plek naar de andere laat vervoeren voor driehonderd roepia en bij de terugtocht te maken krijgt met een ondernemende particulier die zeshonderd roepia vraagt, zal allicht geneigd zijn om dat bedrag terug te brengen tot de driehonderd roepia van de heenreis. En voor je het weet ben je aan het afdingen. Ook puur financiële motieven gaan een rol spelen. Indonesië is een zeer goedkoop land, maar als men niet tawart kan dat nog wel eens hard tegenvallen, vooral omdat men geneigd is de vraagprijs bij toeristen te verhogen. Zelfs een getalenteerde buitenlander zal in het algemeen toch nog wel het dubbele betalen van het bedrag dat de autochtonen voor dezelfde diensten en goederen neertellen. In het algemeen moet men er dan ook op rekenen dat een maand verblijf in Indonesië negenhonderd à duizend gulden per persoon kost, uitgaande van een verblijf in middenklassehotels en afgezien van exorbitante eet- of drinkgewoonten.

Over het winkelen

Op Java is alles te krijgen waarde Europeaan aan gewend is, al zal hij er wel eens naar moeten zoeken en al zijn er enkele uitzonderingen (papieren luiers bijvoorbeeld).

Het winkelsysteem is echter geheel anders.

De dagelijkse voedingsmiddelen (vlees, groente, fruit) zijn alleen te krijgen op de pasars, waarvan de grotere plaatsen er verscheidene hebben en de kleinere plaatsen één. Er is dus géén buurtslager, groenteman, melkboer en dergelijke, de buurtwinkels leggen zich toe op een combinatie van kruidenierswaren, drogisterijartikelen, snoepwaren en dranken.

In het centrum van de steden en plaatsjes vind je dan de specialiteiten, de winkels voor fotoartikelen, gereedschappen, kleding, schoenen en dergelijke.

Op Europeanen maakt het een gekke indruk dat de dagelijkse behoefte aan vlees, vis, groente en fruit alleen op enkele centrale plekken te koop is. Dat is echter een gevolg van het bediendensysteem: zelfs de kleinste kantoorbediende heeft nog wel een kokki die 's ochtends haar belanja-geld (boodschappengeld) krijgt en daarmee naar de pasar gaat om in alle rust te tawarren.

Bandung II, de Tangkuban Prah, Maribaya, Ciater

Bandung heeft allerlei lovende bijnamen, de Bloemenstad, het Parijs van Indonesië, en het is inderdaad een heel mooie stad met veel groen en ruime straten met grote vooroorlogse huizen. De benedenstad heeft een druk winkelcentrum (de Jalan Braga, Jalan Asia-Afrika) en een grote aloon-aloon met winkels eromheen. De aloon-aloon zelf, vroeger vermoedelijk toch wel beplant met waringins, is helaas gereduceerd tot een plat grasveld met wat struikjes en een toeristen-informatiekantoorje erop waar we met open armen ontvangen worden als we wat gegevens willen hebben over treinen en bussen. De informatie blijkt later niet te kloppen, maar dat is niet erg want het stemt overeen met de vooroordelen waarmee we hiernaar toe gereisd zijn, en de hartelijkheid vergoedt alles. Op het kantoorje wordt een statistiek bijgehouden van de toeristen die Bandung bezoeken, en dat aantal loopt niet in de duizendtallen. Dat is aan de ene kant een zegen, want het weinige blinks dat je ziet valt weg in de miljoen inwoners van de stad, maar heeft wel het nadeel dat elke withuidige enorm opvalt. Vooral als je even van de hoofdwegen afwijkt word je onmiddellijk het centrum van de belangstelling en in een zo compact bebouwde stad zijn het al gauw een paar honderd ogen die je op je gericht krijgt en enige tientallen *Hey miester's* waar je zo vriendelijk mogelijk op moet reageren.

Bandung zelf heeft niet zoveel attracties. Het is vooral een leefstad, met als aantrekkelijkheid het zachte klimaat, dat het gevolg is van de ligging op een paar honderd meter boven zeeniveau.

Eethuisjes moet je echt zoeken, zelfs in het centrum, al blijken er vooral 's avonds op de trottoirs veel tentjes spontaan tot leven te komen.

De stad bestaat uit twee gedeelten: de drukke en nog vrij warme benedenstad en de koele groene bovenstad waar wij wonen. Boven- en benedenstad worden met elkaar verbonden door de fraaie Dago-weg, een steil klimmende hoofdstraat met mooie bomen en grote vooroorlogse huizen. De Dago-weg heet al lang anders (Jalan Dr Ir Juranda), maar die naam kent niemand. De mooiste plek van Bandung is zonder twijfel het Dago theehuis, helemaal aan het eind van de Dago-route. Het is een tientallen jaren oude uitspanning, met een groot speelterrein voor kinderen en zitjes langs de balustrade van waaruit men een prachtig uitzicht heeft over de omgeving.

In de nabijheid van Bandung zijn enkele plaatsen waar je

als toerist geweest moet zijn. Als we een week in ons huisje wonen (pas veel later realiseer ik me dat vijftwintig jaar geleden zo'n los bijgebouwtje heel eng en gevaarlijk zou zijn, te meer omdat de kolossale achtertuin grenst aan een stille straat en heel wat schuilplekken voor inbrekers biedt), komt onze gastvrouw uit Duitsland terug waar zij een bezoek aan haar studerende zoon heeft gebracht.

Mevrouw is een echte Javaanse uit Jogja, getrouwd met een Soendanees, wat in de Indonesische verhoudingen een zeldzaam verschijnsel is en ook niet gewerkt heeft want zij 'leven in onmin' zoals ons al herhaaldelijk is verteld.

Voordat het zover was hebben haar kapitaal en zijn werk in elk geval een grote keten van winkels opgeleverd die hen voor het leven aan elkaar bindt, maar ook de mogelijkheid geeft om los van elkaar een grote staat te voeren. Meneer woont apart met zijn bijzit en komt alleen voor de wat officiëlere familiebijeenkomsten over.

Mevrouw beheert het kolossale huis met de onbetaalbare tuin en beiden rijden in recente Mercedesen.

Desondanks letten ze op de kleintjes en de verhuur van ons paviljoentje is één van die aangename bijverdiensten, want 1000 gulden per maand is natuurlijk niet te versmaden.

Op een dag besluit mevrouw haar gastvrouwelijke plichten te vervullen en ons mee te nemen voor een tocht 'naar boven'. Al om zeven uur 's ochtends vult haar stevige gestalte ons zitkamertje en een uur later zitten we slaperig en ietwat onwillig in de Mercedes, op weg naar de bezienswaardigheden.

Ze is hartelijk en mededeelzaam, maar haar conversatie wordt wat eentonig door haar monomane interesse in prijzen.

Ze kent de Duitse markt nu, de Engelse prijzen weet ze via een dochter die daar studeert en nu moeten wij vertellen wat alles in Holland kost, waarna ze alles snel in roepia's omrekent en telkens triomfantelijk kan concluderen dat het in Bandung en omgeving goedkoper te krijgen is.

Het irriteert ons nogal dat iemand die zo rijk is zich nog voortdurend met dubbeltjes en centen bezighoudt. Pas na een paar maanden zullen we merken dat het prijs-praten een algemeen verschijnsel in Indonesië is, en een rechtstreeks gevolg van het feit dat de prijzen hier niet vastliggen.

Wie zich niet voortdurend op de hoogte houdt kan niet goed tawarren en wordt dus in de boot genomen. Mevrouw raakt duidelijk ontstemd als blijkt dat wij de dag tevoren mangga's hebben gekocht voor een lagere prijs dan zij. Dat komt omdat ze een paar maanden weg is geweest en niet meer op de hoogte was.

Ik probeer het gesprek op een wat algemener vlak te brengen door te melden dat we Bandung er zo goed uit vinden

zien. De huizen zijn goed verzorgd, de straten schoon, de mensen kunnen zich kleding zonder rafels permitteren, het aantal bedelaars is beperkt. Iemand heeft me vóór ons vertrek uit Nederland verteld dat je als toerist Indonesië moet prijzen, dan hoor je vanzelf de zwakke punten. Inderdaad. 'Ja,' zegt mevrouw peinzend, 'maar er is een heel groot verschil tussen arm en rijk in dit land, ja mnirr' en toetert met een dikberingde vinger een overstekende boer de berm in.

Even later stopt ze bij een plek waar de goedkoopste groente te krijgen is en dit soort stops zal zich de hele dag herhalen, waarbij het voortdurend gaat om een string petéh-bonen. Ze brengt de wagen tot stilstand, draait het raampje omlaag, verstaat zich in rad dialect met de verkoper, dingt af tot op het bot en laat dan de auto langzaam optrekken in de hoop dat de handelaar op het laatste moment ja zal roepen.

Het lukt niet, pas als we aan het eind van de dag weer terug zijn neemt mevrouw haar verlies en koopt op haar eigen pasartje de groente tegen de geldende prijs. Maar ze is er nu tenminste zeker van dat het buiten Bandung niet goedkoper kan.

We rijden met haar door Lembang, een prachtig plaatsje waar de rust en gezelligheid vanaf straalt. We zouden graag gestopt zijn als we het hadden durven vragen, maar we moeten door naar de uitspanning Maribaya, een gruwel in tuinkabouterstijl, kunstig aangelegde paadjes met struikjes en grote decoratieve keien, kleine watervalletjes, natuurstenen trapjes. Het is uiteraard heel normaal dat in een land met veel natuurlijke schoonheid juist dit soort kunstmatige parkjes erg aanspreekt, maar aangezien Nederland nauwelijks andere plekjes kent kunnen we onze tegenzin maar met moeite verbergen.

Verder naar de Tangkuban Prahú (omgekeerde prauw), een beroemde krater. De rit is prachtig, met veel bochten de berg op, fraaie vergezichten, onderweg passeren we enkele slagbomen waar telkens iets betaald moet worden. De Lebaran (einde van de vasten) staat voor de deur en dat leidt hier en daar tot semi-officiële tolmuren, om het geld voor het grote feest bij elkaar te brengen.

Op de top is het vrij rustig, zo midden in de week zijn er maar enkele gasten. We lopen naar de rand en kijken naar de krater beneden, een blauwig-grijs plateau waaruit zwavelwolken opstijgen.

Het begint bijna onmiddellijk zwaar te regenen en we vluchten het restaurant binnen waar mevrouw al zit achter een grote schaal gebakken long. Het is een van mijn favoriete

gerechten en ze nodigt ons hartelijk uit om toe te tasten, maar ik heb wat antipathie tegen haar opgevat en wil eigenlijk liever niets van haar hebben. Het lijkt me wat ongeleefd om zelf iets anders te bestellen en ik volsta dus met het excuus dat ik geen honger heb, en neem een pilsje. Bouke doet hetzelfde, voor hem geldt nog extra dat hij iets heeft tegen het eten van long. Eigenlijk sterven we allebei van de honger, want we zijn zonder ontbijt op pad gegaan en het pilsje valt dan ook als lood in onze schoenen. Na een halfuur houdt de regen op en mevrouw moedigt Bouke en mij aan om een tocht naar de krater beneden te maken, het duurt maar een uur of zo. De gedachte trekt ons niet aan, het pilsje is werkelijk zeer slecht gevallen en om dan te gaan klimmen en dalen in zo'n zwavelwolk, nee. Haastig bedenken we drie excuses: we kunnen de kinderen niet zo lang laten wachten, Bouke heeft zijn enkel een beetje verstuikt, het zal zo wel weer gaan regenen. Het helpt niet, we mogen deze kans niet missen. En, voegt mevrouw er prijsbewust aan toe, een gids heb je helemaal niet nodig, dat is zonde van het geld. Moedeloos begeven we ons op pad, maar bij het paadje naar beneden worden we tegengehouden: een gids is verplicht.

Onze vreugde verbergend lopen we terug en melden dat het belachelijke bedrag van vijfhonderd roepia gevraagd wordt voor de begeleiding naar beneden. Nee, dan bekijken we het wel van boven. Hier kan mevrouw inkomen, dit spreekt haar wel aan, en ze staat ons toe om voor haar af te rekenen. Het blijkt dat de long gewoon op deze tafel thuis hoorde en dat je het aantal stuks betaalt dat ervan gegeten is. Had ik dat geweten.

We slaan nog een ferme blik op de kraterbodem, kopen een paar stukken zwavelsteen en vertrekken naar het volgende uitje, de hete bronnen van Ciater.

En dat maakt de dag goed. Ciater is een klein complex bestaande uit verschillende zwembaden die qua warmte afnemen naarmate men verder van de bron zit. Uit het heetste bad kom je gekookt te voorschijn, de lagere baden zijn aangenamer. Het is hier vrij druk met mensen die fanatiek bezig zijn hun lichamen aan de hoogst haalbare temperatuur bloot te stellen. Effect heeft het zeker, ik voel me geheel herboren en als we bij terugkeer naar Bandung ergens stoppen en ik een aantal gekookte maïskolven op de kop kan tikken, is mijn dag weer volmaakt.

Bandung III, ouwe sobats

Na een privé-ruzie trek ik er met Marco op uit. Hij laat zich leiden op de manier waarop hij het hier vaak doet: geheel in gedachten verzonken, zonder te letten op de weg, struikelend over elke oneffenheid.

We passeren de Pasar Baru, met de fruitstalletjes (doerian, mangga, nangka, pisang, djeruk, salak, blimbing, noem maar op) en komen aan het station van Bandung waar het plotseling begint te regenen. We kunnen nog net een dranktentje bereiken. Bier voor meneer en limonade voor de jongeheer. Aan de lange tafel zitten verschillende heren ons aan te kijken. Ik staar voor me uit, heb geen zin in een gesprek, maar de conversatie komt onherroepelijk op gang, vooral als blijkt dat ik wel enkele woorden Maleis heb. Waar ik vandaan kom. Ach, Negeri Belanda! Koningin Wilhelmina!

Nee, meld ik, die is dood. Men schudt meewarig het hoofd. Zonde.

Tegenwoordig koningin Juliana, zeg ik. Nóóit van gehoord, nee. Hoelang is Wilhelmina al dood? Ongeveer 1960, zeg ik voorzichtig. Tss.

De heren doen me onweerstaanbaar aan groot geworden jeugdvriendjes denken en dat effect heb ik ook op hen, want voorzichtig beginnen ze in hun geheugen te wroeten naar een enkel Hollands woord. Goedemorgen. Tot ziens. Meel. Meel? Hoeveel meel naar Holland?

Ik begrijp het niet en er ontspint zich een heftige discussie. Meel, méél, dat is toch een goed Hollands woord?

Welnee, zegt de kraamhouder, kilo moet je zeggen. Hoeveel kilo naar Holland?

Ik begin een zweterig gevoel te krijgen, zoals altijd wanneer ik iets niet begrijp. Maar het regent nog steeds buiten, ontsnappen is niet mogelijk. Hulpeloos draai ik de woorden rond, meel, kilo.

Ah, mile! How many miles to Holland, I mean - eh, berapa meel ke Negeri Belanda!

Precies, dat was wat hij toch steeds gezegd had: meel.

Vijfduizend, schat ik uit de losse pols.

Tss, dat is een heel eind (het is minstens het driedubbele hoor ik later van Bouke, die alles weet), en wat mag dat wel kosten, zo'n reis?

Zo koutend vliegt de tijd en na een halfuur zingen twee van de heren de eerste regels van het Wilhelmus, die hen ineens in het geheugen gesprongen zijn.

Als het eindelijk droog is ga ik met Marco een plas maken om de hoek. Ostentatief laat ik de tas met camera op

tafel liggen. Vrienden moet men kunnen vertrouwen, nietwaar.
Toch ben ik opgelucht als alles er bij terugkeer nog
ligt.

Bandung IV, dood van een haan

Kippen en hanen hebben nooit mijn sympathie gehad. Domme beesten die onnodig haastig en angstig heen en weer rennen, terwijl ze elkaar voortdurend met waakzaam oog en klokklok-geluidjes in de gaten houden. Maar in Bandung was een haan van koninklijke proporties. Geen patser, geen poen, maar een rustig en waardig beest dat zich zonder zichtbare angst vlak bij de mensen waagde als dat nodig was om voedsel te bereiken. Zodra hij iets eetbaars gelokaliseerd had stootte hij een kort commando uit, waarna de hen in een gebogen rush met haar kinderen kwam aanzetten. Af en toe nam hij zelf een hapje, maar meestal vergenoegde hij zich ermee het groepje te bewaken en stukjes voor de kleintjes klaar te leggen. Hij kon tevreden rondwandelen met een kuikentje op zijn rug, voor mij iets geheel nieuws.

De kolossale achtertuin waarin ons paviljoentje lag, werd bewerkt door drie jonge jongens, die de hele dag bezig waren het wakend oog van mevrouw te ontlopen. Met veel sympathie zagen we toe hoe ze urenlang vruchteloos bezig waren om de op benzine lopende grasmaaier aan de gang te krijgen. Het apparaat stond dan midden op het gazon, het drietal eromheen, geïnteresseerd kijkend naar alle onderdelen. Af en toe trokken ze aan het startkoord, zonder succes. Als na enkele uren de goede wil getoond was, sleepten ze het apparaat weer naar de goedang en verdwenen achter ons huisje om een krètèksigaretje te roken.

Op het heetst van de dag zag ik ze een keer bij de heg staan die onze tuin van de buurtuin scheidde, in gesprek met de belendende tuinman. Na een uurtje kletsen kwamen ze terug. Een van de jongens droeg de haan naast zijn lichaam, zodat het vanuit het hoofdgebouw niet te zien was. Hij slingerde het beest over een tak van de djamboeboom voor ons paviljoen en riep onze baboes.

Ik kwam dichterbij, de haan was morsdood. Ogen dicht, uiterlijk ongeschonden, maar uit zijn snavel druppelde bloed. Van de discussie kon ik weinig volgen, Odda deed zenuwachtig en distantieerde zich snel, Atting was zeer geïnteresseerd. Binnen enkele minuten had ze onze maaltijd klaar, een uitzonderlijk verschijnsel, en even later vertrokken beide gediensdigen. Atting had de haan in haar tas, de tuinjongen begeleidde hen naar de achteruitgang waar hij de sleutel van had. Er werd duidelijk op onze discretie gerekend, het dier was een ongeluk overkomen, en het zou onzin zijn om de mevrouw van het hoofdgebouw te wekken voor zoiets onbenulligs.

Kippen en hanen hebben nooit mijn sympathie gehad,
maar deze haan had ik een beter lot toegewenst dan de nek
omgedraaid te worden om een paar tuinjongens aan een
zakcentje te helpen.

Over het verkeer

Java kent talloze middelen van vervoer. Binnen de grote steden is er altijd de betja, de fietstaxi. Geen sympathiek vervoermiddel, want het is niet prettig om breeduit in het bakje te zitten terwijl achter je iemand zwoegend bezig is je gewicht een aantal kilometers te verplaatsen. Lopen is nog erger, vooral omdat de betja-mensen het vervelend vinden, want zij delen de humanitaire gevoelens van de toerist niet, moeten van deze slavenarbeid bestaan en beschouwen elk lopen dan ook als een overdreven vorm van zuinigheid.

In de grote steden vormen de betja's vaak een soort plaag, hun aantal is te groot, ze houden zich aan geen enkele verkeersregel en hebben zelden geld om 's avonds de olielampjes aan te steken waardoor zij voor het andere verkeer herkenbaar zouden zijn. De meeste burgemeesters hebben dan ook beperkingen gesteld aan de gebieden waar de betja's mogen komen, en die beperkingen komen er in het algemeen op neer dat de belangrijkste hoofdwegen in de binnenstad betja-vrij zijn.

Jakarta is in dit opzicht het verst gegaan, daar zijn de betja's teruggedrongen tot bepaalde wijken en mogen pas na tien uur 's avonds vrij rondrijden.

In sommige gedeelten van Indonesië (Bali bijvoorbeeld) is dit vervoermiddel nooit doorgedrongen omdat de bevolking het als vernederend beschouwt dat de ene mens de ander voortduwt om in zijn onderhoud te voorzien.

Maar dat zijn uitzonderingen. In Bandung werd ons verteld dat zelfs academici hun mager maandsalaris proberen aan te vullen door 's avonds betja te rijden, een situatie die zich moeilijk in Nederlandse termen laat vertalen. Mr. Mulder die 's avonds oud-corpsvriendje drs. Van Vriend tegenkomt terwijl hij langzaam de stad afpeddelt op zoek naar een vrachtje: 'Zeg kaerel, doe me een lol, waar moet je heen? Gewoon naar huis? Stap in man, voor een gulden breng ik je even.'

'Een gulden? Denk je dat het geld me op de rug groeit, Muldermans. Twee kwartjes kun je krijgen, laten we het even zakelijk houden, zeg.'

'Twee kwartjes? Man, heb je enig idee wat dit karretje me per avond kost aan huur? Daar dek ik nauwelijks mijn vaste kosten mee. Negentig cent en anders loop je maar.'

'Beste jongen, voor dat bedrag huur ik zelf zo'n kreng en fiets mezelf naar huis. Zestig cent, en dat kun je beschouwen als een overdreven aanbod, omdat je mijn vriend bent.'

En dan hangt het er maar van af hoe snel een andere betja het vrachtje in de gaten krijgt of mr. Mulder de prijs nog kan opvoeren tot zeventig à vijfenzeventig cent, of pijlsnel genoeg

moet nemen met zestig cent.

Naast de betja kent elke stad van enige betekenis het Bemosysteem: kleine bestelautootjes waar in de laadbak twee bankjes tegenover elkaar zijn geplaatst. Zo'n autootje kan zes à acht personen vervoeren en rijdt een bepaald traject op en neer. Wie mee wil rijden gaat aan de kant van de weg staan en steekt zijn hand op. Hij betaalt een vast bedrag (meestal niet meer dan zo'n vijftien a twintig cent) waarvoor hij kan blijven zitten zolang hij wil, en via een drukknopje of het luidkeels roepen van `kiri' (links) op elk gewenst moment uitstappen.

De Bemo's kunnen ook gecharterd worden en wijken voor een klein extra bedrag zonder probleem van hun vaste route af. Het systeem werkt zo voortreffelijk dat grote steden als Jakarta, Surabaya, Bandung eigenlijk geen verkeersproblemen hebben. Het is er natuurlijk toch wel vrij druk, maar dat komt omdat de massa's zo groot zijn (Jakarta vijf miljoen, Surabaya drie miljoen, Bandung ruim één miljoen inwoners) dat ze buiten het voorstellingsvermogen van de Nederlanders vallen.

In Jakarta wordt geëxperimenteerd met andere vervoermiddelen, zoals de gemotoriseerde betja (helitjak) en de minicar (bajaj), een piepklein autootje waar een chauffeur en twee of hooguit drie passagiers in kunnen. Deze vrijelijk door de stad rauzende voertuigjes maken de indruk dat ze het wel zullen redden als vrijbuitelig alternatief.

Daarnaast zijn er natuurlijk de taxi's. In Jakarta kan men meter-taxi's treffen of particuliere taxi's waar voor elk ritje een bedrag afgesproken moet worden. Wie het eindeloos getawar wil vermijden kan het best wachten tot er een metertaxi voorbijkomt.

In de andere steden zijn taxi's vervoermiddelen die je per uur huurt, meestal met een minimum van twee uur. Echte `sightseeing' auto's dus. De prijs is circa duizend roepia per uur (ruim zes gulden), wat heel redelijk is tenzij je ze nodig hebt voor een klein ritje naar station of vliegveld, in welk geval het minimum van twee uur zo'n ritje nogal eens prijzig maakt.

Dokars, andongs, delemans of hoe die dingen her en der genoemd worden (allemaal namen voor paard en wagen, soms een wagen met twee wielen, soms met vier wielen) verzorgen vooral het verkeer in de wat kleinere plaatsen en tussen de grotere plaatsen en de omliggende dorpjes. In de grote steden tref je ze maar incidenteel aan.

Het lange-afstand interlokale verkeer wordt verzorgd door bussen, treinen, opelets, huurtaxi's en vliegtuigen.

Het busverkeer op Java is vrij intensief, in elke plaats van

enige omvang zijn talloze bussen te vinden die onder de meest optimistische benamingen (allerlei varianten op 'snel') passagiers van de ene plaats naar de andere voeren, bij voorkeur 's nachts. De prijzen zijn laag, niet meer dan zo'n twee a drie gulden per honderd kilometer, maar het comfort is gering, gezien de leeftijd van de bussen die hiervoor gebruikt worden.

Tegenwoordig zijn er ook airconditioned bussen die zich speciaal richten op het superlange-afstandsvervoer en toeristenverkeer.

Bijvoorbeeld de Sari-express, die dagelijks rijdt van Jakarta naar Den Pasar op Bali. Passagiers kopen een kaartje en kunnen gedurende twee weken uitstappen waar ze willen en één of meer dagen later instappen in de volgende bus. De route voert via Bandung, Semarang, Jogja, Solo, Surabaya, naar de hoofdplaats van Bali. Het is een comfortabele manier om alle belangrijke plekken op Java aan te doen en de hele tocht kost niet meer dan een paar tientjes.

Opelets (de naam komt van Opel) is de verzamelnaam voor allerlei kleine busjes en verbouwde luxewagens — nou, luxe, het zijn meestal stokoude modellen met houten opbouw — waarmee vaste routes worden afgelegd tussen de plaatsen. Men kan zich op elke willekeurige plek op de route opstellen en via handopsteken het vehikel laten stoppen. In de plaats van aankomst wordt de route meestal zo geregeld dat alle passagiers worden afgezet op de plek waar ze willen zijn, dat gaat allemaal heel soepel in Indonesië. Het team dat de tocht verzorgt bestaat vrijwel altijd uit een chauffeur en een bijrijder wiens taak het vooral is om passagiers te werven en de ritprijs te regelen (er zijn wel min of meer vaste prijzen, maar met name bij toeristen wil men nog wel eens een heel nieuwe prijs uitproberen). Opelets kunnen — net als Bemo's —gecharterd worden voor tochten die buiten de normale route liggen. Treinen rijden regelmatig (zij het lang niet altijd op tijd), maar het net is beperkt en de frequentie gering. Er zijn dagen nachttreinen, met of zonder airconditioning en met keuze qua klasse. De prijzen zijn laag.

Indonesië kent een vrij actief en gevarieerd binnenlands vliegverkeer dat voor Europese begrippen niet duur is. De belangrijkste maatschappij Garuda rekent bijvoorbeeld voor een trip van Surabaya naar Den Pasar (halfuur vliegen) circa zestig gulden en voor de vlucht van Den Pasar naar Jakarta (ééneneenkwart uur) circa 150 gulden. Naast de Garuda zijn er nog enkele andere maatschappijen die met wat oudere vliegtuigen werken maar vaak twintig à dertig procent goedkoper zijn.

Bogor, de plantentuin en de rest

De wereldberoemde plantentuin van Bogor (het vroegere Buitenzorg) willen we onder geen enkele voorwaarde overslaan.

We brengen de kinderen onder bij een kennis van mevrouw D. en gaan op pad voor twee volle dagen.

We nemen de goedkope weg: met de Bemo naar het eindstation in Bandung en daar op de volksbus naar Bogor, voor de tocht van circa honderddertig kilometer.

Als we het Bemo-station bereiken staan we versteld: op een groot plein staat een dicht op elkaar gepakte menigte Bemootjes uit te rusten van hun tocht door de stad. Het verkeer in Bandung is zo soepel geregeld dat je je eigenlijk niet eens realiseert dat daar een kolossaal aantal wagentjes voor nodig is. Een gedeelte daarvan staat op dit plein en het is een adembenemend gezicht. We ploegen ons door de verzameling blik heen en vinden een eind verderop een groep oude, vriendelijke bussen waarvan er één naar Bogor gaat.

Op de tweezitsbanken zitten steeds drie personen, dat proberen we dus ook maar, om opnieuw te merken dat Indonesiërs toch een stuk zuiniger gebouwd zijn dan Hollanders.

Bouke hangt met één bil in het gangpad en ik zit met mijn stuit op de harde rand die de twee zitplaatsen scheidt.

De bus vult zich in snel tempo en als hij vol is, tot en met de staanplaatsen toe, komen er nog wat handelaren bij die een etappe meerijden en proberen om snoep of fruit aan de reizigers te slijten. Bij elke stop verdwijnen er een paar en komen er weer nieuwe plaatselijke specialiteiten bij. Af en toe (bij gekookte maïs bijvoorbeeld) kom ik sterk in de verleiding om iets te kopen, maar ik zie zo op tegen het afdingen te midden van een bus vol deskundigen dat ik de moed niet op kan brengen.

We hebben overigens niet zo gek veel last van overdreven aandacht van de zijde van onze medepassagiers en dat correspondeert met eerdere ervaringen: als je in het wild loopt word je eerder toegeroepen, dan wanneer je in een Bemo of klein restaurantje zit en de afstand dus kleiner is. Als er in zo'n situatie contact ontstaat is dat meestal ook veel prettiger en intensiever dan het vrijblijvende 'Hey miester'-geroep op straat.

De overvolle bus rijdt in schrikbarend tempo de bergen af en kruipt loeiend van inspanning de Puntjakpas op. Vlak voordat we boven zijn begeeft een band het en we stranden in een parkeerhaventje waar, zoals overal in dit land, enkele kleine zelfstandigen zitten met hun koopwaar. Er is ook een blinde bedelaar die zich als een razende enkele keren rond de bus laat leiden door zijn partner, een onverschillige

jongen van een jaar of veertien. Hij krijgt een paar munten en keert dan terug naar zijn zitplaats, waar hij met veel zorg gaat zitten voelen wat hij heeft ontvangen. Het tafereel lijkt erg op een aap met pinda's, en terwijl ik het denk geneer ik me. Vlak voor ons in de bus zit een boer met een zwarte vilthoed op eindeloos te onderhandelen met een verkoper van gekookte maïskolven. Hij laat een stuk van het bladomhulsel weghalen zodat de goudgele korrels te zien zijn, pakt de kolf aan om hem van dichtbij te bekijken, geeft hem lusteloos terug onder het formuleren van zijn bod. Daarna volgen onderhandelingen waarbij de kolf enkele malen aangereikt en weer teruggegeven wordt. Ten langen leste legt de boer met tegenzin een muntje in de hand van de verkoper, de koop is gesloten. Mensen zijn hier wreed tegen elkaar en maken een maximaal gebruik van de situatie. Beide partijen weten dat de bus hier maar een paar minuten zal staan, de handelaar wil zoveel mogelijk verkopen en hoe langer het onderhandelen met de boer duurt, hoe minder kans hij heeft om nog een klant te krijgen. Aan de andere kant mag hij niet te snel toegeven, want het bedrag dat de boer betaalt is meteen de norm voor alle onderhandelingen met andere passagiers, die zullen proberen nog lager te komen. Je ziet de man lijden, maar dat zal de boer een zorg zijn, elke bespaarde roepia is er één, en die houding komt natuurlijk voort uit zijn eigen lage verdiensten.

Later, tijdens een treinreis, ziet Bouke op een station een vrouwtje rondlopen dat petjil verkoopt. Iemand toont vage belangstelling, onderhandelt wat en terwijl de trein optrekt maakt zij razendsnel het gerecht klaar: een beetje groente zus, een beetje groente zo, een kwak saus erover, kroepoek erover. Ze holt met de trein mee terwijl ze hem het pisangblad met het gerecht voorhoudt. Maar uiteindelijk schudt de klant toch nee, het is hem wat te duur, en voor haar tien anderen op het volgende station of in de trein zélf, waar het ook sterft van de verkopers. Dat vrouwtje staat in zo'n geval weinig anders te doen dan het gerecht zelf op te eten, want ze zal nooit een klant vinden voor een kant-en-klaarmaaltijd: iedereen wil precies zien wat er onder de saus zit.

Na een tocht van vier uur (de gemiddelde snelheid in Indonesië komt nooit boven de dertig a veertig kilometer per uur uit) bereiken we Bogor. Na het uitstappen worden we op het busstation onmiddellijk overvallen door over hun toeren geraakte busmanagers die ons willen vervoeren naar Jakarta, terug naar Bandung, waarheen we maar willen. Het is het ons langzamerhand bekende random werven, zonder aanzien des persoons: dat we net uit een bus Bandung-Jakarta stappen met de kennelijke bedoeling

hier te blijven, hoeft immers niet te betekenen dat we niet plotseling van mening kunnen veranderen? Misschien hebben we wel iets vergeten in Bandung, misschien staat Bogor ons op het eerste gezicht niet aan, zodat we terugwillen of toch maar liever doorreizen naar Jakarta. Waarschijnlijk is dat niet, maar stel dat het zou gebeuren terwijl je net verzuimt je bus aan die toeristen aan te bieden. Dan kun je je achteraf wel voor de kop slaan. Al de maanden van ons verblijf merken we deze duplicatie van verkoopposities: als er tijdens een treinreis een plaatsje wordt gepasseerd met een bepaalde specialiteit (bijvoorbeeld sawovruchten) dan stappen er niet één of twee, maar minstens tien sawo-verkopers in die allemaal de trein minstens vier of vijf keer afgaan voordat ze er echt van overtuigd zijn dat de klandizie op is. En inderdaad heeft het wel eens succes, want ik heb een keer een passagier helemaal aan het slot van zo'n verkoopbombardement zien denken: ach, een sawo, waarom niet eigenlijk, waarna hij ging onderhandelen. Als we ons uit het busstation bevrijd hebben vragen we een politieman de weg naar de plantentuin. Hij wijst ons op een groot bord met een ingewikkeld verhaal erop, een pijl en de aanduiding 200 meter. Dankbaar vertrekken we in de aangegeven richting, koffertje in de hand. Het is halfdrie, buitengewoon heet, en na een kwartier sjouwen krijgen we duidelijk de indruk dat we Bogor weer aan het verlaten zijn. Maja schiet een nette, ietwat mollige maar kurkdroke heer aan die met een aktentasje in de hand in tegengestelde richting op weg is. Nee, voor een hotel bij de plantentuin moeten we geheel de andere kant uit. We lopen met hem mee en zitten even later in de Bogorse Bemo, een verkleinde uitgave van het Bandungse voertuig. Er kunnen zes Indonesiërs in en eigenlijk niet meer dan vier Hollanders. In de bloedhitte zitten we onder het canvas te wachten tot het wagentje vol is. Ik transpireer overvloedig tegen het propere lijf van onze gids, we doen allebei alsof we niets merken. Als het wagentje eenmaal rijdt staan we binnen een minuut voor de ingang van de plantentuin, bedanken de Indonesische meneer en melden ons bij het loket. We hebben ergens ooit gelezen dat er een hotel in de tuin staat, maar de lokettist weet beter. Nee, dan moeten we helemaal aan de andere kant zijn. Weer een Bemo in, naar de achterkant van de tuin, waar we eindelijk hotel Salak vinden. Snel verdwijnen we in de mandikamer. Het is onmogelijk om het genot van mandiën te beschrijven, je moet het ondergaan. Het klinkt zo simpel: een grote stenen bak (altijd tot aan de rand gevuld, omdat de kraan altijd zachtjes blijft doorlopen) waaruit je met een klein plastic bakje in

snel tempo water over je lichaam heen gooit. Dat lichaam is warm, zweterig en moe, het water heeft een temperatuur van pakweg vijftientig graden, wat net voldoende is om verkoeling te brengen zonder echt koud te zijn. Als je een paar minuten lang met royale hand water over je lichaam gegooit hebt voel je je geheel opgefrist, een wonder van de natuur.

Een halfuurtje later staan we weer kwiek klaar om de tuin te bezichtigen, en de Bemo brengt ons binnen een minuut opnieuw bij de ingang. Bij het hotel hebben we geïnformeerd of er in de plantentuin een restaurant is, want we hebben de lunch overgeslagen en het trekt ons wel om uitgebreid te eten te midden van natuurschoon. Ja, er is wel een restaurant, maar het sluit om vijf uur. Dat kan nog net. De lokettist moet ons echter opnieuw teleurstellen, er is geen restaurant in de plantentuin. We besluiten er toch maar doorheen te lopen en hebben er geen spijt van. In Holland staan ook bomen, toegegeven, maar het is kinderspel vergeleken bij de woudreuzen die je hier aantreft, alle voorzien van een onopvallend naambordje van vooroorlogse snit. De plantentuin is in 1817 opgericht op de plaats waar vroeger het paleis stond van het Hindoeïstische Pajajaran-rijk. De plek heeft altijd een koninklijke snit gehouden want al in 1814 werd er het Olivia Marianne Raffles Memorial opgericht ter nagedachtenis aan de in dat jaar in Buitenzorg overleden vrouw van de Engelse Governor General, een monument dat tijdens een storm in 1970 zwaar beschadigd werd, maar er nu weer als nieuw bijstaat. Ook Hollandse GG's hebben hier altijd een verblijf gehad, en het paleis werd door Sukarno zeer frequent bewoond. De botanische tuin omvat een terrein van zevenentachtig hectare waarin circa vijftienduizend inheemse en uitheemse planten en bomen een plaats hebben gevonden, volgens de folder.

We hebben het niet nageteld, maar het zal zeker kloppen. Twee dagen lang zwerven we rond, en dan hebben we nog lang niet alles gezien. Er zijn een aantal imposante hoofdstraten met reusachtige bomen, fraaie gazons met lotusvijvers, en als je een beetje van de weg afwijkt kom je op glibberige paadjes (Bogor is de meest regenachtige stad op Java) die je midden in een indrukwekkende tropische wildgroei brengen. Nou, wildgroei, overal staan de naambordjes bij, maar als je dat even vergeet kun je je oprecht in een tropisch woud wanen. Echte lianen, waar je aan kunt hangen, bomen zo hoog als je ze nergens anders kunt vinden, vele parasietplanten die zich aan stammen en takken vastklampen. De tuin heeft maar weinig bezoekers, de enkele toeristengroepjes

worden in snel tempo door de hoofdstraten geleid en voor Indonesiërs is de toegangsprijs (tweehonderd roepia, ofwel f 1,35) aan de forse kant. Een zegen is dat elke handel buiten de hekken wordt gehouden. Het heeft het bezwaar dat je met uitgedroogde keel voortsukkelt na een paar uur gelopen te hebben, maar het is toch wel wat waard om even weg te zijn uit de overbevolking. Een fors gedeelte van de tuin wordt in beslag genomen door het presidentieel paleis en omliggende tuinen. Ze zijn door een breed water van het publieke gedeelte gescheiden, op de verbindende brug staat een schildwacht. Suharto komt hier zelden, onbegrijpelijk.

Het paleis ligt sneeuwwit in het groen, met fraaie witte pilaren en een gouden dak. Aan de voorkant graast een kudde herten zonder op- of omkijken op het grote gazon met de zware waringins. Vlak bij het paleis is een dik bamboebos, dat via een smal paadje toegang geeft tot een piepklein kerkhofje met witte grafstenen van ouderwetse kwaliteit. Er liggen wat notabelen die circa 1840-1850 overleden zijn, zoals de GG Eerens (1781-1840). Ook pasgeboren en doodgeboren kinderen, een klein dodendorpje met zo'n dertig inwoners.

Ze horen van ons vooral gemopper over het gebrek aan licht voor foto's en filmcamera. Ergens anders brengen we kalongs (vleermuizen) aan het schrikken, ze vullen de lucht minutenlang met gekrijs voordat ze weer aan de palmbomen gaan hangen en hun vleugels opvouwen. De oudste palmboom staat ook hier, een ongeveer vijftig meter hoge slanke heer die honderddertig jaar geleden uit Afrika geïmporteerd werd.

Maja fungeert gedurende twee dagen vrijwel uitsluitend als maatlat en poseert geduldig bij allerlei bomen en statige lanen om te laten zien dat het hier om de drommel geen Vondelpark is, maar een verzameling botanische reuzen. Ik fotografeer en film als een razende, want het zal lang duren voordat we hier ooit terugkeren. Als de smalfilm op is merk ik tot mijn diepe teleurstelling dat ik een film heb gekozen die bedoeld is voor gebruik binnenshuis, met filmlampen. Pogingen om een andere film te kopen mislukken, ik heb een Japanse camera van een bekend merk, het sterft hier van de dealers maar ze hebben uitsluitend grote bergen binnenshuisfilms te koop, een klein foutje van de importeur vermoedelijk, dat met de grootst mogelijke gemoedsrust door de dealers wordt geaccepteerd. Pas twee maanden later slaag ik erin om via Jakarta (waar één winkel nog de normale daglichtfilms heeft) een paar exemplaren te bemachtigen. Indonesië is een land waar de winkelier

veel aandacht geeft aan zijn klant, maar het noodlot wordt makkelijk geaccepteerd, en het zou me niet verwonderen als er pas weer daglichtfilms geïmporteerd worden als de kunstlichtfilms allemaal verkocht zijn. In 1980, of daaromtrent.

Lensgelopen vinden we op een middag bij een van de zijuitgangen van de plantentuin cafetaria Ong. Zij ligt achter een benzinepompstation en oogt van buiten als een goedkoop standaardrestaurant.

Binnen blijkt het echter een tempo doeloe-eethuis te zijn, met langzaam draaiende propellers aan het plafond, stille gediensstige kelners, uitgebreide menulijst, kaarsen op tafel, fraaie kolossale vazen bij de ingang, een gezellige koele ruimte. De enige verwijzing naar het wat armoediger heden is het feit dat de kaarsen samengesteld blijken te zijn uit zorgvuldig op elkaar geplakte stompjes kaars. Telkens als een stukje opgebrand is, valt het restantje spetterend op het schoteltje eronder, en snelt een kelner toe om zorgzaam het volgende stukje aan te steken.

Ik bestel de standaardcombinatie van foe yong hay, tjap tjay, babi panggang, zet er in mijn zenuwen nog een bihun goreng spesial bij, en vóóraf wat pangsit goreng en kikkerbiljetjes en na korte tijd zitten we voor een onafzienbare hoeveelheid eten, en moet ik voor de zoveelste maal de verwijtende blikken van Bouke en Maja incasseren. Ben ik niet altijd degene die zuinigheid predikt? En gaat het niet altijd mis, zodra ik zelf het bestelformulier ter hand neem? Voordat de kolossale maaltijd opgediend wordt ben ik even naar het toilet geweest, de afwijking van de bierdrinker, die me op Java nogal eens de eetlust benomen heeft: meestal moet je door de keuken heen, een altijd wat morsige ruimte waar vrouwen bezig zijn op de grond of aan een eeuwenoud aanrechtje groente of vlees te snijden, krabben te ontbloten, garnalen te pellen. Je baant je een weg door het afval en komt dan bij het deurtje van de mandikamer. Vaak moet iemand even gaan verzitten om je in de gelegenheid te stellen de deur open te maken. Nederlandse horecacontroleurs moeten nooit naar Indonesië op vakantie, want ze zouden geen hap door de keel krijgen. Restaurant Ong is een uitzondering, er is een apart toilet, een trapje af waar aan de muur op een prikbord allerlei wijze citaten zijn bevestigd in het Engels en Nederlands.

Als we uitgegeten zijn en willen vertrekken blijkt het zwaar te regenen. Dat is in Bogor, door zijn ligging tegen de bergen aan, niets abnormaals. Uit verveling gaan we bij de toonbank wat snoepgoed kopen en raken in gesprek met de heer Ong zelf, een tengere Chinees die al tijden zichtbaar

had staan popelen bij zijn kassa. Hij tovert een zeer oude Bosatlas voor de dag en legt ons met korte zenuwlachjes uit waar we zijn, Bogor (vroeger Buitenzorg, hihi) en waar we zoal naar toe zouden kunnen. Dan wordt het ernst en hij haalt links en rechts spreuken van de muur om ons zijn levenswijsheden uit te leggen. Hij heeft een heel schema gemaakt, in kleur ingetekend en netjes ingelijst, waar we beduusd naar kijken zonder er veel vat op te krijgen. Godsdienst, innerlijk talent, ouderlijke steun en iets met een geslepen diamant leveren tezamen Levenswijsheid op. De heer Ong is ook een voorstander van vrouwen aan de macht, want kijk maar naar Zuid-Amerika waar mevrouw Perón toch uitstekende dingen doet. En Ceylon, met mevrouw, eh...

Uit een wrat op zijn kin komen een paar haren, die hij al heel lang heeft laten groeien. Dat zie je wel vaker hier, net zoals het laten groeien van een pinknagel (centimeters lang), wat ik niet kan aanschouwen zonder me het gruwelijke en onvermijdbare moment voor te stellen waarop door een onhandig gebaar die nagel in zijn geheel van de vinger geslagen wordt.

De heer Ong richt zich langzaam maar zeker steeds meer tot mij, Maja en Bouke trekken zich steeds terug uit het gesprek, en ik probeer wanhopig zinvolle vragen te stellen over zijn voleindingstheorieën. Het is een griezelig gevoel om bloedserieus met iemand te praten van wie je de stellige indruk hebt dat hij onzin kletst, maar die daar zo lang en diep over nagedacht heeft dat je het niet aandurft om tegenspraak te bieden. Waar het uiteindelijk om gaat komt goddank toch neer op iets dat ik wel begrijpen kan, verbroedering der volken en vermenging der rassen. Maar waarom dat nu juist in Oost-Timor moet plaatsvinden, kan ik ondanks voorzichtig doorvragen niet bevroeden. Zodra de regen een beetje geminderd is nemen we hartelijk afscheid. Zeer interessant heer Ong, en als we éven kans zien zullen we zeker nog eens langs komen. In de Bemo, op weg naar het hotel, schrappen we cafetaria Ong met spijt, want het eten was voortreffelijk.

Behalve de plantentuin en het voor- en achteraanzicht van het presidentieel paleis, heeft Bogor ons niets te bieden. Eigenlijk mag je van een stad niet zeggen dat zij een vervallen indruk maakt, als je niet weet hoe het er vroeger uitzag, maar bij Bogor kun je die voorzichtigheid overboord zetten: aan de huizen en straten valt te zien dat ze vroeger in betere doen waren en nu met pleisters bij elkaar gehouden worden. Het is een treurig geheel en dat geldt ook voor ons logeeradres hotel Salak, het tophotel ter plaatse. De double-

rooms zijn niet duur (twintig gulden per nacht), maar je vraagt je af of het nou echt nodig is om de op zichzelf best aardige ruimten zo te laten verloederen: de kamers maken een vervallen indruk, de mandikamer is grijs, de bedden zijn niet luisvrij, aan de roomservice-bel zit een draadje dat na twintig centimeter eindigt.

Wel treffen we er de voor Indonesische hotels gebruikelijke overvloed aan bedienden aan in keurige witte pakjes, die de kleine roomservice-bestellinkjes verzorgen, maar het grootste deel van de dag rustiek bij elkaar hurken op de galerijen en dan sterk doen denken aan vogels op een telefoondraad. Het is natuurlijk erg Europees gedacht, maar als je zoiets ziet vraag je je toch af waarom de manager van het hotel niet eens een keer dat forse legertje bij elkaar roept: jongens, we gaan er met zijn allen even een fijn hotelletje van maken, hier heb ik een paar emmers witkalk en een paar kwasten en graag een paar vrijwilligers vóór. En dan heb ik hier nog wat gekleurd papier, waar we lampekapjes van kunnen maken, want die kale peertjes, dat is toch geen gezicht. En een rolletje zwakstroomdraad om de belletjes weer prima in orde te maken, want dat wordt wel eens tijd.

Ach, dat het niet gebeurt zal wel zijn redenen hebben, maar je krijgt als gast een gevoel van wrevel: wat zou hier veel van te maken zijn.

Bij het ontbijt komen we in een situatie terecht die sterk aan Chaplin-films doet denken. Een al wat oudere heer in het witte stewardkostuum komt onze bestelling opnemen, we vragen twee zwarte koffie en één koffie met melk (dua kopi hitam, satu kopi susu). Na geruime tijd ontvangen we twee zwarte koffie en een glas melk. Een nieuwe poging levert nog één extra zwarte koffie op en een kannetje zeer sterke koffie-extract. Herhaald verzoek resulteert in drie zwarte koffie. De tafel staat langzamerhand vol met koffieglazen en de man krijgt de indruk dat hij met een aantal gekken te maken heeft: waarom konden we niet in één keer zeggen dat we zes zwarte koffie, een glas melk en een kannetje koffie-extract wilden? Alleen zijn ingeboren beschaving voorkomt dat hij er een nare opmerking over maakt.

Buiten, aan de overkant, is het leven al vanaf vijf uur 's ochtends in volle gang. De Bemo's nemen recht tegenover ons een bocht en schakelen daarna kernachtig over op een hogere versnelling. We zijn dus nogal vroeg wakker en ik sla met belangstelling het groepje gade dat aan de overkant zijn handel gevestigd heeft. Er staat een frisdrankstalletje met een paar bankjes ervoor en twee andere neringdoenden hebben naast die bankjes hun bedrijf opgericht,

een fietsenmaker en een ketellapper. Het is natuurlijk een ideale combinatie: je fiets laten plakken of een emmer laten repareren terwijl je zelf op een bankje zit en een glas stroop met ijs drinkt. De ketellapper valt op omdat hij een van de weinige Chinezen is die ik handenarbeid zie doen in het openbaar. Hij zit in korte broek en met gekruiste benen op een tafeltje en laat in zijn handen een emmer rondgaan, die hij met een hamertje bewerkt. Een kleine, stevig gebouwde man met een dikke hoornen bril. Met een lange broek aan zou hij zo voor de klas kunnen. 's Avonds gaat bij het stalletje de suizende olievergasser aan, en onder het royale licht zie ik hem tot diep in de nacht bezig met een ingewikkeld schaakspel. Zijn opponent strekt zich nog wel eens, maar hij blijft stug voorovergebogen zitten om met rustige maar snelle bewegingen zijn zetten te doen.

Op een van onze twee avonden in Bogor gaan we naar de bioscoop, er draait een James Bond-film, een nieuwe zelfs met Roger Moore. Grondige informatie leert ons dat de film om negen uur begint. De bioscoop ligt boven de stenen pasar en tot onze verrassing kost een plaats duizend roepia (f 6,66). Dat is pittig, wie kan zich dat hier in godsnaam permitteren? Belazerd zijn we niet, want het bedrag staat officieel aangegeven bij het loket. Het wordt negen uur, beneden staat langzamerhand een legioen glimmende bromfietsen en rondom ons verzamelt zich een steeds groter wordende menigte. Armoede is een rekbaar begrip, kennelijk, want heel wat mensen hebben er duizend roepia voor over om Roger Moore te zien. We peinzen ons suf, het klopt niet want juist in ontwikkelingslanden met dictatuur hoort de bioscoop goedkoop te zijn, dat houdt het volk immers rustig? Veel later horen we dat de prijzen nogal eens afhankelijk zijn van de film waar het om gaat, en honderd a tweehonderd roepia is een normaal bedrag.

Om tien uur gaan eindelijk de deuren open, de vorige voorstelling is afgelopen (kennelijk wat technische pech gehad), de bezoekers begeven zich naar buiten en wij kunnen naar binnen. Opvallend is dat niemand van het bioscoop personeel moeite heeft gedaan om de vertraging aan te kondigen, nog opvallender is dat niemand van het wachtende publiek zich ongeduldig heeft getoond. Daar is toch een heel aparte, zeg maar gerust oosterse, mentaliteit voor nodig. De bioscoop is al even uitgewoond als de rest van Bogor en de geluidsinstallatie dateert nog uit de tijd van Humphrey Bogart. We kunnen het verhaal het best volgen via de hoge stemmen van de vrouwelijke partners van James Bond, en merken dan ook terdege dat die in deze film weinig zinnigs op te merken hebben. Maar de stoelen

zitten lekker en de beenruimte is vooroorlogs.

De voorstelling is om twaalf uur afgelopen, iedereen spoedt zich naar buiten en binnen enkele minuten staan we in een uitgestorven stadje. Dan maar terug naar het hotel, waar een groep slaperige bedienden nog bij elkaar hurkt.

Kan er misschien een pilsje versierd worden? Nee, de bar is al sinds elf uur dicht. O juist. Wat sombertjes gaan we naar onze kamers, drinken bij het kale lampje een glaasje koude thee en gaan naar bed.

Over het tippen

Een van de belangrijkste want dagelijks terugkerende toeristische problemen is de vraag of er getipt moet worden of niet.

In Nederland zijn we gewend om bedragen af te ronden, ook al is de service al in de prijs inbegrepen.

In Indonesië kijkt men daar stomverbaasd van op, in principe betaalt iedereen het bedrag van de rekening en geen cent meer. Een extra tip wordt uiteraard dankbaar geaccepteerd, maar de ontvanger weet eigenlijk niet goed wat hij ervan denken moet. Een uitzondering vormen natuurlijk de wat duurdere toeristische hotels, waar het personeel wel wat gewend is en geleerd heeft zijn verbazing te verbergen.

Vraag je in hotels of elders een extra dienst (bijvoorbeeld het op de kamer bezorgen van maaltijden of het kopen van fruit) dan is een vergoeding van 50 á 100 roepia heel normaal, maar voor de normale bezigheden verwacht men niets.

Bij eenvoudige restaurants en warungs langs de weg hoeft de toerist het geven van een fooi niet te proberen, want men begrijpt absoluut niet wat dat is.

Bandung V, mevrouw X

Als we de terugreis van Bogor naar Bandung moeten plannen kunnen we al snel een goede reden bedenken om niet nogmaals met de bus te gaan: het duurt te lang, want we moeten vóór donker onze kinderen weer ophalen. Als we nou een taxi nemen scheelt dat minstens een uur en dan hebben we de hele ochtend nog om in de plantentuin rond te lopen. En wat kan het helemaal kosten? Hooguit zo'n zes- of zevenduizend roepia (dertig a veertig gulden) en dat valt met zijn drieën best te betalen.

We nemen de receptionist van het hotel in de arm en hij zal het voor ons regelen. Als we tegen lunchtijd terugkeren meldt hij ons dat hij het nog véél goedkoper heeft kunnen arrangeren, de taxi zal zodadelijk langskomen en kost maar drieduizend roepia. Zo zie je maar, de mensen van het land zelf kunnen de dingen toch veel goedkoper voor elkaar krijgen dan je als toerist kunt dromen. Dankbaar stort ik een royale tip in 's mans onopvallend beschikbare hand en neem er een pilsje op, want een taxi kun je altijd laten halthouden voor een sanitaire stop.

We wachten ons vertrek af in de royale lounge van het hotel, met links en rechts gedurfde muurschilderingen, mythologische voorstellingen waarbij de vrouwen door een toevallige samenloop van omstandigheden net in ongeklede staat door de gebeurtenissen verrast worden. In de lounge zitten nogal wat militaire gasten die de hotelkosten vermoedelijk kunnen declareren, en enkele rijken, waaronder één formidabele gezette Indonesiër die met alle egards wordt behandeld en mij sterk aan Jopie Pengel doet denken. Hij heeft diens jovialiteit en gemak van bewegen, zonder dat je één moment vergeet dat er gegarandeerd een keihard karakter onder schuilgaat.

Na een uur verschijnt onze taxi. De hotelemployé neemt onze drieduizend roepia in ontvangst, hij zal vast even voor ons afrekenen en er ongetwijfeld zijn commissie van aftrekken, maar dat zal ons een zorg zijn.

Als we buiten komen begrijpen we waarom de prijs zo laag was. Onze taxi is een grotendeels met medepassagiers gevulde opelet waar op het extra hoge bankje boven de wielen nog een paar plaatsen over zijn. We kruipen er schouderophalend in en merken meteen dat we beter toch de bus hadden kunnen nemen, want dit is nog wel een graadje erger. Het bankje is zo hoog dat we met de hoofden gebogen moeten zitten en bij elk kuiltje met ons achterhoofd tegen het harde plafond slaan. `Kassian', roepen onze lager gezeten medepassagiers hartelijk als ze de bons horen, maar

niemand komt op de gedachte dat het probleem opgelost zou zijn als ze met ons van plaats zouden verwisselen, want de naast ons gezeten Indonesiërs hebben in het geheel geen last, klein gebouwd als ze zijn.

Tot overmaat van ramp is de beenruimte minimaal, zodat we in een foetushouding richting Bandung reizen. Na een klein uur geeft Bouke het op en kruipt over de leuning naar de kofferruimte waar hij — op de grond zittend te midden van de bagage — het heel wat beter heeft. Zijn manoeuvre geeft mij net voldoende speling om mijn benen opzij te vouwen en mijn hoofd op een arm te leggen.

Achter me hoor ik Bouke in langzaam Maleis converseren met de bijrijder, een jonge student die de zoon is van de chauffeur. Af en toe draai ik me moeizaam een halve slag, als ik een woord weet waar Bouke niet op kan komen en krijg daarbij een trekje aangeboden van een kreteksigaret. Zoetig, maar niet onaangenaam.

Het gesprek komt op druggebruik en de jongen vertelt dat er fors gespoten wordt onder de Indonesische jeugd en of wij dat niet doen? Nee, toch maar liever niet. Na een rit van ruim tweeënhalve uur, de vermoeiendste die ik tot nu toe heb meegemaakt, komen we in Bandung aan. Ons humeur is nog verder verslechterd doordat de bijrijder vrolijk heeft verklapt dat we ongeveer tweemaal zoveel betalen als onze aanzienlijk comfortabeler gezeten medereizigers. Het gaat niet om het bedrag, want toeristen worden altijd gesneden, maar om het feit dat we dan nog zo kloterig zitten óók en om het feit dat die jongen zich daarover zo opzichtig vrolijk maakt. Als je dan toch belazerd wordt kan men je in elk geval het genoeg doen het leedvermaak even uit te stellen tot je vertrokken bent.

Knorrig, moe en met veel hoofdpijn worden we ten slotte afgezet bij het huis van de Chinese heer Tan, waar Marco en Eric bijna drie dagen gelogeerd hebben. De kinderen reageren zoals te verwachten viel, met een mengsel van blijdschap en haat (waarom hebben jullie me in de steek gelaten).

Marco heeft twee dagen zijn ontlasting opgehouden, als gevolg daarvan de laatste nacht voortdurend nerveus om zijn bed heen gelopen, en op gezette tijden zijn broertje geslagen.

Tja, nou, dat is dan meteen de laatste keer dat we ze uitbesteden. In de hoek staat een televisietoestel aan, waar iedereen tijdens het gesprek met een half oog naar kijkt. Een tekenfilm in het Engels, zonder ondertitels en extra moeilijk te volgen omdat het beeld op en neer deint.

De oude heer Tan is vriendelijk en verstrooid, hij spreekt Nederlands maar verstaat het eigenlijk niet, zodat we snel

in cirkelredeneringen belanden. In een eerder gesprek hebben we geopperd dat we voor de reis door Midden-Java graag een kinderoppas zouden hebben, en die zit nu voor ons klaar in de voorkamer, samen met een kwieke Indische heer. We stellen ons voor, vergeten onmiddellijk haar naam en knopen tussen de kinderopvang door een gesprek met haar aan.

Mevrouw X is op haar allerbest, ze zit rechtop in de stoel, een nette Indische dame met grijzend haar. Ze bekennt nederig dat dit haar eerste baan zou zijn, ze is weduwe en leeft (als Nederlandse) van een kleine uitkering uit het moederland. 'Weet u,' zegt haar begeleider, 'het gaat niet om het geld. Zij heeft vorig jaar haar zoon verloren. Hij voer op een schip en was net een dag thuis in Bandung. Op een bromfiets reed hij, en toen kenà tegen een boom. Op slah dood, mnirr.'

We kijken geschrokken naar de moeder, de beschrijving van het ongeluk had wat minder plastisch gekund. Mevrouw zit er tragisch bij, hoofd stil, handen stil in haar schoot, waarop ook haar tasje. Ze heeft het iets verwende gezicht van een pekinneesje en ik krijg het gevoel dat ze bezig is zichzelf interessant te maken via haar leed. Er zijn slechtere manieren om over zo'n verlies heen te komen.

'Het gaat om de afleiding, ja meneerr,' zegt zij, 'het was afgelopen week een jaar geleden.'

We zwijgen eerbiedig.

'Denkt u dat u de kinderen aankunt?' zegt Maja ten slotte.

'Het is al zo'n tijd geleden dat u zelf kleine kinderen had?'

'O ja, maar u moet zelf beoordelen, natuurlijk. En als ik mij niet netjes gedraag, moet u meneer Mulder hier waarschuwen, ja?'

De heer Mulder lacht olijk. 'Zo stout is zij niet, hoor.'

Ik word er wat kriebelig van en verdwijn naar de keuken om met de dochter van meneer Tan af te rekenen voor het verblijf van de kinderen. Het blijkt erop neer te komen dat ik maar moet geven wat ik gedacht had. Ik noem een bedrag. Véél te hoog, zegt ze, de helft is genoeg. Dat laat ik niet zitten en we strijden een rondje omgekeerd tawarren, waarbij we uiteraard op het middenbedrag van achtduizend roepia (vijftig gulden) uitkomen. Haar overvloedige dankbetuiging maakt me geheel in de war, ik hou er niet van om voor liefdadig aangezien te worden.

Terug naar mevrouw X, die nog steeds keurig rechtop in sollicitatiehouding zit. Mijn hart gaat niet naar haar uit, weet ik inmiddels, maar we kunnen niet nee zeggen in deze

situatie.

‘Had u al aan een bepaald salaris gedacht?’ zeg ik.

Er valt een bedremmeld zwijgen, dit is kennelijk een wat brute benadering.

‘Dat laat ik geheel aan meneer en mevrouw over,’ zegt ze tenslotte met zedig neergeslagen blik.

‘Ja, maar ik heb geen flauw idee.’

We zwijgen een minuutje.

‘Kijk, het gaat niet om het geld, ziet u,’ herhaalt haar begeleider nog maar eens. ‘U moet maar betalen wat u haar waard vindt, ja?’

Nu zitten we goed in de knoop. Naar Nederlandse maatstaven gemeten is een permanente oppas voor de kinderen natuurlijk minstens achthonderd gulden waard, afgezien van de reis- en verblijfkosten. In Nederland zouden we er dan ook niet over peinzen. Dat we nu denken aan de mogelijkheid van een kinderjuffrouw komt omdat hier de levensstandaard lager ligt. Maar hóéveel lager? ‘Misschien kan meneer Tan ons helpen?’ opper ik. Hij heeft tenslotte het contact met haar gelegd. Een gouden idee. Terwijl Maja zich, diep door mij gehaat, uit deze moeilijkheden verwijderd door zogenaamd een kind te horen huilen, komt de heer Tan minzaam naderbij. ‘Hoezo?’ We leggen hem het probleem uit: mevrouw weet niet hoeveel zij moet vragen en ik weet niet wat ik moet bieden.

De heer Tan luistert nauwgezet toe, laat dan een vriendelijke glimlach verschijnen en zegt na enig nadenken dat het inderdaad een probleem is. Hij zwijgt en kijkt minzaam naar ons, wij zwijgen eveneens.

‘Mevrouw heeft wel wat geld nodig om haar huis en kinderen achter te laten,’ zegt de heer Mulder ten slotte, ‘zij heeft nog twee aangenomen dochters. Ziet u, de cheque uit Holland komt maar ééns in de drie maanden.’

Ah, een voorschot, begrijp ik. ‘Wat denkt u nodig te hebben?’ vraag ik.

Ze lacht verlegen.

‘Vijfduizend? Tienduizend?’

‘Dat zou heel fijn zijn,’ zegt meneer Mulder meteen en ook de heer Tan knikt bedachtzaam glimlachend. Ik leen tienduizend roepia van Bouke en geef dat aan haar, het is net of ik aan iets zéér onbehoorlijks bezig ben, zo schuchter accepteert ze het. We spreken wel drie keer af dat zij overmorgen om vijf uur 's ochtends bij het station zal staan voor het vertrek naar Jogjakarta.

Ik kan langzamerhand geen pap meer zeggen, het hoofd dendert van de koppijn en ik wou maar dat iedereen ter plekke in het niets verdween.

‘Zullen we dan maar gaan?’ zegt de heer Mulder in ondertoon tegen mevrouw X.

Ze knikt, verkeert nog steeds in sollicitatietrance. Tot mijn verbazing trekt ze een modieuze winterjas aan (maar er lopen in Bandung ook mensen met ijsmutsen op) en na veel handgeschud verdwijnen ze.

‘Een aardige vrouw,’ zeg ik polsend tegen de heer Tan, die nog steeds raadselachtig glimlachend in zijn stoel zit.

‘Ja, zij is wel pittig,’ zegt hij.

De opmerking blijft in mijn hoofd ronddraaien. Pittig? En dan met die intonatie. Een lustige Witwe? Ik kijk hem nog eens aan, maar geef het op om verdere informatie te krijgen.

‘Wat denkt u dat we haar voor een maand moeten betalen?’ vraag ik. ‘Nog een keer tienduizend roepia? Reis- en hotelkosten zijn natuurlijk voor onze rekening. Wat denkt u?’

Hij knikt en dan lijkt me het moment gekomen om te vertrekken. Ik wil nu wel eens rustig op mijn gat zitten met een aspirientje en een koele pils. Het was me het dagje wel. Als alle kinderbagage in de gehuurde auto is gepropt wachten we nog tien minuten op Atting die — het loopt tegen zessen — net haar lunch klaar heeft en drie gerechten in twee pannetjes probeert te wringen. Mopperend en scheldend komt ze ten slotte mee.

’s Nachts lig ik geruime tijd wakker. Mevrouw X kan me niet bekoren. Wat moeten we in godsnaam met zo iemand die ons niet echt sympathiek is en waar we ook geen commando's aan durven geven? Dat kan alleen maar leiden tot ellende en het kost nog een hoop geld ook, want reis- en verblijfkosten zijn alleen al zo'n zeshonderd gulden per maand. En 's avonds zit je dan met een koket treurende weduwe en kinderloze moeder, die misschien niet eens kaarten kan, zodat we een aangename conversatie overeind moeten houden. Diep in de nacht maak ik Maja wakker en vertel haar dit.

‘Ja, maar hoe komen we er onder uit?’, vraagt ze. Ook dat heb ik overdacht. ‘We bellen meneer Tan en vertellen hem dat de ervaringen tijdens de logeerpartij ons het gevoel hebben gegeven dat we de kinderen beter niet meer alleen kunnen laten. En dan vervalt ook het nut van een kinderoppas. En zo denken we er toch ook over?’ De volgende dag belt ze meneer Tan, die vol begrip is en de boodschap zal doorgeven. Alleen, dat voorschot ja? Als Maja meldt dat we dat voorschot graag aanbieden als compensatie voor de reeds verrichte reisvoorbereidingen, is alles opgelost. Bevrijd maken we ons klaar voor de afreis naar Jogja.

Van Bandung naar Jogja

In de zeer vroege ochtend, het is halfvijf, rijdt onze Bandungse gastvrouw ons naar het station. Ze staat altijd om vier uur op en doet dan een rondje over het kolossale grasveld, heeft ze ons wel eens verteld. Wat daar de bedoeling van is hebben we haar nooit durven vragen. Gymnastiek kan het niet wezen, mystiek aangelegd lijkt ze ons ook niet, ze zal wel lijden aan de pure passie voor vroeg opstaan die je in Indonesië vaak aantreft.

Hoe dan ook, het komt nu goed van pas. Bandung ligt er donker en vochtig bij, zoals alle steden in de vroege ochtend. We melden ons bij de stationschef en krijgen te horen dat er alleen derdeklaswagons zijn. 'Vanwege de Lebaran,' voegt hij eraan toe. Pas maanden later begrijp ik deze mededeling. Lebaran is de tijd waarin Indonesiërs zo mogelijk het graf van hun voorouders bezoeken, vandaar de extra behoefte aan goedkope wagons.

De coupé is schaars bezet en ziet er kraakzindelijk uit. Onverwoestbare houten banken waarop je kaarsrecht zit. Er komt iemand langs die ons hagelwitte zitkussens verhuurt, en er blijkt een zeer actieve restauratie te zijn.

We kijken naar buiten. Het is stil op het station, op dit uur van de dag is het land tijdelijk niet overbevolkt.

Op het donkere perron loopt een vrouw met een kind op haar rug en een lang houten pincet in de hand naar peukjes te zoeken die ze later op de pasar kan verkopen. Een ernstig, kaalgeschoren jongetje begeleidt haar, zijn ogen scherp op de grond gericht, elk peukje is er één.

Een lacherige groep duidelijk Hollandse toeristen gaat vanuit de VIP -room dromsgewijs in de richting van de met frisse witte kleedjes beklede luxewagon die we aan het hoofd van de trein opgemerkt hebben. Een gezonde jaloezie welt in ons op want als derdeklassers voelen we ons één met het gewone volk. Zodra de grof ogende en zich onbeholpen voortbewegende blanken binnen zijn vertrekt de trein. Moge God geven dat hun koffie lauw is, dat ze per ongeluk een glaasje ongekookt water drinken, dat ze ter plekke de spuitpoep krijgen.

Even buiten de stad rollen we in het tafereel dat we kennen uit alle verhalen, uit alle foto's, uit alle zoete schilderijen die te mooi zijn om te kunnen geloven.

Hoe moet je de schoonheid van sawah's uitleggen? Het zijn in terrasvorm aangelegde veldjes, elk met zijn eigen aarden wallekje eromheen, dat ook fungeert als looppaadje. De veldjes ontvangen hun water via het dichtstbijzijnde

beekje en geven het via kleine openingen in de walletjes door aan lager gelegen veldjes. Er is niets van de mathematische precisie van de Hollandse weilanden, de sawah's zijn afgegrensd waar het terrein daartoe aanleiding gaf, en vormen samen een lappendeken in allerlei tinten groen: kleine stukjes jong groen waar de prille rijstplantjes in een zaaibed bijeen staan, en diverse tinten ouder groen waar de planten op verschillende tijdstippen uitgezet zijn. In het vroege ochtenduur hangt een dunne nevel over de natte velden. Je ziet het water glinsteren tussen de aanplant. In de verte stijgen de bergen blauwig-groen op. Over de smalle dijkes lopen mannen en vrouwen, ze dragen de brede punthoeden die zo vreemd staan op de hoofden van Nederlandse parlementariërs als die terugkeren van een studiereis door Indonesië. Hier en daar zijn al mensen aan het werk. Ze staan gebogen in het water, bezig de jonge rijstplantjes uit te zetten in het veld. Op vrije plekkjes snateren ganzen in de modder, bewaakt door heuse ganzenhoedsters. Het heeft iets van een ijle Japanse prent en plotseling voelen we ons weer echt toerist en gaan als een gek fotograferen. Bouke links en ik rechts.

Tussen de eindeloze reeks sawah's liggen kleine beboste plekken, waarin onveranderlijk huisjes te bespeuren zijn, want geen centimeter van dit land is onbewoond en onbebouwd. De aarde is zware klei, roodachtig bruin, dat rondom de huisjes zo platgestampt is dat er niets groeit. Bomen zijn welkom vanwege de bescherming tegen de zon, maar laag gewas en gras worden geweerd om insecten en slangen geen kans te geven.

Ook het mooiste landschap gaat op den duur vervelen en na een halfuur verplaatsen we onze aandacht naar de coupé zelf, nemen een kopje koffie van de continue de trein doorkruisende kelners en herhalen nogmaals tegen elkaar dat de derde klas eigenlijk uitstekend is. Onzin om duurder te reizen.

Tegenover Bouke zit een zeer kortgeknipte, stevig gebouwde man, die wat Engels spreekt en dat graag kwijt wil.

Hij vuurt in snel tempo de onvermijdelijke vragen af, die we tegenwoordig trouwens ook al vlot in het Indonesisch kunnen beantwoorden: waar komt u vandaan? waar gaat u naar toe? hoe lang bent u al hier? heeft u Bali al gezien?

Hij vraagt Boukes naam en noteert die zorgvuldig, terwijl hij en passant mededeelt dat hij bij de politie werkt. Vanaf dat moment is Bouke minder mededeelzaam, de argwaan die je automatisch meedraagt in een dictatuur wordt actief: wat doet die man hier, waarom is hij juist tegenover ons gaan zitten terwijl er elders plaats genoeg is?

Na een uur verandert de situatie drastisch. We stoppen in Tasikmalaja en al van verre klinkt ons het gesnater tegemoet van wagonladingen nieuwe passagiers, die gretig staan te wachten op het perron.

Een eindeloze stroom handel vult de coupé, manden met fruit en groenten worden naar binnen gedragen, de zitplaatsen vullen zich, ook de armleuningen en het looppad worden bezet. Alleen de ruimte naast Bouke en de tegenover hem zittende politieman in burger blijft vreemd leeg, een kleine oase te midden van de verstikkende overbevolking. Zouden ze voelen dat het een politieman is? Pas als Bouke uitdrukkelijk wenkt dat de plaatsen vrij zijn, krijgt hij gezelschap. De trein gaat verder.

Onvermoeibaar blijven de kelners van de restauratiewagen zich door het overvolle gangpad worstelen, maar ze ondervinden nu concurrentie van diverse passagiers die vinden dat je niet vroeg genoeg kunt beginnen met het kwijtraken van je koopwaar. Onherroepelijk blijkt de wet op te gaan dat de vermoeidheid sneller toeneemt naarmate je te midden van meer mensen zit. Ook de snel stijgende buitentemperatuur helpt een handje. Na een paar uur is de lol van de reis er totaal af, ook al omdat de kinderen zich meer en meer gaan roeren. Eigenlijk zouden we nu toch dolgraag zitten in de airconditioned toeristenwagon, waarover Johan Fabricius zo meeslepend schreef: 'Rijstafel in de trein, in zo'n rijdend schommelend voertuig een indrukwekkende culinaire prestatie. De machinist biedt ons via de stewardess een gastenboek aan waarin wij onze geëerde namen mogen schrijven, de lof van zijn trein mogen zingen. Volgaarne, heer machinist.'

Als ik met Marco een plasje ga maken komen we terecht in een hokje waarvan de vloer vrijwel onder water staat en waarin iemand een fiets overeind heeft gezet. Tussen de spaken door bereiken we, zij het niet helemaal vlekkeloos, het gat met aan weerskanten de twee in ijzer afgedrukte voetsporen waarop we eigenlijk hadden moeten staan. Moe maar ongebroken komen we na negen uur reizen in Jogja aan. Als we het station binnenrijden komt een medereiziger bij ons staan en biedt aan om het vervoer van de bagage te regelen. Je staat hier toch telkens voor verrassingen, wie heeft er nu in Europa ooit gehoord van meereizende kruiers? Toch is het geen gek idee om vanaf de voorlaatste halteplaats mee te rijden en te gaan zitten bij passagiers met veel bagage.

'Kalmpjes aan,' ('plan-plan') zegt hij herhaaldelijk, terwijl hij ons bezweert rustig op onze plaatsen te blijven zitten. Maar we zijn zo vaak gewaarschuwd voor diefstallen in

Jogja dat we toch snel een controleplan ontwerpen. Bouke gaat eerst naar buiten om de koffers in de gaten te houden die de wagon verlaten en ik blijf binnen om het restant in het oog te houden.

Maja zorgt ervoor dat ze met de kinderen op het perron belandt. Het systeem werkt voortreffelijk en we generen ons ook niet, want in Indonesië vertrouwt niemand een ander helemaal en men is dan ook niet beledigd als je je bezit niet uit het oog wilt verliezen. Na een paar minuten, we hebben zelf ook braaf meegeholpen, staan we met de hele handel op het perron. Bij onze kofferdrager heeft zich intussen een kameraad gevoegd waar we niet om gevraagd hebben, maar je kunt niet aan de gang blijven met zeuren over wat dat nu wel weer kost. De groep Hollandse toeristen zien we zorgeloos uitstappen en verdwijnen, hun koffers zullen hen wel weer door de efficiënte toerorganisatie achter de dikke reet aangedragen worden, moge er vijf camera's en drie valiesjes verdwijnen en moge God op een breekbaar souvenir gaan zitten. Onze jaloezie neemt nog toe als we geruime tijd zoekend om ons heen kijken en niemand zien om ons af te halen.

Vanuit Bandung hebben we opgebeld naar een klein pension in Jogja, waarvan de mevrouw ons in vloeiend Engels heeft uitgelegd dat ze ons zal komen afhalen.

Er komt inderdaad een kleine dame langs met een papiertje in haar hand en een leesbril die ze telkens opzet om dat papiertje te kunnen herlezen.

Ze nadert ons bedeesd. 'Are you Mr Thomson?' vraagt ze. 'I'm looking for a couple with two children.'

'No, my name is Vervoort,' zeg ik. Het klinkt alsof we aan een Teleac-cursus meedoen.

Een paar minuten later komt ze weer langs, puzzelend.

Vrijwel alle passagiers hebben het perron nu verlaten, we vormen een eenzaam groepje met twee ongeduldige kofferdragers.

'What hotel are you going to?'

'Tjempaka,' zeggen wij.

'O, that's me.'

'But our name is Vervoort.'

'O, you are Dutch?'

'Yes, eh ja.'

'O, maar dan kunnen we toch Nederlands praten? Maar waarom belde u dan in het Engels op?'

Elkaar alles meermalen uitleggend zetten we ons in beweging, het blijkt dat Thomson de verbastering is van de naam van oma D. die we als referentie opgegeven hebben.

De twee dragers schieten ineens met de koffers de uitgang uit, ik ze achterna, maar een geuniformeerd heer

houdt me tegen en eist de treinkaartjes. Ons geroep helpt niets, ze blijven in een stevig tempo doorsjouwen. Visioenen van een kofferloos bestaan, wat zit er allemaal niet in?

Als we na een eindeloze minuut door mogen lopen blijken ze goddank alleen maar bezig te zijn de koffers te stouwen in de laadruimte van de toeristenbus, waar we niets mee te maken hebben. Terug, de hele handel in het volkswagenbusje van mevrouw S. en dan het afrekenen. We geven de afgesproken driehonderd roepia, maar onze kruier begint fel te protesteren. De koffers waren idioot zwaar geweest en ze hadden een kolere eind moeten lopen. Duizend roepia was toch wel het minste.

Het schijnt bij stations, wáár ook ter wereld, niet anders te kunnen. Ik heb een hekel aan het laten dragen van koffers door anderen, doe het net zo lief zelf, maar juist in Indonesië is de aandrang zo groot dat je er niet onderuit kunt zonder het gevoel te krijgen dat je iemand het brood uit de mond stoot. Maar waarom dan achteraf het driedubbele vragen van wat men eerst vroeg? Een kleine zeven gulden is zelfs voor Europese begrippen nogal veel voor het sjouwen van drie koffers over een afstand van honderd meter.

‘Wat lijkt u redelijk?’ vraag ik mevrouw S.

‘Vijfhonderd roepia,’ zegt ze, met een zorgelijke blik op het heilig verontwaardigde duo.

Veel heen en weer gepraat, maar de heren blijven hun duizend roepia eisen. Ik wacht af of mevrouw S. ze met een ferm woord op hun plaats zet. ‘Lijkt u dat redelijk?’ vraag ik haar nogmaals. We staan tenslotte sterk, we kunnen zo instappen en wegrijden. Ze kijkt me een beetje wanhopig aan en ik betaal maar. Misschien is ze bang voor represailles. Jogja is niet zo'n grote stad en wat is duizend roepia nu helemaal, gezien in het licht van de wereldvrede. Je kunt er een uur voor in een taxi rijden, vier uur in een betja, en een uitgebreide maaltijd voor twee personen van eten in een goed restaurant. Maar daar hebben we op dit moment toch geen zin in.

Na een korte rit door Jogja arriveren we in het huis van mevrouw S. waaraan ze de weidse naam pension Tjempaka heeft gegeven. Het is een klein maar echt Indonesisch woonhuis. Hoge zoldering, betegelde vloer, prachtige klassieke meubels met rotanbekleding, een grote vaas op een fraai maar wankel tafeltje, twee forse ronde eettafels met marmeren blad. De buitendeur is voorzien van drie sloten, het buitenhek wordt zorgvuldig vergrendeld. Het huis heeft geen voorgalerij, wat jammer is dat nou toch. Vroeger hadden alle huizen wel een plekje vóór waar men 's avonds kon zitten onder het lamplicht, iets lezen, de muskieten en

larongs van je afslaan, luisteren naar de voorbijkomende handel, misschien zelfs iets kopen: saté, versgekookte pinda's, een portie kolobak of tahu petis.

De handel is er nog wel, maar de huizen zijn opgesloten achter grote hekken, de platjes vaak dichtgemaakt en bij het huis getrokken.

Pension Tjempaka bevat vier grote slaapkamers op rij, die allemaal voor verhuur bestemd zijn, al zijn wij op het ogenblik de enige gasten. Mevrouw S. woont zelf ergens in de bediendenkamers achter het huis, de oude garage is ook verhuurd en getransformeerd tot een kleine tweekamerflat waar drie studentes in stapelbedden boven elkaar liggen, en vóórdát het zover is muziek maken in hun voorkamertje. Ze lokken Marco naar zich toe, die braaf meeblaast op zijn toeter. Na een week zingt hij geheel zelfstandig 'Happy birthday to joe'. Als wij dichterbij komen verstoppen de meisjes zich achter verlegen gegiechel, we geven het spoedig op.

De slaapkamers zijn groot en kraakhelder, want mevrouw S. heeft er duidelijk de wind onder bij de bedienden, die ons vanaf de bijgebouwen nieuwsgierig gadeslaan, maar in het hoofdgebouw met neergeslagen ogen snel en efficiënt hun taken verrichten.

In elke kamer staat een grote glazen schenkan met fris water, glazen erbij op kristallen onderzettertjes, een deksel op elk glas.

De eerste dag maken we een rondrit door de stad per andong, een statige paard-en-wagen waarvan er hier nog veel rondrijden. Zoals ons al in de toeristenliteratuur beloofd was, is Jogja een kleine charmante stad met weinig autoverkeer en veel universiteitsgebouwen. Er wordt veel gefietst en het 'Hey miester' is niet van de lucht. Een kleine man reikt mij al fietsend zijn visitekaartje aan: Crazy Batik, Water Palace en dan zijn naam erbij. Hij probeert ons zover te krijgen dat we meteen meegaan, maar we hebben een afspraak met de dierentuin en na een minuutje geeft hij het op.

Even later komt een jonge student buurten, hij houdt zich vast aan het rijtuig en laat zich meetrokken. 'Where you come from? How long stay here? You going to Bali?' Onze antwoorden verrukken hem want hij verstaat ze en als zijn vragen op zijn vertrekt hij met een hartelijke groet.

Als we bij de dierentuin komen blijkt daar een serie aantrekkelijke warungs voor te staan. Mijn maag knort, maar zodra we uitstappen hobbelen, schuiven en slepen zich twee invaliden, een zeer oude man en een moeder met een

kind op haar rug naar ons toe en laten hun stompjes, blanco ogen en smalle baby zien.

We doen wat vrijwel alle toeristen in dergelijke gevallen instinctmatig doen, de ellende snel ontvluchten. Haastig kopen we kaartjes en gaan de beschermende ruimte van de dierentuin in, toch wel beschaamd om onze reactie. Het gaat niet om het geld, zo'n schrikreactie komt voort uit angst voor het leed van anderen. Ik beloof mezelf dat ik bij terugkeer geld klaar zal hebben, niet te veel natuurlijk, ik moet eens kijken of ik wat muntjes bij elkaar kan scharrelen. De dierentuin is niet alleen warm, maar werkelijk bloedheet, Jogja ligt dan ook een paar honderd meter lager dan Bandung. Het benedengedeelte van de dierentuin is een soort park zonder meer, met een grote ommuurde vijver waarin bootje gevaren kan worden. Het is niet druk, een kleine mollige Indonesische vader met melancholieke ogen peddelt er rond met twee opgedirkte dochtertjes van zo'n tien a twaalf jaar. Hij is volledig gekleed in nette broek en mooi wit overhemd met das, de kinderen in zondagse jurkjes en met een strik in het haar, een fin de siècle-tafereel. Ondanks zijn inspanningen ziet hij er fris en droog uit. Ik daarentegen ben alweer kletsnat als we nog geen honderd meter in de zon hebben gelopen en word daar even korzelig van als altijd. Het natte shirt plakkend aan mijn bovenlijf, duw ik Eric voort in zijn opvouwbaar wandelwagentje. Vooral moeders zie je een verraste blik in hun ogen krijgen: verdomd, dat is nog eens handig. Men draagt hier de kinderen altijd, op de arm of in een slendang op de rug. We trekken veel aandacht weg van de dieren, en dat is begrijpelijk want de dierentuin stelt niet veel voor: grauwe beesten in grauwe kooien of ommuurde kale veldjes. Meer iets voor woestijnratten. Vanzelf ga ik ook naar de mensen kijken en onder een boom zit een replica van Indra Kamidjojo in zijn glansrol van de dronken regent uit *De stille kracht*: hetzelfde uitgebeende gezicht met de starende ogen waarvan het wit door ouderdom bedorven is, ook een prachtige sarong aan en zo'n kunstig gevouwen ding op het hoofd. Naast hem, maar iets op een afstand, zit een dierentuinverzorger die eerbiedig naar hem op praat. Een paar meter verderop enkele vrouwen in prachtige kleding. 'Dat zal wel een belangrijk persoon zijn,' veronderstelt Bouke. 'Nou, als hij écht belangrijk was, zou die man niet naast hem durven zitten, denk ik.'

Ik zeg het zonder nadenken, maar misschien is het wel zo.

Als we langs hem lopen kijkt hij naar ons. Zien we iets

gloeien van de stille woede van de gekrenkte edelman?
Welnee, het is Indra Kamidjojo helemaal niet, wiens vertolking
ik trouwens nooit zal vergeten en graag mag nadoen
als ik een pilsje op heb: `Muziek! Muziek zeg ik...
Waarom houdt de muziek op?' Dat in een toch wat bekakt
Haags accent, en dan met dat magere lijf een paar onbeholpen
stappen doen in de richting van de piano en daar struikelend
op de toetsen vallen, terwijl hij zichtbaar uitkijkt dat
hij zich niet bezeert (want op deze leeftijd helen gebroken botten
niet meer zo gauw). Onvergetelijk!

De topper van de dierentuin is een reusachtige gorilla, die
we al van verre over zijn muurtje zien kijken. Hij staat op
een plat stenen eilandje van tien meter in het rond, met als
enig gezelschap een stuk rioolbuis en wat bananenschillen.
Om het eilandje heen een drabbig slootje.

Hij staat langzaam heen en weer te zwaaien op zijn benen,
terwijl hij rustig kijkt naar degenen die zich over het
muurtje buigen om naar hem te kijken. Het geheel is van
een diepe treurnis, maar laten we eerlijk zijn, Indonesiërs
blinken meestal niet uit in het gezellig maken van woonruimten.
Te midden van zijn sobere omgeving heeft hij zich
ontwikkeld tot een formidabele oude baas in het genre Orson
Welles of Burl Ives: ongegeneerd vet, met een kolossale
hangbuik en borstkwabben en een knorrige en cynische allure.
Af en toe steekt hij gebiedend zijn hand uit, een onweerstaanbaar
gebaar dat altijd wel een banaan of wat pinda's
oplevert, die hij vervolgens in de rioolbuis gaat zitten
opeten.

Er zullen in dit land vermoedelijk nog heel wat mensen
zijn die hem benijden.

Jogja I, de kraton en het waterpaleis

De kraton hebben we tijdens de rondrit vanuit de andong al gezien, en de volgende dag brengen we er een bezoek. In betja's gaan we op pad en bereiken na een kwartiertje gedelegeerd fietsen de brede oprijlaan van het sultanpaleis. We gaan de poort binnen en moeten ons melden bij een kleine open loods. Binnen zitten op een soort verhoging een aantal ernstige, wat oudere heren met brillen op, keurig gekleed in sarong en jasje en met zo'n mooi hoofddekseel op dat mij altijd doet denken aan die kunstig gevouwen servetten die je in de betere restaurants nog wel aantreft, meestal met wijnglazen ernaast.

We moeten ons registreren, Indonesië kent een ware registreermanie en nadat we voornaam, achternaam, nationaliteit, geslacht hebben ingevuld krijgen we een gids toegewezen. Ze komt aanlopen uit een speciaal gidsen-wachthokje, een gezellige dikke dame in sarong en kebaja, die het sappige Nederlands spreekt dat je in Holland nog maar zelden hoort, geassimileerd als de meeste Indische mensen zijn.

De kraton bestaat uit een serie pleinen met gebouwen erop en eromheen. Naarmate je dieper doordringt in het paleisgebied worden de pleinen meer privé.

De woningen mogen uiteraard niet bezocht worden, er verblijven nog heel wat familieleden van de sultan in het paleis, de toeristische bezichtiging beperkt zich tot de pendopochtige gebouwtjes, open bouwsels die bestaan uit een dak op pilaren. Daaronder staan de bezienswaardigheden uitgestald: oude tot zeer oude gamelaninstrumenten, draagstoelen van groot tot klein.

Ik vind het allemaal prachtig en charmant, de pilaren zijn kunstig versierd en in vers groen en geel geschilderd, en een paar van die gebouwtjes op rij zijn een verrukking voor het oog. Bouke doet het sterk aan Volendam en muziektenten denken. Zo heeft iedereen wel zijn cynische momenten.

De gids heeft ons al in het begin uitgelegd dat het verboden is om foto's te maken waar mensen op staan, want dat soort toerisme (Mien naast beeld en op de achtergrond een authentieke Indonesiër met kris) wordt niet aangemoedigd.

Ik houd me er scrupuleus aan, want dat is het soort maatregelen waar ik helemaal in kan meekomen. Het is ook niet moeilijk, want slechts af en toe steekt een dignitaris de pleintjes over, meestal perfect gekleed met sarong en kris, en opvallend vaak gebrild. Problemen rijzen pas als we achternagezeten worden door een grote club toeristen waarin we zonder moeite de groep herkennen die in de

trein naar Jogja zat. Ook zij mogen niet op foto's voorkomen. Onze gids zet er meteen een stevig tempo in en we begeven ons hollenderwijs over het terrein, maken snel onze snapshots, luisteren met een half oor naar de uitleg en rennen weer verder. Toch, er helpt geen lieve moedertje aan, worden we ter hoogte van het derde plein ingehaald. De groep is kennelijk bezig met zo'n quick-glance-tour door Java, en ze zullen vanmiddag vermoedelijk Solo nog moeten zien, om dan morgen de Boroboedoer te nemen, op de terugweg nog even langs het zilversmidcentrum Kota Gede te gaan en dan pijlsnel richting Surabaya, na een vrij uurtje winkelen in het centrum van Jogja.

De voorhoede wordt gevormd door een harde kern van vijftien personen, voornamelijk mannen, die met geoefend oog rondkijken, even een fotootje nemen en weer verder gaan. Achter hen volgt een langgerekte staart van blozende Mienen met armen als mollige blanke benen.

Het valt me nu pas op dat er helemaal geen Indische mensen bij zijn, ze zijn eigenlijk ook wat te luidruchtig voor oud-kolonialen, het zijn echte baru's, mensen die voor het eerst het land bezoeken. Brabanders, besluiten we, als we ze een tijdje beluisterd hebben.

Ze worden aangevoerd door een kolossale roodaangelopen kapelaan met een keurig zwart pak en witte boord, die telkens luid `Stilte' roept als de gids iets wil uitleggen.

Bij een overzicht van de stamboom van de sultan besluit hij een grapje te maken en duidend op het nogal talrijke via bijvrouwen verkregen nageslacht, roept hij: `Bij een boom zo vol geladen, geven één twee pruimpjes extra niet.' Men lacht hem hartstochtelijk toe, de gids zwijgt, hij heeft wel erger meegemaakt.

Aan het slot van de serie pleintjes is een gebouwtje waar bij een stalletje lauwe drankjes gekocht kunnen worden.

Voor Marco, die dapper meegedraafd heeft, kopen we een flesje sinaasappelkleurig vocht met een rietje. Uit de toeristengroep maakt zich een moegelopen oudere heer met een kaal hoofd los. Hij is geheel doorgezweet, heeft nog een zomercolbertje aan óók en doet me onweerstaanbaar denken

aan een aannemer-in-ruste die op aandringen van zijn zoon, die de zaak heeft overgenomen, nu met moeder de vrouw de reis van zijn leven maakt. `Bier? Is there time for a bier?' vraagt hij enigszins paniekerig. De ambtenaar-verkoper knikt geruststellend en schenkt hem een klein flesje in. Ik sympathiseer hevig, ik weet precies hoe hij zich voelt met zijn iets te kleine glimmende schoenen en die hitte en al dat gesjouw, en dat terwijl je langzaam maar zeker tegen de zeventig loopt en eigenlijk gewoon aan de rand van een

zwembad wil zitten.

Hij neemt een teug en ik beleef fysiek met hem het afgrijzen mee bij de ontdekking dat hij bier van dertig graden Celcius drinkt. Met tegenzin neemt hij nog een teugje, rekent dan maar af en begeeft zich met teleurgestelde rug weer in de richting van de groep. Het gebouwtje bevat de geschenken die de sultans in de loop van de jaren hebben gekregen van andere landen. Niet dat ik het gemist zou willen hebben, maar het is een verschrikking om te zien, wat een onsmak in zilver, goud en beschilderd porselein. De expositie wordt hier en daar onderbroken door portretten van broodmagere, uitdrukingsloze echtgenotes en afbeeldingen van dikke sultans, die maar één uitdrukking aan hun gezicht kunnen geven: grenzeloze zelfvoldaanheid. Het is een wat ontmoedigende afsluiting van een interessante tocht. Keuvelend lopen we terug met onze gids. Ik ben al een kwartier bezig om met Bouke te overleggen of we een tip moeten geven en hoeveel. In het aanmeldingskantoortje staat uitdrukkelijk vermeld dat de gidsen geen giften mogen ontvangen, en we hebben er ook een toegangsprijs betaald. Voor mij is zo'n mededeling alleen maar een indicatie dat er wél fooien gegeven worden, anders zou het er toch niet staan? We besluiten vijfhonderd roepia te offeren en ik kan Bouke zover krijgen dat hij het doet, want zelf ben ik er te schijterig voor. Als we ergens nog even stilstaan neemt hij de gelegenheid te baat en het biljet verdwijnt geroutineerd. Zie je wel, door zo'n officiële aankondiging zou je bijna geneigd zijn om de mensen hun welverdiende bijverdienste te onthouden.

Na de kraton, we zijn nu toch in de buurt, bezoeken we het Waterpaleis. Ons stadskaartje geeft een globale indruk van de weg die we moeten nemen, het schijnt niet meer dan een kwartier lopen te zijn en dus gaan we te voet.

Als we een paar minuten onderweg zijn stapt een kleine heer van zijn fiets en vraagt of we naar het Waterpaleis gaan. Inderdaad. O, dan zal hij ons de weg wel wijzen. Hebben we misschien interesse in batik schilderijen? Nee, vandaag niet. Ik wijs op Marco, we kunnen hem geen uur winkelen aandoen. Maar die batik schilderijen zijn juist bij het Waterpaleis, het is geen enkele omweg. Nee sorry, toch maar liever niet.

Maar gisteren zei u dat u langs zou komen.

Ik begin hem langzamerhand te herkennen. O, u bent van Crazy Batik! Hij knikt verheugd, geeft zijn fiets aan een passant mee en begint kordaat naast ons te lopen. Moeizaam, half in het Engels en half in het Indonesisch bouwen we een conversatie op. Waar komen we vandaan? Hoelang

zijn we al hier in Indonesië? Hebben we Bali al gezien?
Af en toe corrigeert hij onze richting en ik zie Bouke
steeds kwader worden, want het klopt niet met de kaart. Ik
zou ons graag van hem willen losmaken, maar weet niet
hoe. Echt zomaar zonder aanleiding onbeleefd zijn gaat
me niet goed af en hij verzekert telkens trouwhartig dat hij
ons naar het Waterpaleis zal leiden.

Na een klein halfuur wandelen door steeds stoffiger straten,
die steeds smaller en steegachtiger worden, staan we
plotseling voor een winkeltje dat de aanduiding Batik paintings
draagt. Nu we hier toch zijn, kunnen we allicht even
een kijkje nemen, vindt onze begeleider. Bouke en Maja
hebben zich gedistantieerd en het gesprek heeft me zo uitgeput
dat ik langzamerhand geheel murw ben en zonder
meer in staat om elk redelijk bedrag neer te tellen als ik me
maar weer vrij mag voortbewegen.

‘Ach, laten we even kijken,’ zeg ik smekend tegen Maja.

Bouke weigert kordaat en loopt een eindje door. Maja,
Marco en ik verdwijnen in de hut, waar alle muren behangen
zijn met batik schilderijen. Ik vind dat ze er best aardig
uitzien, rode zonnen, dansende figuren, wilde non-figuratieve
voorstellingen in blauw en rood. ‘Wat kost deze?’

vraag ik en wijs een klein doekje aan. Twintigduizend roepia
(135 gulden). O, dat is niet gering.

Geen probleem, fluistert onze begeleider in een stagewhisper
die buiten te horen moet zijn, er kan heel wat afgedongen
worden. ‘Wat vind je?’ vraag ik Maja.

‘Ik vind het niet mooi,’ zegt ze uit de grond van haar hart.

Wat een ellende. Ik ben net in een geld-speelt-geen-rolstemming,
als we in godsnaam maar van dat mannetje af
zijn, maar het heeft geen zin om zoveel geld te betalen voor
iets dat zelfs niet mooi schijnt te zijn.

Sorry, zeg ik, en ga schouderophalend weer naar buiten.

O, never mind, meldt hij en wijst me een ander hutje aan,
met hetzelfde opschrift: Batik paintings, en daaronder de
naam van de kunstenaar.

Nu begrijp ik pas dat hij alleen maar een tussenpersoon
is, het zijn zijn schilderijen niet. Dan kan hij ook verder de
merelpest krijgen, ik heb hem onderweg zeker drie keer
beloofd dat ik zou komen kijken op een van de volgende
dagen, en om je dan door slinksigheid toch naar die tentjes
te loodsen, nee, dat is geen stijl.

‘No,’ zeg ik met nadruk en zwaai onwillekeurig agressief
met de armen. ‘I’ve seen enough. Thank you very much. No
more.’ En kwaad loop ik weg, nogal willekeurig, want even
later roept Maja me na dat we de andere kant uit moeten.
Honderd meter verderop vinden we Bouke terug en na

wat heen en weer vragen onderweg bereiken we in een kwartier het Waterpaleis.

Het staat als toeristische attractie in postscriptumvorm in de reisgidsen genoteerd en niet helemaal ten onrechte, want het stelt weinig voor: twee oude zwembaden, één voor de sultan en één voor zijn vrouwen. Midden ertussen een klein torentje van waaruit de sultan in het zwembad van de vrouwen kon kijken en zijn keuze kon maken. Via een ingewikkelde weg komen we ook nog bij een vroeger onder water gelegen gebedsplaats, waarde sultan vooraf of na afloop van zijn seksueel vermaak zijn gebeden kon verrichten. De gids is een jongeman van een jaar of twintig in modieus hemd en slanke broek, die ons onderweg meermalen vraagt of we misschien belangstelling hebben voor batik paintings, want wáár we ook gaan of staan, overal staan de hutjes met deze kunstvoorwerpen klaar voor bezichtiging. Telkens wijzen we op Marco en zeggen dat we snel naar huis moeten, en dan lacht hij begrijpend.

Jogja II, Prambanan en Borobudur

In pension Tjempaka zijn wij tot nu toe de enige gasten, en dat benauwt ons een beetje omdat alle goede zorgen van mevrouw S. nu op ons gericht zijn. Ze kookt uitvoerig en lekker, bedient ons zelf en blijft erbij staan wachten of we het lekker vinden. Dat geeft een wat gedwongen sfeer, want je hebt het gevoel dat elk hapje met een appreciatief knikje naar binnen gewerkt moet worden. Elke avond haal ik twee flessen bier, want mevrouw S. werkt niet actief mee aan drankgebruik, maar als je het zelf haalt wil ze best de ijsklonten verzorgen om het vocht te koelen.

Ze is vroeger parlamentslid geweest en heeft Europa en Amerika bereisd in die rol. 's Avonds proberen we wel eens gesprekken met haar aan te gaan, maar het lukt niet al te best.

Ze kleedt zich in gordijnachtige, over de grond slepende jurken en doet nog het meest denken aan Doddeltje uit de Bommelverhalen.

Na enkele dagen komen er nieuwe gasten, het echtpaar De Vries, Nederlanders die twintig jaar geleden naar Australië geëmigreerd zijn.

De heer De Vries is uiterlijk nog steeds een echte Hollander, een stevig en wat schonkig figuur met roodgaderde wangen en fletse blauwe ogen. Hij is een onstuimige verteller die het stille huis meteen opvrolijkt. Binnen een uur weten we meer over Australië dan we ooit hadden willen weten. Hij raakt niet uitgepraat over de gigantische opbouw die daar heeft plaatsgehad, steden die uit de grond verrijzen, grond die je voor een krats koopt en een paar jaar later het veelvoudige waard is. Maar hij is niet opschepperig, alleen kinderlijk trots, en informeert leergierig naar de situatie in Holland. Hij bekent dat we hem in Australië wel eens bang hebben gemaakt met onze radicaliteit. Zoals wat de burgemeester van Amsterdam allemaal toestaat, dat had hem wel eens zorgen gebaard. Het Surinamer-probleem benauwt hem ook. Als Bouke en ik hem uitleggen dat er in Amsterdam nog redelijk veilig te leven valt en dat niet alle Surinamers in de drugs en de misdaad terecht komen, interrumpeert hij ons regelmatig: 'Is that so, zo had ik het nooit bekeken. Well, well.' Na een dag ontdekken hij en Bouke dat ze iets gemeen hebben. Bouke heeft in Friesland een huisje op een steenworp afstand van de boerderij waar De Vries zich in de oorlog heeft schuilgehouden. Ze staan allebei paf van dit toeval en kijken me wat vochtig aan. Ik kijk koeltjes terug want Friezen hebben altijd wel iets gemeen en je moet trouwens Nico Scheepmaker heten om

geïnteresseerd te zijn in het toeval van anderen. Met de De Vriesjes bezoeken we de diverse tempels in de omgeving van Jogja, want gedeelde kosten zijn halve kosten, al is het afrekenen soms moeilijk. (Twee vijfde van tweeduizend roepia is achthonderd roepia, niet waar? Ja, dat zal wel, zegt hij twijfelend.) Hij staat met oprechte ijver te kijken naar de drukkewerkte steenklompen en via hem kan ik er ook van genieten.

'Moet je toch eens kijken, wat een geduld, wat een werk daar in zit. En alles heeft zijn eigen betekenis, ik ben het nu even kwijt, maar iemand heeft het me helemaal uitgelegd. Moet je eens denken wat die stenen wégen. Ik zit zelf in de constructie, maar het is me een raadsel hoe ze die ooit omhoog hebben kunnen krijgen.'

De Prambanan-tempels vindt hij al schitterend, maar echt lyrisch wordt hij pas bij de Borobudur, want die blijkt in de loop van de tijd voorovergezakt te zijn en wordt nu verankerd. De enorme steenklomp bestaat uit een aantal galerijen waarop het leven van Boeddha staat afgebeeld. De zon staat pal op onze onbeschermden hoofden en we zien een groot aantal arbeiders in de weer rond een kleine cementmolen, van waaruit het materiaal in manden op het hoofd naar de daarvoor bestemde plekken wordt gedragen. Rommelig en lawaaiig is het hier. Gewapend met camera en goede wil bestijgen we de trappen en ik loop braaf de galerijen langs. De reliëfs zijn natuurlijk prachtig en bewonderenswaardig en o zo oud, maar waardering kun je niet afdwingen en ik kom al vrij snel tot de conclusie dat het me niets doet. Misschien als je er snel langs zou rennen, dat er dan een filmisch effect zou ontstaan, maar dat is geen doen in deze hitte en de helft van het pand is trouwens afgezet zodat je toch de draad kwijtraakt. Ik beperk me ertoe foto's te nemen en ga op zoek naar een goed Boeddhabeeld. Helaas zijn van alle Boeddha's die op de buitenwal zitten de koppen weg, behalve op de hogere verdiepingen waar ik er zelfs een aantref die zijn plaats verlaten heeft en gezellig in zijn blote reet naast een collega zit. Hier en daar staan groepjes inheemse vaklieden met een tandenborstel een stuk monument schoon te maken.

In het tempo dat zij aanhouden zal het nog wel een paar eeuwen duren voordat de restauratie voltooid is. Op de allerhoogste verdieping houden de reliëfs op en zitten de Boeddha's onder opengewerkte stenen stolpen van klokmodel. Hier is ook de Boeddha waar je een wens mag doen als je door het gat reikt en zijn knieholte aanraakt. Koningin Juliana deed op deze plaats zoals zij onlangs aan Jan van Hillo verklapte, de wens dat de fotografen haar met

rust zouden laten. Dat gebeurde niet en het blijkt ook dat je een slangemens moet zijn om die plek te kunnen aanraken. Van een van de stolpen is de top verdwenen en Boeddha kijkt uit het resterende schuttersputje naar buiten. Ik fotografeer hem, kijk achter me en merk dat ik precies op de rand van het plateau sta. Het zou een mooie klap gegeven hebben als ik een stap verder gedaan had. Geschrokken ga ik snel de trappen af en kruip schuw achter een fles bier.

's Avonds na het eten proberen we voorzichtig Doddeltje aan de tand te voelen over Indonesië. Ze zit in haar schommelstoel en luistert glimlachend naar onze pogingen. De heer De Vries is als voormalige KL'er betrokken geweest bij de politiole acties waarin Doddeltje haar echtgenoot heeft verloren en we betreden het conversatiepad met zachte wollen tred om telkens te merken dat we met elkaar praten terwijl zij zich geluidloos heeft teruggetrokken en elke vraag pareert met een ontmoedigend 'Hoezo?'

Als we praten over het koloniale verleden heeft De Vries het steeds over de ongelukkige situatie van na de oorlog ('Het was voor u een moeilijke tijd, mevrouw, en voor ons een moeilijke tijd...'), maar deze benadering werkt niet. Ook mijn ingang ('Wij van de jongere generatie, vragen ons wel eens af...') levert geen resultaten op. Doddeltje reageert pas als De Vries en ik met veel inspanning een gesprek voor twee heren opbouwen over de overbevolking op Java. In de krant lees je af en toe over migratie, dan zijn er weer honderd gezinnen vertrokken naar Sumatra's binnenlanden, een druppel op de gloeiende plaat. Als we zorgelijk tegen elkaar zeggen dat we niet graag de leiding zouden hebben van de Indonesische regering, vooral vanwege de dreigende overbevolking, reageert ze eindelijk. 'De regering is nu bezig met een family-planning programma, maar die Chinezen, die bereiken we niet. Die gaan rustig door.'

Het is een magere oogst, maar wel een realistische opmerking. Chinezen zijn een ingebouwd probleem omdat ze zich met niet aflatende ijver en een grote onderlinge solidariteit opwerken naar de top van de economische piramide. Ze zijn domweg beter dan de gemiddelde Indonesische handelaar of winkelier en worden dan ook gehaat en gepest. De afkeer van deze superijverige minderheid is begrijpelijk, maar het is natuurlijk wel de makkelijkste weg. We laten het wel uit ons hoofd om onze gastvrouw dit onder de neus te wrijven en volstaan ermee haar voortaan in vrede te laten schommelen.

Over de opvallendheid van toeristen

'Half a hundred children envelop your car; dozen of eyes fix on you as you tuck into a plate of nasi goreng at a food stall. Giggles, cheekiness and laughter. Sometimes, tired and fretful after the rigours of a journey, you may feel like screaming' (Peter Hutton in 'Guide to Java', McGrawhill, 1974).

Ook wij hebben over belangstelling niet te klagen, want zelfs in de grote steden kun je als blanke niet onopgemerkt rondlopen. Het gaat daarbij maar ten dele om commerciële belangstelling, want de handelaren vertrekken wel als ze merken dat je niet geïnteresseerd bent. Nee, je bent als vreemdeling een kijknummer, wat ons vreemd voorkomt want blanken zijn hier honderden jaren te zien geweest en worden nog dagelijks op het tv-scherf verftoond.

Vervelend is vooral de vorm die de nieuwsgierigheid aanneemt. In de meeste Europese landen kijkt men tersluiks even naar vreemdelingen, maar op Java staat al snel een menigte je aan te staren en 'Hey miester' te roepen.

Tijdens een feestdag bezoeken we de Bandungse dierentuin. Het is er razend druk, het glooiende terrein is zo dicht bezet dat de dierenhokken nauwelijks meer te zien zijn. Terwijl we er wat rondscharrelen merk ik ineens dat het geluid van de menigte afneemt. Ik kijk op en zie een paar duizend man naar ons kijken. Het is een enerverende gewaarwording. In kleinere plaatsjes wekt het zien van een witte vreemdeling niet zelden krampreacties op. In Sitobondo, een kleinere plaats in Oost-Java, proberen we een mes te kopen. Bouke en ik lopen een winkel binnen en de eigenaresse breekt in een zenuwlach los. Ze heeft het niet meer. De te hulp geroepen dochter slaat één blik op ons en krijgt ook de slappe lach. Knorrig meegrinnkend wachten we af tot ze de kracht kunnen vinden om ons het gewenste artikel te verschaffen.

Voorals we ons groepsgewijs voortbewegen, waarbij ik niet zelden Eric in een kindewagentje vooruitduw (een hier onbekend vervoermiddel), veroorzaken we vaak gillende hilariteit. En zelfs in het van toeristen vergeven Bali overkomt het ons dat de leden van een Indonesische familie zich één voor één laten fotograferen met ons als achtergrond.

Langzaam maar zeker begint deze aandacht me op de zenuwen te werken. Tenslotte hebben we bakken geld betaald om hier een paar maanden in alle rust te kunnen leven en rond te kijken en ik was niet geprepareerd op deze onverwachte omkering van de rollen. In Samas, een strand beneden Jogja, wordt het me te veel. We hebben twee uur gereden om het strand te bereiken, leuk voor de kinderen, en worden begroet met een groot bord 'verboden te zwemmen'. Een

*modderige zee zwoegt moeizaam het land op en laat daar
veel ongerechtigheid achter. Na enig aarzelen besluiten we
toch maar te gaan zitten en net te doen alsof we het naar onze
zin hebben. De kinderen gaan ijverig met het zand spelen en
wij lezen een boekje. Als ik na enige tijd opkijk blijkt er een
kring strandgangers om ons heen te staan, die ons met aandacht
gadeslaan. Daar ben ik nou toevallig deze keer niet
van gediend, ik zet mijn zonnebril af en ga uitdagend terug
staan kijken. Enkelen wenden hun blik af maar de meesten
kijken belangstellend terug: wat doet hij nou weer! Ik probeer
het nogmaals door ostentatief foto's te maken, geheel tegen
mijn natuur in, maar ook dat werkt niet. Voordat ik weet wat
ik doe sta ik op, brul kwaad in hun richting en maak wegwuivende
gebaren. De interesse neemt hierdoor alleen toe en
kwaad loop ik weg, op blote voeten, het zand is gemeen heet.*

Magelang-Ambarawa-Semarang

Eigenlijk hadden we de omweg willen maken via het Dieng-plateau, een hoogvlakte die prachtig moet zijn en waar te midden van nevels en wolken oude tempels staan. Helaas zou het te lang duren voor de kinderen, en we kiezen dan maar de rechte route van Jogja naar Semarang, tweeënehalf uur met de huurtaxi. Tevoren heeft mevrouw S. op mijn verzoek de chauffeur uitgelegd dat ik graag mijn geboortehuis wil zien in Magelang en het interneringskamp in Ambarawa.

Voor de tweede keer leggen we de weg naar de Borobudur af maar rijden nu door naar Magelang. Wat moet je zeggen van de natuur? Prachtig, een ander woord is er weer niet voor. Het fijne van dit land is dat de overbevolking nog niet in sterke mate ten koste gaat van de bomenrijkdom. Zo wordt er bijvoorbeeld nog niet aan wegverbreding gedaan, zodat de randbebouwing van de wegen (kleine dorpjes onder grote bomen, oude bomen langs de weg) nog als vanouds is.

De bergen links en rechts zijn goddank ook niet omver te krijgen en zo blijf je de imposante vergezichten houden die het gezicht van Java bepalen: vriendelijke sawah-bouw te midden van plukjes bos, diepe diepten en grote bergen. Langs de weg rijden dorps de dokars en een enkele fiets, en lopen mensen met koopwaar op hun hoofd, op de rug of met een pikolan aan de schouder, op weg naar de dichtstbijzijnde pasar. Hier en daar verkoophutjes langs de route, met een tafeltje waarop hoopvolle landbouwers hun waren hebben uitgesteld. Magelang is een zeer druk stadje, gebouwd langs de grote Postweg, die we nu berijden en die dateert uit de tijd van GG Daendels (1808 -1811).

We rijden er als een schicht doorheen, zien veel militairen marcheren (net als vroeger is Magelang ook nu nog een militair centrum, het 'West-Point van Indonesië' staat in een folder) en op het laatste moment realiseer ik me dat de chauffeur er niet over peinst om te stoppen. Hij reageert zeer verbaasd als ik hem herinner aan de afspraak dat hij zou zoeken naar de Javastraat en maakt duidelijk dat elke afwijking van de route tijd vergt. Oké, duizend roepia extra. Dat verandert de zaak en even later staan we in de straat die overeenstemt met de beschrijving van mijn ouders: achter het militair ziekenhuis, een gebouw dat eruitziet als een fabriek uit 1880 of daaromtrent. Het enige probleem is dat de straat nu een heel andere naam draagt, en niemand weet met zekerheid te melden dat dit vroeger de Javastraat was. Het stadje houdt hier op, er liggen landbouwgronden achter,

het is best een leuk plekje.

Ik besluit dat ik, waar of niet waar, hier geboren wil zijn.

Nu nog het huis. Een nummer weet ik niet, maar het was een hoekhuis volgens mijn ouders. Omdat de straat aan het ene eind in een ruime bocht overloopt naar een andere, kun je daar niet van hoekhuis spreken.

We zoeken dus het andere eind van de straat op, maar voordat er sprake is van een hoek, houdt de huizenrij op.

Het laatste huis dan maar?

De bewoner komt enigszins wantrouwig naar buiten, een stevig gebouwde man van een jaar of vijfendertig, gekleed in een sarong en singlet. De chauffeur is inmiddels ook wat geïnvolveerd geraakt en legt hem uit dat ik hier geboren ben. Mag ik een foto maken? vraag ik, en het is best.

Hij gaat voor de ingang staan, netjes in de houding (een militair, zie je wel dat het klopt) en ik druk af. Ziezo, ook al weer gehad, veel gevoelens heb ik er niet bij en dat is maar goed ook, want bij thuiskomst blijken we toch het verkeerde hoekhuis gehad te hebben, al klopte de straat wel.

Op naar Ambarawa, dat een kilometer of veertig verder ligt langs de weg naar Semarang.

Deze weg heb ik tweeëndertig jaar geleden ook afgelegd, maar dan achter op een vrachtwagen, staande tussen vele vrouwen en kinderen, op weg naar het interneringskamp. Ik was toen drie, het is mijn vroegste jeugdherinnering. Het kamp zelf staat me nog maar vaag bij, lange loodsen met vele bedden erin, en ieder bed was eigenlijk een soort huisje van een gezin geworden. Je kon er ook onder liggen, wat aan het slot van de oorlog nodig was, toen er nogal wat verdwaalde kogels en granaatscherven bij ons belandden. Je lag gezellig bij elkaar met zoveel mogelijk matrassen eromheen als buffer. Een keer was een vrouw op bed blijven liggen om een brief aan haar man te schrijven (de bevrijding kwam hoorbaar dichterbij) en werd geraakt. Het bloed liep over de grond, ik kon het door een kier zien, het kroop langzaam onze richting uit, er dreven wat klontertjes in mee.

'Dokter, dokter...,' gilte ze wanhopig. Dokter Lodder was er al lang niet meer, want de enkele mannen, die het kamp telde en de jongens vanaf een bepaalde leeftijd (twaalf jaar? dertien jaar?) waren al eerder naar een ander kamp overgebracht.

'Dokter Lodder speelt met modder aan de rand van de Rode Zee' was het eerste liedje dat ik kon zingen. Er was nog een kordate verpleegster zonder medicijnen, behalve jodium waarmee ze royaal de pijnlijke blaasjes bestreed die als gevolg van vitaminegebrek aan de binnenkant van onze monden ontstonden.

Elk jaar werd het kouder, een gevolg van de honger natuurlijk

en van het gebrek aan kleding. Als we erover klaagden zei mijn moeder: 'Ga maar op bed liggen.' Het eten werd allengs vaker een doorzichtige stijfselpap met een scheutje bonensaus eroverheen. De lekkerste maaltijd die ik me kan herinneren was een in de zon gedroogd boterhammetje met sambal erop. Alhoewel, na de dood van mijn broertje kreeg ik de soep die die dag nog voor hem was gekookt, met echte stukjes vlees erin van een van de honden die nog in het kamp rondliepen en zorgvuldig voor de ziekenboeg bewaard werden. Naast het voor mij onbegrijpelijke medeleven van allerlei moeders was dit het enige dat voor mij het moment van zijn dood markeerde.

Ook denk ik nog met dierbaarheid aan een stronkje kool dat aan ieders aandacht ontsnapt was en door mij in een afvalhoop werd gevonden. En de kleine zakjes gloeiende rijst die mijn moeder soms op haar blote buik ontvoerde als ze dienst had gedaan in de keuken.

En dan die ene keer dat ik 's avonds voorzichtig wakker gemaakt werd door mijn moeder en een hapje kreeg uit een van de kleine blikjes conserven die ons slapie Tante Aal tijdens de hele oorlog bewaarde voor de moeilijke momenten, ik moet er wel erg slecht uitgezien hebben.

Van de Japanners herinner ik me weinig, behalve het eeuwige en langdurige appel in de gloeiende zon, waar in het Japans afgeteld moest worden en de moeders (in eerbiedige buiging) nerveus uittelden welk nummer je had, zodat je het ferm en luid kon zeggen als je aan de beurt was. De opstand van de Koreanen, modelsoldaatjes die het niet konden verkroppen dat ze door de Japanners toch als een minder ras werden beschouwd en tegen het eind van de oorlog een klein tumult ontketenden. Vaag staat me bij dat ze in kleine groepjes rondrenden en op de maat van hun voetstappen 'hop-hop-hop-hop' riepen, zoals je het ook nu nog de Japanse studenten ziet doen als ze demonstreren. Het vreemde onbegrijpelijke gesmoes ook van de moeders over jonge meisjes die zich met de Japanners afgaven, over slaag en andere straffen, over een of andere vreeswekkende marteling waar een grote waterketel aan te pas kwam. Veel hoorde je er niet over, want je werd onmiddellijk aan het spelen gezet als je wat te lang bij de moeders bleef rondhangen. Spelen was geen probleem, kinderen genoeg en er stonden een paar oude autowrakken in het kamp. Pas tegen het eind van de oorlog mocht het niet meer, toen er voortdurend luchtalarm was en een verdwaalde granaat een groepje kinderen doodde. Daar stonden andere dingen tegenover: legergroene blikjes cornedbeef die uit de lucht kwamen vallen, de inhoud zo zout als

ik ze nadien nooit meer gegeten heb. De handel met de buitenwereld ging weer open en op een dag zag ik een oude grijze dame achter elkaar vijf gekookte eieren opeten. Ik stond erbij te watertanden (mijn moeder had in de voorgaande jaren al alles verpatst tot en met haar trouwring) maar kreeg niets. Nee, dan tante Aal, die aan het slot van de oorlog, toen de nood het hoogst was, een blikje erwtensoep (of was het hutspot?) afstond aan een stervende oma die verzucht had dat ze dat nog zo graag eens had willen proeven voordat ze doodging.

En eindelijk de bevrijding, die al een jaar eerder verwacht was, toen plotseling geallieerde vliegtuigen boven het kamp verschenen en opwekkende pamfletten rondstrooiden. De Gurkha's namen het bewind over, Indiase soldaten die de reputatie hadden dat ze vijanden het liefst de strot afbeten, volgens mijn vriendjes tenminste.

En dan het kamp uit, in weapon-carriers op weg naar Semarang. Voor het eerst zag ik huisjes en bomen, al stonden ze dan ook voor een groot deel in brand. `Ambarawa,' zei iemand. Dertig jaar later is het een levendig plaatsje dat er welvarend uitziet. Een wit kerkje, veel stenen huizen, een schooltje, een stenen passer.

Ik vraag de chauffeur te stoppen en probeer hem duidelijk te maken dat ik graag het Jappenkamp zou willen zien. `Japanners?' vraagt hij verbaasd en laat een serie gouden tanden zien, `maar die zijn allang weg.'

Ja, inderdaad, wat doe ik hier eigenlijk? Geheel overtuigd laat ik hem maar doorrijden, fotografeer vanuit de auto nog een monument '42-'45 dat ergens langs de weg staat. De natuur is hier zo mogelijk nog mooier dan bij Magelang, weidser, met diepe dalen. Na een uur bereiken we Semarang en ineens realiseren we ons dat we eigenlijk geen idee hebben wat we daar willen doen. Over Semarang is weinig meer bekend dan dat er nogal wat mensen wonen. In de ruim aangelegde bovenstad bezoeken we een paar hotels. Van hieraf heb je een schitterend uitzicht over de rede van Semarang, waar een paar schepen liggen, maar de prijzen liggen ver boven ons budget. Dan toch maar naar de benedenstad waar iedereen ons voor gewaarschuwd heeft: erg heet en veel muskieten.

We komen terecht in hotel Telemoyo, voorheen pension Marijke. Zodra de dames van de receptie merken dat we Nederlanders zijn worden we in onze landstaal aangesproken. Eén of meer van de airconditioned rooms zeker? Nou nee, heeft u niet iets goedkopers? Zeker, maar het is wel erg warm hoor, meneer!

O, zeggen we luchthartig, dat hoort erbij, anders kun je

net zo goed in Holland blijven. Ze leiden ons door het gekoelde hoofdgebouw naar de binnenplaats achter het hotel, waar een groot aantal kamertjes in carrévorm opgesteld zijn rond een zanderige binnenplaats met enkele bomen. Het zijn uiterst propere kamers, met een eigen badkamertje, keurige houten bedden, precies wat we zoeken. Op de galerij vóór de kamers staan stoeltjes, overal hangen geluidboxen die zachte muziek geven. Binnen het uur hebben we ons tevreden geïnstalleerd en drinken op ons stukje van de galerij de thee die hier in plaats van drinkwater wordt geserveerd (zoals op vele plaatsen in Indonesië). Links en rechts zitten Chinese en Indonesische heren buiten te genieten van hun middagrust. Dit is een typisch passantenhotel en niemand heeft behoefte aan indringend contact met anderen. Het blijft bij een vriendelijk knikje links en rechts en dat is eigenlijk wel zo prettig als je moe bent van de reis. De kinderen maken al snel gebruik van de hele galerij en vinden hun vriendjes bij de schoenpoetsertjes die hier de godganse dag verblijven (ze zijn in de prijs inbegrepen) en met hun tijd geen raad weten. Het driejarige blanke jongetje heeft kleine autootjes en een autobaan en daar zijn ze de hele dag met zijn allen mee bezig.

's Avonds laat gaan we naar de airconditioned lounge waar een televisie staat opgesteld en daar treffen we ze opnieuw aan, zittend op de grond tegen de grote vazen, kijkend naar de onbegrijpelijke Amerikaanse films die zonder ondertiteling vertoond worden, of ronduit knikkebollend totdat het tijd wordt om de avondschoenen te poetsen. Het is een van de aardigste hotels die we tijdens de reis hebben bezocht, al is de menukaart beperkt tot vier of vijf gerechten, en al blijken de luidsprekertjes hun nadelen te hebben als het management half november besluit dat Kerstmis op komst is, en sindsdien voornamelijk een selectie Hollandse kerstliedjes uitzendt. Regelmatig maak ik de ronde langs de galerij om alle knopjes steeds zacht te draaien, maar een uur later zet een nijvere bediende ze weer harder.

Nu we toch in Semarang zijn zou ik graag de lange brug nog eens willen zien, waaraan ik zo'n heldere herinnering heb. Na de oorlog zijn mijn moeder en ik in deze plaats in een doorgangskamp terechtgekomen. Ik herinner me een klein portemonneetje met Japanse bankbiljetten dat ik mocht hebben omdat dit geld toch niets meer waard was, en een wandeling met mijn moeder waarbij ik voor het eerst bewust de bloemen, planten en bomen zag waaraan het interneringskamp zo arm was. Een goddelijke tocht, met als klap op de vuurpijl een lange brug met een riviertje

eronder en aan weerskanten handelaren in fruit, ijslollies, allerlei in pisangblad verpakt lekkers. Ook trossen kippen, poten bij elkaar gebonden, rustig ondersteboven hangend aan een stok (in Indonesië is men niet zo zachtzinnig met levende eetwaren, het vreemdste dat ik in dit opzicht ooit zag was een man op een fiets die een gans vervoerde, op de bagagedrager, onder een snelbinder).

Ik bekijk de kaart van Semarang, er is maar één brug die ervoor in aanmerking komt, maar het is een klein stenen bruggetje, zonder handel; bloemen en bomen zijn ver te zoeken.

We volstaan met een paar wandelingen, waarbij al snel blijkt dat Semarang niet veel voorstelt. Een armoedig vervallen zootje is het eigenlijk, de benedenstad dan, en zelfs de hoofdwinkelstraat heeft voornamelijk een sfeer van vergane glorie.

Op Boukes aandringen bezoeken we de haven, de rede van Semarang, waar hij vroeger als jonge stuurman vaak op heeft gelegen. We nemen twee betja's en leggen aan de hand van de kaart precies uit waar we wezen willen. Ik benijd de rijders niet, want de wegen zitten vol kuilen en dichterbij de haven wordt het steeds stoffiger, vervallener, viezer, met uitzondering van één groot koloniaal herenhuis, nu in het bezit van een Chinese arts die in een rolstoel op zijn voorgalerij zit, tussen de witte pilaren en de grote potten met palmen.

Langs doodstille zwarte watertjes bereiken we de haven en komen precies aan de verkeerde kant uit. Aan de overkant ligt de pier waar Bouke wil wezen. Het betekent een heel eind omrijden en de betjaman eist honderd roepia extra, iets dat Bouke weigert: het is toch niet onze schuld dat we ergens anders terechtgekomen zijn dan de straat die hij heeft aangegeven? Een belangstellende, maar toch wel enigszins agressief ogende menigte verzamelt zich snel rondom ons (het is de allereerste keer dat we ons een beetje bedreigd voelen in dit land). Iedereen mengt zich in de discussie, het is ook typisch iets voor domme blanken om naar een straat te willen die niet bestaat. **Ik** zit met de kinderen in de tweede betja en wacht af, Bouke en Maja zijn uitgestapt en wijzen verwoed naar de kaart. Het maakt geen indruk op de rijders, dat vodje papier zal ook wel getekend zijn door iemand die de stad niet kent. We wilden toch naar de haven? Nou, hier is de haven, klaar. We lossen het probleem op in de trant van het land: de boze betjaman krijgt het afgesproken bedrag, Bouke en Maja nemen een nieuwe betja voor het extra ritje en mijn rijder wordt een additioneel honorarium toegezegd. Zo heeft ieder zijn zin. Opnieuw

wordt gewezen waar we naar toe willen, de straatnaam genoemd, en weer op pad. Honderd meter verder houden de betja's stil bij een politiepost, de berijders gaan zonder boe of ba tegen ons te zeggen naar binnen en komen even later breed lachend terug: ze weten nu hoe de straat heette vóóordat hij zijn huidige naam kreeg, die op onze kaart vermeld staat. Dit tafereel is ons langzamerhand bekend en het is een van de moedeloos makende aspecten van het toeristisch reizen door Java: na de soevereiniteitsoverdracht hebben de meeste straten nieuwe namen gekregen, maar toen men daaraan gewend was vond de revolutie van '65 plaats en kregen allerlei generaals en kolonels hun eigen straatnamen. Het zal nog wel een generatie duren voordat die nieuwe namen doorgedrongen zijn tot de nog voor een groot deel analfabetische bevolking. De enige die ze gebruikt is de toerist met zijn kaart, maar die kaart wordt waardeloos als je de oude namen niet kent.

Een van de belangrijkste wegen in Bandung, de Jalan Ir Juanda heet in de volksmond nog steeds Dago (een naam die van ver voor de oorlog dateert), Kajutangan in Malang hoeft men echt niet aan te duiden met de nieuwe naam Jalan Jendral Basuki Rahmat, een generaal die in Surabaya zijn naam geleend heeft aan Kaliasin, ook al zo'n bekende straat die nog steeds met zijn oude naam wordt aangeduid. Het vervelende voor de toerist is dat juist de belangrijke straten vaak de eer hebben gekregen de naam van een generaal te mogen dragen. Nog vervelender is dat betjarijders en taxichauffeurs absoluut niet kunnen geloven dat de toerist weet waar hij het over heeft, zelfs al kan hij met de kaart in de hand zélf commanderen (nu naar links, over twee straten naar rechts) waar hij heen wil.

Het resultaat is vaak een soort carrousel-rijden. Men accepteert het vrachtje zonder te weten waar het te bereiken adres ligt, en stopt hier en daar om aan omstanders te vragen of zij misschien ooit van die straat gehoord hebben. De smeekbeden van de toerist om zijn aanwijzingen te volgen worden beleefd maar beslist genegeerd. En als je dan na vele omwegen eindelijk beland bent bij de plek waar je wilt zijn, krijg je niet zelden de verongelijkte blik van de rijder op je gericht en een dringend verzoek om extra betaling. En als je een beetje menselijk bent doe je dat nog óók.

Na een paar minuten zijn we waar we wezen willen, aan het begin van de lange pier. De betjarijders vragen extra geld boven het afgesproken bedrag en doen daar nog vrij dreigend over. Semarang is de enige plaats waar ons dit meermalen overkwam, een apart trekje van de plaatselijke bevolking misschien. We lopen enigszins geprikkeld de pier

op. Er liggen talloze prachtige jonken in het haventje, waarmee het verkeer naar andere eilanden wordt onderhouden.

Op de rede, honderden meters uit de kust, liggen drie grote vrachtschepen, heel wat minder dan er vroeger meestal lagen, volgens Bouke.

Halverwege de pier zijn sampans te huur om ermee het zeegat uit te zeilen en de voor de rede liggende oceaners te bekijken. We worden besprongen door de eigenaren, Bouke kiest voor het onderhandelen met de oudste zeerob, want die zal wel weten wat hij doet en even later zitten we onder een laag dakje (waarboven het grote zeil) in een zachte bries te kijken naar een baggerschip dat we moeten passeren.

De oude heer zit op de punt, kapitein van het schip is zijn kleinzoon. We koersen naar links, we koersen naar rechts, maar komen niet merkbaar vooruit. Het is mij om het even, want zóveel valt er nu ook weer niet te zien aan oceaanschepen, maar op den duur wordt het toch wat saai om steeds in de buurt van de baggermolen te scharrelen. Ik vraag of het mogelijk is om de haven uit te zeilen, want dat was tenslotte de bedoeling. De oude heer staat zuchtend op en springt overboord.

Het water komt tot aan zijn middel, hij heeft een touw meegenomen dat hij langzaam naar de kant sleept. Hij klimt op de pier en begint ons te trekken, zwaar voorovergebogen.

Ik begin me al schuldig te voelen, zo'n ouwe man aan het werk zetten in de brandende hitte, als op de pier iemand voorbijloopt en achteloos het sleeptouw optilt om er onderdoor te lopen.

Aan de oude heer is een-groot pantomimespeler verloren gegaan, we komen ook geen stap verder, en na een tijdje besluiten we dan maar terug te keren.

Hoofdschuddend betalen we onze duizend roepia, negeren een verzoek om extra betaling (wat een rare stad is dit toch) en spelen als wraak keihard de vijftig betja's tegen elkaar uit die bij de uitgang op onze terugkeer staan te wachten, zodat we bij wijze van uitzondering niet het dubbele betalen van wat de autochtonen voor zo'n rit neertellen, maar slechts anderhalf maal het bedrag. Achteraf generen we ons en betalen toch extra. Een moeilijk land is dit.

Over post en censuur

Zodra je naar een land gaat dat zo veraf ligt als Indonesië wordt post erg belangrijk.

Brieven en postkaarten doen er vijf à zeven dagen over om de afstand Nederland-Indonesië te overbruggen. Het vervelende is echter dat vrij veel post nooit aankomt. Belangrijke brieven kan men dan ook het beste in tweevoud sturen en als men echt bezig is met een correspondentie van of naar Indonesië verdient het aanbeveling om de brieven te nummeren, zodat de ontvanger kan zien of er al dan niet een exemplaar ontbreekt.

Bij het verzenden van post vanuit Indonesië naar Nederland moet men er rekening mee houden dat zo'n postzegel van honderd roepia de waarde heeft van een vrij riant warme maaltijd, en je kunt het hotelfunctionarissen en postbeambten dan ook niet kwalijk nemen als ze dit geld van de brief verwijderden en omzetten in eetwaar.

Het beste is dan ook om brieven te verzenden op het postkantoor, waarbij men moet toezien dat er een stempel op de postzegel komt. Iedereen doet het zo, ook Indonesiërs zélf vertrouwen hun brieven niet toe aan de brievenbus en nemen liever de moeite om ze bij het loket in te leveren en erbij te blijven tot ze gestempeld zijn.

Als Europeaan ben je nogal gauw bang dat je iemand beledigt door een dergelijk uitgesproken wantrouwen ten aanzien van andermans eerlijkheid. In Indonesië is dat heel normaal en het wordt ook niet als wantrouwen gevoeld: men koopt iets (de verzending van een brief) en dan is het volstrekt acceptabel als men wil zien dat die brief ook voorzien wordt van het vereiste stempel. Doe je dat niet dan heeft de ambtenaar er ook geen moeite mee om gebruik van die situatie te maken.

Het is even wennen. Wennen moet je ook aan het voordringen van de Indonesiërs, wat het best merkbaar is bij zoiets als bijvoorbeeld het postkantoor. Als Europeaan sta je gauw een halfuur voor een loket te wachten terwijl links en rechts van je gretige handen hun brieven door de loketopening werpen om bepostzegeld te worden. De dienstdoende ambtenaar zal geen poging doen om orde in die chaos te scheppen.

Van censuur merk je als toerist weinig. Een aantal naar ons gestuurde boekjes en kledingstukken bereikten ons niet, maar dat kan net zo goed hebzucht als censuur zijn. Linkse weekbladen zoals Haagse Post en Vrij Nederland kregen we meestal wel. Censuur was wel merkbaar bij toch vrij onschuldige bladen zoals Newsweek, die in de grote steden te koop waren. Zodra het blad een afbeelding van iets bloots had (al betrof het slechts een schilderij uit de achttiende eeuw)

stonden er grote zwarte strepen overheen, en een artikel over Suharto was in zijn geheel verwijderd.

Van Semarang naar Surabaya

Na vijf dagen Semarang besluiten we richting Surabaya te reizen. We zullen nu de nachttrein eens proberen, het pronkstukje van de Indonesische spoorwegen, airconditioned, speciale slaap-zitplaatsen, ontbijt inbegrepen. Luxer kan het niet. De voor Nederlandse begrippen zeer goedkope kaartjes zijn geregeld door de attente mevrouwen van het Telemoyo hotel en 's nachts om twaalf uur zitten we op het station. De trein zal om één uur vertrekken, maar liever te vroeg dan te laat. Ondanks het nachtelijk uur is het gezellig druk op het stationnetje. De restauratie biedt allerlei drinkwaren en snoepgoed en we slaan heel wat in, want je weet nooit waar we morgen terechtkomen in Surabaya. Het wordt één uur, twee uur, drie uur. De kinderen darren verdwaasd rond, geheel over hun slaap heen, af en toe maken we een wandeling met ze. Driemaal ga ik met Marco naar het toilet, dat me een huiselijk gevoel geeft omdat er 'bezet' en 'vrij' op de deurknop staat. Uit de stortbak groeit een schaduwplant, dat is dan weer typisch Indisch. Zo tegen drie uur raken we zelf toch wel erg vermoeid. Grappend komen we tot de conclusie dat dit toch geen fascistisch land is, anders reden de treinen wel op tijd. Haha. Via de kinderen raken we in gesprek met een zeer dikke mevrouw die naast ons zit te wachten. Ze reist zelf niet mee, maar is hier om mensen op te vangen die met de trein uit Jakarta komen. Ze waarschuwt ons ernstig voor de diefachtigheid van de Surabajanen (iedereen waarschuwt voor de steellust van de bewoners van de volgende plaats) en met name voor de Madoerezen: nóóit in een betja van een Madoerees gaan zitten, ja mevrouw, wild zijn ze, zo gevaarlijk. We durven haar niet te vertellen dat we geen Madoerees van een Soendanees of Javaan kunnen onderscheiden, want dat klinkt zo van: 'Alle Chinezen lijken op elkaar.' Eindelijk, om halfvier, komt de trein aan. Slaperig klimmen we naar binnen, de lucht is te snijden. Als dit airconditioning heet, dan liever een gewone trein met de raampjes open. Onze keurig genummerde kaartjes blijken te behoren bij reeds bezette plaatsen en de inzittenden houden zich zorgvuldig slapend. De conducteur kan er ook niets aan doen, ze zijn tweemaal verkocht zegt hij, en mijn suggestie of er niet eens gekeken kan worden naar de nummers op de kaartjes van de mensen die er nu zitten, negeert hij fijntjes. Hij wijst op de lege plaatsen die hier en daar nog te vinden zijn. Normaal zou ik me niet druk maken, maar over hun toeren geraakte kinderen zomaar midden tussen vreemden zetten, dat lijkt me niks. Maja, Bouke en ik laten

om beurten zo luid als we durven blijken dat we problemen hebben, maar de hele omgeving van ons gadeslaande passagiers valt onmiddellijk in een diepe slaap. Wonderlijk, dat in een land waar men zo op kinderen gesteld is en niemand de onze ooit kan passeren zonder ze over het hoofd te aaien, in een dergelijke situatie geen hulp te verwachten valt, terwijl er met een kleine reorganisatie makkelijk een paar plaatsjes naast elkaar vrij te maken zouden zijn. Na een paar minuten vruchteloos bekvechten met de conducteur nemen we ons verlies en proberen het maar. We zetten Marco naast een dame, Eric en ik vinden goddank nog twee lege plaatsjes naast elkaar, Bouke en Maja zitten in de buurt. Tot onze stomme verwondering levert het geen enkel probleem op, Marco valt onmiddellijk in diepe slaap en Eric doet hetzelfde, liggend op de zitting, zijn kleine beentjes over de mijne.

Het is nacht, pikdonkere nacht en zeer benauwd. De airconditioning is uit, kennelijk omdat het toch nacht is en dus niet zo warm, maar dat houdt in dat er ook geen luchtverversing is. Zwetend zit ik op mijn plaatsje, durf me niet te bewegen om Eric niet wakker te maken en onderga twee uur lang een gevoel dat angstig dicht de totale paniek van een fobie nadert. Eindelijk, om halfzes wordt het licht en tegelijk wat frisser: de airconditioning is aangezet. Ruim een uur later kan er ontbeten worden. Ik laat mijn beurt voorbijgaan, pas liever op de kinderen die nog onverdroten doorslapen, en haal diep en rustig adem.

Tegen elf uur komen we in Surabaja aan, de havenstad aan de oostkust van Java waar ik als jongen vijf jaar heb gewoond. Wijs geworden door de eerdere ervaringen halen we ditmaal zelf de koffers uit de trein en gaan rustig staan wachten op het perron. Al snel melden zich de vervoerders met hun kolossale prijzen. Waar willen we naar toe? Hotel Sarkies (een ritje van een minuut of tien). Drieduizend roepia (twintig gulden) moet dat kosten, ook voor Hollandse begrippen een fors bedrag. Tweeduizend roepia dan? Nee, we peinzen er niet over.

Wat willen we dan betalen? Duizend. Dat zet de heren aan het lachen. Ze vertrekken ostentatief, wij hebben ons voorgenomen om nu eens een keer niet zenuwachtig te worden. We blijven rustig wachten, en na enige tijd komen ze terug. Vijftienhonderd, vooruit dan maar, melden ze. Nee, duizend roepia, herhalen we koppig. Dat lijkt ons een redelijk bedrag voor zo'n ritje van niks. Ze lachen wat, het is toch godsonmogelijk om het eerste bedrag van de bieder te aanvaarden? Waarom spelen we het tawarspulletje niet gewoon mee, zoals het hoort? De aankomst van een nieuwe

vervoerder versnelt het proces. Nou in godsnaam dan maar, duizend roepia (later blijkt dat je daarvoor een uur in een taxi kunt zitten). Zuchtend nemen de chauffeur en de onvermijdelijke bijrijder elk een koffer, wij dragen de rest en even later zitten we in een van die veteranen onder de bestelbusjes, die op Java in groten getale nog rondrijden. Na enkele minuten hebben we Sarkies bereikt, we hebben dit hotel gekozen omdat de naam me bekend voorkwam en de in de officiële toeristenkaart vermelde prijzen nogal laag waren. Bouke en Maja gaan op verkenning uit, ik blijf met de kinderen en de koffers in de auto zitten en voer de bekende conversatie met de chauffeur: waar komen we vandaan, hoe lang zijn we al in Indonesië, zijn we al in Bali geweest?

Het wordt heter en heter in de bus, ik drijf van de transpiratie, Eric scheidt de bekende zoetige geur van een volle broek af, en Marco vraagt steeds benauwd waar zijn moeder is. Na een minuut of vijf komen ze terug. Sarkies zou ons ruim honderd gulden per dag kosten, inclusief de maaltijden. We weten allemaal dat dat boven ons budget ligt, toch kijken ze me hoopvol aan, als ik ja zeg is het mijn verantwoordelijkheid. Ik zeg nee, en we rijden naar het volgende adres, LMS (het vroegere Oranje-hotel), gelegen op Tunjungan, de drukste winkelstraat van Surabaja. Opnieuw wachten in de bloedhitte, maar ook dit is te duur.

Derde adres, hotel Pregolan, Jalan Pregolan Bunder. De prijs is oké, Maja en ik kunnen met de kinderen een kamer krijgen voor vijfendertig gulden, en Bouke een kleine kamer voor zeventien gulden. Eindelijk, ik heb langzamerhand een paar liters water verloren in het zinderende busje.

De bijrijder komt afrekenen: drieduizend roepia, heren. Drieduizend? We hadden toch duizend afgesproken? Ja, dat was naar Sarkies, daarna nog duizend naar LMS en vervolgens duizend naar Pregolan, dat maakt dus drieduizend roepia. De drie hotels liggen nog geen kilometer uit elkaar. Na enige schermutselingen betalen we tweeduizend roepia en gaan hoofdschuddend op weg naar onze kamers.

Surabaja 1, op zoek naar de bekende weg

Onze kamer is treurig, een groot vervallen hok met twee bedden, waar nog een derde bij geplaatst wordt. Het doet sterk denken aan de eerste kamer die we hadden, in Jakarta. Ook hier zijn de wanden zwart aangeslagen, de mandikamer is glibberig, onder de wasbak staat een emmer om het water op te vangen, buiten is een klein platje met een paar stoelen en uitzicht op een hoge muur. Een melancholiek makende omgeving. Een oude kelner met één tand komt ons vragen wat we willen eten. Hij heeft een menukaartje bij zich, maar de prijzen zijn verouderd, vertelt hij erbij. Moeizaam scharrel ik wat gerechten bij elkaar en vul daarna de eindeloze reeks formulieren in die nodig zijn voor de politie.

We baden ons, leggen de kinderen in het bed, praten weinig met elkaar en proberen ook wat te slapen. Plotseling hebben we schoon genoeg van dit land, verdomme nog aan toe, waarom moet alles altijd zo tegenvallen?

Als we hier om vier uur wakker worden staat buiten een pot thee, met een lekkernij erbij. God, dat is leuk, dat valt toch alweer mee. De oude kelner komt opnieuw langs, nu om te vragen wat we 's avonds willen eten. Ik zeg hem dat we dat nog niet weten, dat kunnen we toch bestellen als we in het restaurant zitten? Hij knikt aarzelend, dat kan inderdaad wel, en vertrekt. Als we er verder over nadenken valt zijn gedrag toch ineens in een bepaald patroon: het zal hier toch niet vol pension wezen? Maja gaat het navragen en komt verbijsterd terug, in de kamerprijs zijn ontbijt, lunch, thee en avondeten inbegrepen, dat hadden ze vergeten ons te vertellen. Maar dat is toch idioot goedkoop, zeggen we tegen elkaar. Onmiddellijk melden we ons opnieuw bij de receptie, om eens te informeren wat de duurdere kamers kosten. Voor vijftig gulden kunnen we een airconditioned kamer krijgen, inclusief alle maaltijden voor onszelf en de twee kinderen. We verhuizen onmiddellijk naar een frisse pas geverfde kamer, waar zelfs een tv-toestel staat. De kamer ligt aan de oprijlaan van het hotel, er groeien de mooiste struiken naast.

's Avonds gaan we eten in de kleine eetzaal, met zacht ruisende fans, de tafel is perfect gedekt met kommetjes citroenwater voor de vuile vingers, fraaie glazen borden, kunstig gevouwen servetten, vele gerechten met rijst, koffie na.

We kunnen ons genot niet op, zeker niet als we ons te slapen leggen in de koele ruimte die door het in de muur bevestigde zacht zoemende apparaat wordt verfrist.

Eindelijk zijn we dan ten prooi gevallen aan de verslaving van de airconditioning en in de volgende dagen merken we dat dat toch wel nadelen heeft. Telkens als we na het kolossale ontbijt-op-bed een voet buiten de kamer zetten valt de natte hitte met een grote klap op ons.

Het apparaat afzetten zou natuurlijk het probleem oplossen, maar de narigheid is juist dat het zo fijn is om in een wat frissere temperatuur te zitten.

We proberen een compromis te vinden door het apparaat zo laag mogelijk te zetten en dat helpt wel.

Surabaja is geen toeristenstad, het is een echte woonplaats met veel winkels en een druk, agressief verkeer. Drie miljoen inwoners wonen hier en het is te merken.

Ons hotel staat vlak bij het winkelcentrum: de ontstellend drukke Tunjungan (waar oversteken alleen mogelijk is via een loopbrug), Embong Malang, Blauran. Die namen ken ik nog wel van vroeger en het straatbeeld is nauwelijks veranderd, wel wat drukker en moderner geworden met TL-verlichting en neonreclames.

Op Tunjungan vind ik nog toko Nam (evenals vroeger de best voorziene delicatessenwinkel van de stad), toko Piet (nu Metro geheten), het warenhuis Aurora, de autohandel Berretty, de ijssalon Hoenkwe. Op de hoek van Simpang en Tunjungan staat nog steeds de vroegere Simpang sociëteit (nu hotel Simpang), destijds een bolwerk van koloniaal vertier, met een enorme voorgalerij waar men vroeger in luie stoelen zijn splitje dronk en het voorbijtrekkende verkeer gadesloeg.

Even verderop staat het vroegere gouverneurspaleis (waar nu de gouverneur van Oost-Java zetelt), een wit pronkstuk met de bekende koloniale pilaren en een groot gazon ervoor. Er tegenover de Jogodolok, een paar eeuwen oud beeld van een vredig glimlachende prins, dat op onduidelijke wijze ooit op deze plek terecht gekomen is. Nog weer verder kruist de weg een straat die vroeger de Palmenlaan heette, als ik me niet vergis. Nog altijd staat op de hoek de ruïne van de grote bioscoop Maxim, die rond 1950 uitbrandde. De bovenverdieping is opgeknapt en opnieuw een filmzaal geworden, Indra.

Linksaf, in de richting van het gemeentehuis, kom ik langs Zangrandi, de Italiaanse ijssalon waar we vroeger tuttifrutti-ijs aten (zoals in het Hoenkwe-huis noga-ijs met slagroom de specialiteit was).

De brug over (hoe heette die ook weer, Japanse brug? Rode brug?), een eind linksaf en dan kom ik weer bij een brug, die ik vroeger dagelijks overstak op weg naar school. De voetgangerszijpaadjes hebben nog dezelfde afgesleten

houten plankjes van twintig jaar geleden. Ik kijk naar de Gentengkali die er onderdoor stroomt en weet niet wat ik zie. Vroeger was dit toch een tamelijk brede stroom, nu is het zelfs in de regentijd niet meer dan een klein slootje, waar je je gat nauwelijks kunt keren (toch een belangrijke functie van kali's in Indonesië). De drooggevallen bedding is begroeid met bloemen en struiken, er is zelfs een soort parkje aangelegd. Ik voel me een beetje genept, maar moet toegeven dat het er zo leuker uitziet dan vroeger.

Ik loop de straat af en sta even later voor de Gentengkali-HBS, vroeger een meisjesschool, na de oorlog een gemengde HBS. Dit ziet er allemaal nog net zo uit als ik me herinner: links het schoolgebouw van twee verdiepingen, rechts het gymlokaal, er tussenin het grote sportveld waar altijd baseball gespeeld moest worden, met een keiharde bal die ik nogal vaak tegen me aan kreeg als ik weer eens in gedachten verzonken stond.

Ik neem de verplichte foto's en loop peinzend de route terug, achteloos alle betja's wegwuivend die me willen hebben. Ik kijk naar het wegdek, waarvan het asfalt smelt onder mijn voeten. Hier ben ik dagelijks langsgereden met vriendjes Wim ten Wolde, Hans Gerrits en Paul Snoep. (Waar zijn ze gebleven?) Hard voorbij de meisjes rijden, afstappen en bestudeerd nonchalant naar ze kijken als ze voorbijkwamen. Ze keken natuurlijk nooit terug, hooguit raakte hun koele blik de onze even als ze hun hoofd wegdraaiden. Zo ging dat toen.

Paul Snoep viel later weg, hij ging met Lily Buis en reed met haar naar school en terug en weer later had Els Melis zijn voorkeur. Verblindend blonde schoonheden met blauwe ogen en lange ledematen.

Hier linksaf woonde hij. Ik ga het straatje in waar ik in mei 1953 voor het laatst ben geweest. Ik was veertien toen ik voor het afscheid bij hem op bezoek ging, ik zou de volgende dag met mijn ouders naar Nederland gaan. Hier kom ik nooit meer terug, dacht ik heel bewust toen ik wegfietste. Kajun, een rij grote herenhuizen met forse tuinen (Pauls vader was iets belangrijks, bij Braat? BPM?) en er tegenover een traag riviertje. Tussen het riviertje en de weg lag een grasveldje waarop vroeger hoertjes zaten te wachten op klanten. Over hun activiteiten en nut konden we middagen lang filosoferen, slecht geïnformeerd als we waren. Nu wonen er mensen in geïmproviseerde hutjes, het huis van Paul kan ik niet meer vinden, ik ben het nummer vergeten en herken het ook niet.

Dodelijk vermoeid kom ik terug in het hotel. Ik heb een paar uur gelopen in het heetst van de dag en liters vocht

verloren. Verblijf op Java komt vaak neer op sport bedrijven
in een sauna.

Bal na

In de gymzaal was het al vrij druk met de laatste voorbereidingen. Anne-Lenta stond in een hoekje van het toneel diep in gedachten haar pasjes te repeteren, het hoofd een beetje gebogen, af en toe zag je haar onwillekeurig een kleine beweging maken. In het midden van de zaal hielden drie grote jongens Lily Buis vast. Ze lachte en spartelde, maar kon niet voorkomen dat een vierde haar lipstick op de mond smeerde. 'Toe nou, Lily,' riepen ze, 'dat hoort erbij.' Ze was blond en droeg een korte witte broek met een wit bloesje er boven. In een hoek, bij de klimrekken, stond het laken opgesteld waar ik aan meedeed en het viel me een beetje tegen. Het was een éénpersoonslaken, strak gespannen tussen twee staanders. Er was een notenbalk op geschilderd met zes noten en de rondjes van die noten waren uitgeknipt. Met zijn zessen stonden we er achter, elk nam één noot voor zijn rekening. Dat was voldoende voor 'In een blauw geruite kiel.' 'Telkens als je noot aan de beurt was, stak je je hoofd door het gat en zong de bijbehorende lettergreep. Zo brachten we 'In onze mooie oude school, hebben we allemaal veel jool, de gahahahahanse dag.' De tekst was van Laméris, een wat rood aangelopen leraar Nederlands die geen orde kon houden. Tijdens de repetities, op het grasveldje achter het huis van Marjan Wahab, had het allemaal wel aardig geleken, maar nu viel het toch wat tegen. Het laken maakte een nogal kleine indruk en het was ook niet behoorlijk gestreken. De hele groep stond er wat bedremmeld bij, behalve Laméris die er nog wel in geloofde. 'Dag Sol,' zei hij vrolijk, 'goed bij stem?' 'Ja meneer,' zei ik. Hij noemde ons al weken bij onze nootnaam. 'Arno heeft wat moeilijkheden,' zei hij. We keken naar Arno Wijffebach. Hij was klein en mager en had een beslist niet kinderachtige bochel. Arno grijnsde verlegen met zijn slimme apegezicht. We hielden allemaal van hem, omdat hij zo allemachtig aardig mee kon doen ondanks zijn bult. 'Probeer het nog eens, Arno,' zei Laméris. Hij haalde een stemfluitje voor de dag en blies. 'In onze...' 'Mooie', zong Arno. Het klonk helemaal niet zo slecht al sloeg hij bij de tweede lettergreep over. 'Nou ja', zei Laméris, 'het hoort erbij zullen we maar zeggen. Je zit in de overgang. Kom, laten we het doek maar vast achter het toneel zetten.' Dat deden we. Daarnaast bleef er niets anders over dan te wachten. Het was halfzeven en het begon snel te schemeren. Ik zocht Lenta op, samen liepen we naar de rivier voor de

school. Je kon bijna niet meer zien dat het een bruine modderige stroom was, met veel geelkleurige drollen er in. Het was nu bijna donker. Rechts bij de brug zagen we de flikkerlichten van een paar etensstalletjes. De bomen ruisten niet, want het was windstil, zoals meestal.

‘Nog één dag,’ zei ik. Ik had voor het eerst een lange broek aan, een lange witte broek, voor aan boord. Bijna was ik er onderweg nog meegevallen toen ik slipte op de trambaan.

‘Ja, nog één dag,’ zei Lenta. Ze zou zelf graag gegaan zijn, want ze droomde van een balletcarrière. Ik kon haar profiel nog net zien, het zwarte haar tot de schouders, het stompe neusje waar ik toch nooit verliefd op had kunnen worden, al scheelde het weinig.

‘Ik zal je schrijven hoe het daar is,’ bood ik, aan.

‘Koud,’ zei ze giechelend.

We kenden allemaal de verhalen van schaatsenrijden en sneeuwballen gooien, frisse rode wangen en het gedempte geluid van paardenhoeven in de sneeuw. In de winkels stonden allemaal Hollanders te verkopen in plaats van Chinezen. Het was een heel ander land. Veel kleiner, maar wél mooi. In de zomer rijpte het koren en stond alles in bloei.

‘Ben je zenuwachtig?’ vroeg ik. Het leek me van wel. Tenslotte ga je niet voor je plezier in een strak broekje en hemd staan rondarren voor een paar honderd medeleerlingen.

‘Nee hoor,’ zei Lenta, ‘ik ben alleen bang dat ik duizelig word. Ik zie zo weinig zonder bril.’

0. Er restte alleen bewondering. ‘We moeten maar eens teruggaan,’ zei ik.

De zaal was al druk aan het vollopen, dat kon je zien als je het grasveld over liep. Vooraan zaten de leraren, daarachter de leerlingen, met een enkele vader of moeder. Alle medewerkers verzamelden zich achter het toneel en om precies halfacht begon het.

Wij waren gelukkig nummer twee. Laméris aan de piano en wij achter het doek. Na de intro begonnen we dapper met ons lied, maar de eerste keer dat ik mijn kop door de notenbalk stak merkte ik dat men plat lag. We waren niet meer te verstaan. Ik wist wel dat het leuk bedoeld was, maar zo leuk? Achter het scherm keken we elkaar hulpeloos aan en elke keer als we aan de beurt waren keken we een seconde panisch de zaal rond met ons hoofd. Bij het tweede couplet werd het stiller, totdat Arno's stem oversloeg. Er schoof een bulk hilariteit het toneel op. ‘Ik doe het wel’, riep ik tegen hem en bij de volgende noten staken we tegelijk de hoofden naar voren om zijn geluid te zingen. Het applaus was hartelijk en we behaalden uiteindelijk toch de vijfde plaats van de tien deelnemers. Lenta zag ik vanuit de zaal in actie. Haar grammofoonplaat

was vrij zacht, maar het was toch knap wat ze zo op haar eentje deed op de planken. Ze sprong heen en weer, draaide op één been, strekte haar handen smachtend naar links en naar rechts. Derde plaats en bloemen.

Het geheel duurde een uur, daarna werd er gedanst op grammofoonplaten. Guy Mitchell, Frankie Laine en anderen. Na een tijdje sprong de voorzitter op het toneel. `En nu... polonaise!' riep hij. Er werd een vrolijk muziekje gedraaid, waarop je levendig kon stappen.

Aangezien ik niet dansen kon was dit mijn kans en ik had er tevoren rekening mee gehouden. Lily stond in een hoek met haar collega's te praten (van hun toneelstukje had niemand iets begrepen: achtste plaats). Ik stapte naar haar toe.

`Lily, wil je de polonaise met me lopen?'

Ik denk dat ik het niet hard genoeg zei, want ze reageerde niet. Ik vroeg het nog eens. Toen keek ze me koel aan met haar blauwe ogen, draaide zich om en stapte weg.

Het was druk om ons heen en niemand had het gemerkt.

Nou, dat was dat. Ik liep de zaal door en kwam Lenta tegen.

`Kom Lenta, zullen we?' vroeg ik en nam haar bij de hand.

We liepen de polonaise, onder uitgestrekte armen door, linksom en rechtsom, van elkaar af en weer naar elkaar toe. Daarna was het feest eigenlijk afgelopen, want echt dansen kon ik niet. Ik keek nog wat en praatte nog wat en om halftien kwam ik Paul tegen die zei: `Ga je mee naar huis?'

Ik knikte, keek de grote zaal rond en nam in gedachten afscheid. Over drie weken zou ik in Nederland zijn.

Surabaja II, een kerkhof en een ander kerkhof

Na wat onwennigheid in de eerste dagen begin ik al snel Surabaja weer terug te kennen en maak lange tochten te voet. De vroegere gouvernements-HBS (zeer vervallen), waar we prikken tegen de pest haalden, als er weer eens een epidemietje op uitbreken stond, vandaar via de vroegere Cannalaan (met de Passar Malam, nu THR geheten) naar mijn lagere school. Onderweg kom ik langs de spoorweg waar we vroeger na schooltijd vaak speelden in lege wagons en waar een vriendje en ik op een dag een nog levende handgranaat vonden, oranje-geel glanzend in het gras.

De Theresia-school en belendende katholieke kerk waar ik elke zondag meezong in het koortje staan er nog precies eender (het wordt een eentonig verhaal en niet-Surabajanen moeten maar een paar pagina's overslaan).

De Darmo-boulevard, Reiniersz-boulevard, Coen-boulevard (met de grote kerk en bijbehorende school), ze heten nu anders maar zijn nog volkomen herkenbaar, evenals de ziekenhuizen William Booth en Vincentio a Paulo.

Het is te zien dat Oost-Java een actieve gouverneur heeft, de stad maakt een veel welvarender indruk dan ik me van vroeger herinner, de huizen zien er goed uit, overal is nog plaats voor bomen en planten en zodra je de drukke hoofdwegen verlaat kom je nog steeds in rustige woonlanen. De huizen zullen ongetwijfeld dichter bevolkt zijn dan vroeger, maar dat is van buitenaf niet te zien. Wat je als blanke toerist helemaal nooit ziet, is natuurlijk de toestand in de kampongs, die tussen de stenen bebouwing onzichtbaar weggewerkt zijn. Dáár zal de overbevolking vermoedelijk het sterkst een rol spelen. Toch praat niemand me uit het hoofd dat het land er nu beter aan toe is dan twintig jaar geleden, toen de Nederlanders net een paar jaar weg waren. Symptomen van armoede hou je niet weg van de straat, zelfs niet in een dictatuur, en je treft ze ook nu nog vrij veel aan. Maar van vroeger herinner ik me dat betjarijders en kooplui gekleed gingen in vodden. Korte broek met rafels en een singlet met gaten, dat was de standaarddracht. Nu kan vrijwel iedereen zich goede kleding permitteren, en schurft en zweren zie je nauwelijks.

De armoede is nog steeds schrijnend, maar het levensminimum wordt net gehaald.

Dergelijke uitspraken zijn riskant, want misschien zijn er gebieden op Java waar de situatie veel erger is. Normaal gesproken zou je echter de grootste ellende verwachten in uit hun krachten gegroeide steden als Jakarta en Surabaja,

en in de drieënhalve maand van ons verblijf op Java hebben we dat niet gezien.

Surabaja kent ook zijn moderne hoogbouw, het Ramayana-hotel en het Mirama-hotel, grote steenklompen van westerse snit, die een beetje misstaan tussen de rest, maar dat is natuurlijk mijn purisme als oud-inwoner.

Ik moet trouwens uitkijken dat ik niet te veel reclame ga maken voor deze ruime, hartelijke stad met zijn vele eethuisjes, prima zwembaden (Tegalsari, Brantas), goed verzorgde dierentuin. Want speciale toeristische attracties heeft het niet te bieden. De restanten van het koloniale verleden liggen letterlijk op het kerkhof. Peneleh is het oudst, het ligt midden in de stad, ingeklemd tussen huizen en een pasar. In Nederland zou het al lang plaats hebben moeten maken voor een winkelgalerij. Er is geen boompje te bekennen (Willem Walraven schreef al voor de oorlog: 'Het was er gloeiend heet en het is er geheel boomloos. De graven liggen in het gelid want de doodgraver was bepaald een oud-sergeant').

Het kerkhof maakt een troosteloze indruk. De meeste graven hebben een verroest dakje, sommige zijn geheel opgetrokken uit verroest ijzer, vele graven zijn gedeeltelijk open. Door de gaten in het deksel kun je nog wat droge houtresten ontdekken. Grafroof schijnt hier niet uitzonderlijk te zijn, vooral Chinese kerkhoven hebben ervan te lijden. Op een van de grootste graven zitten een paar opgeschoten jongens te oefenen met een windbuks. We lopen er voorbij en als ik even omkijk heeft een van hen net speels de buks op mijn rug gericht.

Ik fotografeer het graf van de familie Metselaar, dat geheel in puin ligt. Prima sick joke, denk ik er nog bij. Schande, je zult er maar moeten liggen en hoe lang heb ik zelf nog helemaal?

Kembang Kuning te Surabaja herbergt de overledenen sinds 1920 en hier moet mijn broertje begraven liggen, eigenlijk mijn broer want hij was een jaar ouder dan ik. Nerveus meld ik me bij de ingang, weet zo gauw het woord voor broer niet en sta het zwetend op te zoeken in een boekje, terwijl de dienstdoende ambtenaren geluidloos wachten.

Robert Vervoort, ze kunnen het niet vinden in hun boeken. Er is een Betsie Vervoort en een Ronald Arnold Vervoort, maar Robert? Een militair soms? Nou nee, een kind.

Na enig aarzelen sturen ze ons toch maar door naar het militair kerkhof. We lopen door de burgerij, grote grijze stenen met pathetische opschriften, hier ligt ons lief moesje.

Bij Sjoerd Edelhagen slaan we linksaf. Een menigte jongetjes

vergezelt ons met de eis dat we hen bloemen laten kopen voor het graf dat we gaan bezoeken. Ik word moedeloos bij de gedachte dat we straks tawarrend en door kleine bruine kereltjes gadeslagen aan het graf zullen staan. Dan maar niet.

Ik wil alweer terugsjokken als Bouke zich kwaad maakt en het groepje wegscheldt. Ik loop door en als ik de zee van witte kruisjes zie weet ik het weer, tenslotte ben ik hier twintig jaar geleden ook al geweest. En natuurlijk ligt hij op het militair kerkhof, want was mijn vader immers niet militair? Op de eerste rij vind ik hem, te midden van acht kinderen Engelenburg en naast ene Bronsgeest, R.A.A. Vervoort, zeven jaar oud.

Er is niets aan te doen, de tranen dringen zich op. Ook al weer dertig jaar dood, deze Robbie, waar blijft de tijd. 'Apa tjari?' (wat zoekt u?) vraagt een tuinman en ik kan mezelf net nog checken. Gelukkig dat ik een zonnebril op heb. 'Al gevonden,' zeg ik en wijs.

In de verte komen Maja en Bouke aanlopen en van de andere kant de vrouwelijke beheerder.

Samen bezichtigen we, gezellig keuvelend zoals het hoort, de graven. Veel kruisjes van de familie Massagraf, het graf van de onbekende zeeman en de gedenksteen voor Karel Doorman. Maja heeft voor bloemen gezorgd en ik maak nog een keurige foto. Het is trouwens niet eens zeker dat hij onder dit kruisje ligt, het betrof alleen een zevenjarig jongetje, opgegraven bij het Jappenkamp Ambarawa. Waar maak ik me druk over?

Surabaja III, een dansvoorstelling

's Avonds mogen we een keer met iemand mee naar een speciale Balinese dansvoorstelling. We gaan er met de betja naar toe. Als het overdag al druk is in Surabaja dan slaat de drukte 's avonds die nog met stukken. Alles krioelt door elkaar. Fietsers, betja's, auto's rijden in brede stromen tegen elkaar in. Met een minimum aan verkeerslichten en een maximum aan onderlinge toegevendheid lukt het toch om aan te komen. Overal eethuisjes waaruit de lucht van knoflook, trassi, gebakken uien en geroosterd vlees komt. We arriveren bij de plaats waar de voorstelling gehouden zal worden, een pendopo (dak op palen) waar je lekker fris zit in het lichte avondbriesje. Er is een driejaarlijks Hinducongres geweest van het district Oost-Java, dat afgerond zal worden met een optreden van een beroemde Balinese maskerdanser, wiens naam ik onmiddellijk na het noemen weer kwijtraak.

Eerst ettelijke speeches, de sprekers staan in vol schijnwerperlicht op het podium, vouwen de handen voor het geslachtsorgaan en steken van wal. Opvallend is dat iedereen uit het blote hoofd praat, regelmatig klinkt het woord 'Roem' (of iets wat daar sterk op lijkt) en alle toeschouwers vouwen dan even hun handen, buigen hoffelijk het hoofd en zeggen 'Aoem' terug. Dan wordt het nieuwgekozen bestuur voorgesteld, een rijtje verlegen mannen die naast elkaar gaan staan, onwennig in de schijnwerpers blikken en zachtjes op de ballen van hun voeten voorover- en achteroverwiegen terwijl de nieuwe voorzitter een speech houdt.

Het is best leuk, zo'n officiële bijeenkomst, velen hebben er zelfs een colbertje en das voor aangetrokken.

Aan het slot van de plechtigheid komt de Balinese priester naar voren, die ik al een tijdje op de voorste rij heb zien zitten. Hij is gekleed in een lange witte robe, heeft het lange haar in een wrong en toont van opzij een scherpgesneden gezicht met een lange gebogen neus. Hij stapt het podium op, gaat even in trance en zingt dan een korte Sanskriettekst.

Als hij klaar is, duurt het een seconde voordat hij met een schokje tot de werkelijkheid terugkeert. Terwijl de dansvoorstelling begint delen Balinese meisjes flesjes coca-cola uit en bordjes met lemper en pastei. Ze zijn allerfraaist gekleed en stuk voor stuk in het bezit van een parelende lach. Nu krijg ik pas echt een feestelijk gevoel. Terwijl het gamelanorkest als één man aan het hameren slaat kondigt de beroemde danser zijn komst aan door aan de opening van de toneelgordijntjes te snuffelen. Geruime tijd speelt hij kiekeboe (dat hoort erbij, laat ik me vertellen),

schuift dan met één machtig handgebaar het gordijn weg en presenteert het masker waar zijn hoofd achter schuilgaat. Een praalhans moet hij voorstellen en hij is dan ook zeer rijk gekleed, met een forse Balinese kris op de rug. Voor de leek is het dansen wat eentonig, het bestaat uit trotse wijdbeense (ietwat door de knieën gezakte) passen, terwijl de danser rukkerig van links naar rechts kijkt alsof een onzichtbaar iemand hem telkens op de schouder tikt. Af en toe versnelt het tempo zich, de gamelanmuziek gaat harder en sneller.

De driftige handbeweging van de sterdanser heeft het gordijn in het ongereede gebracht. Het is bevestigd aan van die handige metalen knijpertjes waar we thuis in Holland een douchegordijn mee opgehangen hebben en ik weet dus dat ze absoluut niet voldoen, ze knijpen domweg niet hard genoeg. Gedurende de hele act zijn twee bruine handen aan de bovenkant van het gordijn bezig de knijpertjes weer te bevestigen.

Na een minuut of tien is het karakter van het masker voldoende geïllustreerd en trekt de danser zich terug achter het herstelde gordijn, om even later terug te komen achter een bleek onsmakelijk carnavalshoofd, dat een oude man moet voorstellen. Opnieuw hebben de knijpertjes het begeven. De dansbewegingen zijn hetzelfde, maar worden nu vermoeid uitgevoerd en af en toe aangevuld met gekrab in het haar en op de buik, waar de toeschouwers hartelijk om moeten lachen: wat een karaktertekening, wat een finesse! 'Vind je het mooi?' vraagt onze gastheer. 'Als ik eerlijk mag zijn,' zeg ik, 'interessant lijkt me een beter woord.' Een halfuur later ben ik toch verkocht. De maskerdansen zijn afgelopen en nu komt een gezelschap dansers op het podium, die ofwel geheel hun eigen gezicht dragen, of hooguit een half maskertje. En dat ligt me een stuk beter. Het verhaal laat zich moeilijk navertellen, vooral omdat ik het maar ten dele kan volgen, maar het gaat globaal om een verliefde prins, een mooie prinses, een kwaadaardige edelman en twee komieke raadsheren. De wat eentonige danspasjes en handgebaartjes blijken gevarieerder dan het op het eerste gezicht leek, vooral als ze afgewisseld worden met de vloeiende bewegingen van de danseresjes, de gamelan leer je geleidelijk aan herkennen als een driftige opstoker van het verhaal en de twee komieken (qua uiterlijk en stemgeluid evenbeelden van Ted de Braak en Willy Walden) zou ik uren kunnen horen, zelfs zonder ze te verstaan.

Surabaja IV, de haven

Bouke is vroeger stuurman op de grote vaart geweest en wil graag de haven van Surabaja nog eens zien, vooral de Makassar-bar waar hij goede herinneringen aan heeft.

Met de Bemo (ook Surabaja kent dit voortreffelijke systeem) reizen we het zakelijk gedeelte van Surabaja door, de huizen worden morsiger en hoger. De haven is het meest noordelijke punt van deze langgerekte stad en het duurt ruim drie kwartier voordat we er zijn.

Aan het eind van de rit treffen we een poortje met een bewaker. We mogen de haven in, als we maar beloven geen foto's te maken. We lopen de kade af, het bekende beeld van grote roerloze schepen die geduldig het laden en ontladen ondergaan, vrolijke havenarbeiders die ons allerlei ongetwijfeld schunnige dingen toeroepen, dikke kabels waar je net niet over struikelt, een geur van teer en copra.

Tot zijn stomme verbazing ziet Bouke ineens een schip liggen waar hij twintig jaar geleden als jong stuurmannetje op voer. We klimmen de ijzeren trap op, een vaag bekende lucht van warm ijzer en kombuiswalmpjes komt ons tegemoet. Op het dek is het zeer warm, het metaal geeft de hitte even snel terug als het ontvangen wordt, een koelie tikt me tegen het borstzakje en bietst een shagje. Bouke - zeer aangedaan - meldt aan een geuniformeerde en baardige Indonesiër (een uitzondering, veel baarden zie je hier niet) dat hij vroeger op dit schip gevaren heeft. Hij wordt verwezen naar de eerste stuurman en kan nog op zijn geheugen vinden waar diens kamer is.

Even later zitten we in een piepkleine maar comfortabele en gekoelde hut. De eerste stuurman is een jonge, wat dik-kig uitgevallen Indonesiër die — zeldzaamheid — zijn Engels goed spreekt, bijzonder minzaam doet maar niet goed weet wat hij met ons aan moet, en ons dan ook maar snel een pilsje aanbiedt. Bouke legt een klein examentje af door te vertellen hoe het schip in elkaar zit, wat nog steeds blijkt te kloppen, en dan zijn we eigenlijk uitgepraat, al slagen we er met veel zwoegen in om de conversatie gaande te houden tot we ons flesje leeg hebben. We bieden aan te vertrekken (u zult het wel druk hebben) en het wordt dankbaar aanvaard.

De eerste stuurman raadt ons aan om nog even bij de hoofdmachinist langs te gaan, want dat is een Hollander. Ook deze hut kan Bouke op zijn geheugen vinden, terwijl hij me onderweg uitlegt dat hoofdmachinist en kapitein eigenlijk de topfunctionarissen zijn van twee verschillende ploegen, die vaak nogal kribbig tegenover elkaar staan. De

hoofdmachinist is verantwoordelijk voor de machines en de kapitein voor het schip, en dat leidt tot ingewikkelde conflicten als deze twee heren het niet met elkaar kunnen vinden.

Bescheiden kloppen we aan de open deur. Dan maar iets harder. Er klinkt een wat korzelig 'Moment!' en na enkele ogenblikken verschijnt er een figuur die ik niet meer voor mogelijk gehouden zou hebben. Het witte overhemd met de korte broek stond de corpulente eerste stuurman al wat eigenaardig, maar deze tropendracht maakt een absolute farce van een hoogrode Hollander van plusminus zestig jaar, met een dikke buik en dunne witte beentjes. Het is net alsof hij na vijftig jaar nog eens poseert in een kinderpakje. 'Heren, wat kan ik voor u doen!' Ik verberg mijn verrassing zo goed mogelijk (Bouke kent het tafereel ongetwijfeld nog van vroeger) en we stellen ons voor. Hij is uitgesproken blij weer eens een paar Hollanders te ontmoeten, al behoren wij tot het langharige en intellectuele ras dat hij in het vaderland zou verfoeien. Via de intercom laat hij snel wat pilsjes aanrukken, haalt een grote fles Bokma voor de dag waaruit hij zichzelf geroutineerd inschenkt, en begint meteen te mopperen: 'Van mij kunnen ze wat. Mij krijgen ze hier niet meer naar toe. Ik ben zwaar aan de schijt, ik kom de kamer bijna niet meer uit.'

Ja, daar kunnen wij ook van meepraten. We adviseren Enterovioform, Mexaform, maar hij houdt zich liever bij een stevig borreltje, dat spoelt de zaak goed door.

Wat hem vooral dwars zit is het gebrek aan gezelligheid op dit schip, dat nu van een gemengd Indonesische en Nederlandse firma is.

'Ik lijd echt niet aan hoogmoedsverplettering, het zijn prima jongens en echte vakmensen, die Indonesiërs, maar ze praten niet, hè. Als ze klaar zijn met hun werk gaan ze naar bed. Niets geen gezelligheid aan. En ik zit godverdomme de hele dag in die hut, met die schijterij.'

We kijken de ruimte rond, die knus is ingericht met een ouderwets dressoir, tapijtje op de vloer, fotootjes van vrouw en kroost op de toilettafel, een kastje voor de Bokma, wereldontvanger in de hoek. Een luxe gevangenisje dan toch.

'We zijn eigenlijk op zoek naar de Makassar-bar,' zeg ik.

'Makassar-bar, ja ik ben nog niet op pad geweest, met al die spuitrij, dus ik weet de weg nog niet naar de dames.

Maar jongens, jongens, ik doe het nooit weer. Ik zal je vertellen, ik was al met pensioen, toen ze me vroegen om dit reisje nog te doen. Je zit thuis, dat pensioen is ook niet zo geweldig, dus je wilt wel. Maar godverdomme, wat verveel

je je. Ik ben hier de enige Hollander. Dat is te zeggen, de kapitein is ook een Hollander, en ik zal niet zeggen dat we vijanden zijn, maar vrienden toch ook niet. Alles gaat per telefoon hè. "Meneer De Bie, we varen om twaalf uur." Of ik er maar even voor wil zorgen dat alles klaar is. Ach, hij komt uit Suriname, hij heeft hier en daar gevaren bij die Zuidamerikaanse maatschappijen. Een zwerver, hè.'

We knikken meelevend. Hij flikt het glaasje leeg in zijn keelgat, schenkt zich meteen opnieuw in.

`Maar ik maak me niet druk. Ik kreeg een behoorlijk aantal mensen mee, onderweg halen ze ineens de helft van mijn personeel weg. Ja, die waren nodig op een ander schip. Een zootje is het. — Wanneer zei je dat je op dit schip gevaren had?'

`In '55,' zegt Bouke en begint te vertellen over de vervelende kapitein die tijdens het laden en lossen op de brug heen en weer liep en hem altijd uitschold als hij op het dek bezig was met het organiseren van de vracht.

`Hoe heette die?'

Ja, dat weet Bouke niet meer.

`Knipperde hij steeds met zijn ogen?'

`Precies, ja.'

`O, dat moet Van Weers geweest zijn. Knipperlicht noemden we hem. Een sekreet van een vent. Maar ik heb zijn laatste reis met hem meegemaakt en toen was het een prachtkerel. Ja, die is al een paar jaar dood. Hij dronk wat te veel, hè?'

Een slim ogende Indonesiër in overall komt binnen en wordt aan ons voorgesteld.

`This is friends from Holland. This is my second.'

We knikken beleefd en luisteren naar de conversatie over schroeven, stangen en zuigers.

`Never mine,' zegt De Bie steeds geruststellend.

De telefoon rinkelt, hij neemt op en antwoordt na enig luisteren onopvallend onderdanig.

`In orde. Morgen twaalf uur weg. Dat kan. Zeker. Uitstekend.' Hoorn korzelig op de haak.

`The captain wants to leave at twelve tomorrow.'

De second glimlacht, en haalt zijn schouders op.

'Better the day after,' zegt hij en verdwijnt met een knikje naar ons.

`Prima jongen,' zegt De Bie, `maar ongezellig, hè.'

Na een kwartiertje wordt hij onrustig en meldt ten slotte dat hij dagelijks om twaalf uur in de kapiteinshut verwacht wordt en geen heibel wil. `Maar kan ik jullie nog van dienst zijn met een pakje Camel of zo?'

We danken hem hartelijk, wensen hem veel sterkte en

gaan op weg naar de uitgang.

Helaas, het schip blijkt verplaatst te worden en de loopplank is ingetrokken.

Enigszins benepen kijken we naar de verre kade beneden ons.

‘Hoe lang duurt dat?’ vraag ik.

‘O, dat kan wel even duren,’ zegt Bouke.

We besluiten dan maar op zoek te gaan naar de marconist, van wie iemand verteld heeft dat hij ook wel wat Nederlands spreekt. Onverhoeds staan we op de brug, waar de kapitein rondwandelt, een grijzende slanke heer, type hoofdonderwijzer, die zijn korte pantalon met waardigheid draagt. Hij heeft magere bruine benen, is een kop groter dan wij en kijkt vanaf die hoogte minzaam op ons neer, met peinzende grijze ogen. ‘Wij zijn toeristen uit Holland,’ legt Bouke wat bedremmeld uit. Tenslotte scharrelen we al ruim een uur op ‘s mans schip rond zonder toestemming.

‘Ja, ik had er al van gehoord,’ zegt hij koeltjes. (Op mijn schip gebeurt niets zonder dat ik ervan af weet.) Ik begin al vast het gezicht te trekken van iemand die er eigenlijk niet bijhoort, terwijl Bouke snel het verhaal vertelt dat hij vroeger op ditzelfde schip gevaren heeft. Het maakt op de kapitein even weinig indruk als op de anderen. ‘Zo zo,’ zegt hij alleen.

‘We kunnen er nu niet af omdat het schip verlegd wordt.

Vindt u het goed dat we nog even naar de marconist gaan?’

Genadiglijk knikt hij, hij is in gedachten alweer bij de grote zorgen die het beheer van dit vaartuig met zich meebrengt.

We stappen geruisloos de brug weer af, en treffen na enig zoeken de marconist aan in de kleine eetzaal, waaruit de geuren van een stevige vette zeemanskost opstijgen.

Hij is een bescheiden ogende, uiterst vriendelijke Indonesiër die goed Nederlands spreekt, maar absoluut niet begrijpt waar hij de eer aan te danken heeft. We leggen hem eerlijk uit dat we opgesloten zitten vanwege de verplaatsing van het schip en hij besluit het noodlot te accepteren, leidt ons naar een leeg kantoortje en biedt ons een pilsje aan.

Eén ding is zeker, de bediening is hier nog vooroorlogs.

Moeizaam praten we over Ajax en de wedstrijd Muhammed Ali tegen George Foreman, die hij gemist heeft en waarvan we de door ons bekeken slotronde zo goed mogelijk beschrijven. Bouke probeert nog wat enthousiasme op te wekken door te melden, dat hij in ditzelfde hokje heel wat administratief stuurmanswerk verricht heeft.

Ach ja, de marconist kan zich dat voorstellen.

Eindelijk, het zweet staat in onze handen, is het schip verlegd en kunnen we de trap af. De drie Hollandse pilsjes

liggen zwaar op de maag, zoals we al op de loopplank merken. Bij de poort van de haven heeft de portier nu gezelschap gekregen van twee andere Indonesische heren. Samen buigen zij zich over een flesje met een vloeistof die de potentie zou vergroten. Hier kan Bouke eindelijk een van de weinige Indonesische woorden kwijt die hij als zeeman kende: mek-mek.

Nu op naar de Makassar-bar. Er blijken wel enkele eet- en drankhuisjes te zijn voor de zeeman, maar een oude betjaman kan ons vertellen dat de Makassar-bar niet meer bestaat, het is nu een kantoortje geworden.

Inderdaad, we lopen er langs, het is een keurig handelskantoortje.

Een paar deuren verder gaan we een restaurantje binnen dat er niet zo roze uitziet. Bouke is zeer aangedaan door de emoties van het weerzien met het schip, en ik door de pils. We bestellen saté en — om het af te leren — nog enkele flessen bier, die ons hartelijk worden aange-reikt door een aantrekkelijk meisje met moederlijke neigingen. Ze zou misschien best willen als het mocht van haar moeder die we ontmoeten op weg naar de wc, waar zij aan een oud aanrecht bezig is met het in stukjes hakken van prei.

Weemoedig, enigszins aangeslagen, zeg maar aangeschoten stappen we een uur later in de Bemo terug naar het hotel, waar we terstond in een droomloze slaap vallen.

Middagdutjes mogen gelukkig in Indonesië.

Over radio, tv en kranten

De Indonesische radio stelt op het punt van informatieve programma's weinig voor. In elke grote plaats vind je één of meer lokale stations die popmuziek draaien en reclameboodschappen doorgeven, en daarmee houdt het op, al schakelt men op gezette tijden over naar het landelijk nieuwsbulletin.

Je hoort dan tien minuten lang een krakerig en met zware ruis omgeven nieuwsbericht dat kennelijk over bergen en dalen vanuit Jakarta komt aanzwoegen. Het is een vreemde gewaarwording als je de hele middengolf aftast en op zo'n tien plaatsen precies hetzelfde gelijkgeschakelde nieuws hoort.

Van een actualiteitenrubriek of interviews of lezingen heb ik nooit iets gemerkt, het is al muziek wat de klok slaat. De — meestal mannelijke — omroepers hebben een donker stemgeluid met koesterende erotische uithaaltjes, heel anders dan het neurotische kakelwerk en de uitsluitend op hun uurloon gebaseerde vrolijkheid van de Hilversumse discjockeys.

De televisie schijnt in Jakarta twee netten te hebben, maar in de rest van het land moet men met één keuzemogelijkheid volstaan. Het programma ligt vast: vroeg in de avond een kinderprogramma, daarna een informatief gedeelte dat bijvoorbeeld kan bestaan uit enkele gebilde heren die bij elkaar zitten en economische grafieken op een bord tekenen. Er wordt zeer veel gedaan aan economische voorlichting of propaganda, het onderscheid is voor een buitenstaander moeilijk te zien. In dit gedeelte van de avond valt ook het nieuws, dat qua saaiheid de vergelijking met het Nos journaal goed kan doorstaan. En dan eindelijk, om negen uur kan er genoten worden, een uur lang, van een Engelse of Amerikaanse serie: 'Bonanza,' 'Mannix,' 'I dream of Jeannie' of soortgelijk amusement, ons aangeboden door Royco of Omo of een ander bedrijf

Eigenaardig is dat films niet ondertiteld worden, men volstaat met een korte samenvatting vooraf

Na tien uur volgt soms wat sportnieuws, maar meestal is dan het moment aangebroken voor het betere culturele werk: dansen van de diverse eilanden, soms een jazz-session waarbij vaak al wat oudere dames optreden, keurig gekleed in sarong en kabaja-met-sjerp en met het haar in een wrong.

Stemmen als klokken, dat wel, maar het blijft een vreemde gewaarwording om soepel swingende stemmen te horen komen uit zulke netjes uitgedoste huisvrouwen.

Om niet helemaal het contact met Nederland te verliezen hebben we een wereldradio meegenomen die — als je tien meter draad over een boom gooit en met een krokodillebekknijper vastmaakt aan de antenne — de Wereldomroep vrij helder

laat horen. Veel hoogte van de zendtijden kunnen we niet krijgen, soms is er 's middags ineens iets dat dan tot ons komt via Aruba, 's avonds om zeven uur horen we vaak een programma dat bestaat uit twee minuten nieuws, vijf minuten beursberichten en een kwartier voor de dominee. 's Nachts vang je dan plotseling op een onverwachte plek een uitzending op die via Madagascar op Afrika is gericht. Een steriele moederstem zendt groeten met bijbehorende plaatjes uit naar paters en zusters in de zwarte oerwouden: 'Daar is uit 's Werelds Duistre Wolken, brombrom knarsknars ruisruis.'

Eén keer prikken we rechtstreeks in een reportage van het slotgedeelte van de wedstrijd Feyenoord-Barcelona en horen het bekende gedragen stemgeluid van — te land, ter zee en in de lucht — Dick van Rijn, die wanhopig moeite doet al die tweeëntwintig voetballers uit elkaar te houden: Rijsbergen past op Van Hanegem, nee, De Jong, nee Kristensen...' Hij is er zo druk mee bezig dat hij totaal vergeet om de stand mee te delen, wat toch wel verwacht mag worden van iemand die al tientallen jaren dit werk verricht en langzamerhand moet weten dat dergelijke uitzendingen te bestemder plekke nogal eens krakerig worden ontvangen en op beslissende momenten onverstaanbaar zijn.

Pas na afloop van de wedstrijd komt hij ertoe terloops de eindstand even mee te delen, we zijn tegen die tijd uit pure ergernis aan de rand van een hartinfarct gekomen.

Nee, voor je lol hoef je zo'n apparaat niet mee te nemen, voorzover wij er iets aan hadden was dat voornamelijk vanwege de mogelijkheid om af en toe het dagelijkse BBC-nieuws of een Australische zender te ontvangen. De Wereldomroep is vooral gericht op mensen die wat langer buitenslands verblijven, de toon is oubollig en sentimenteel, er wordt meer vaderlandse sfeer dan vaderlands nieuws overgedragen.

Indonesische kranten konden we met de beste wil van de wereld niet lezen, maar er zijn enkele Engelstalige bladen die in de meeste steden te krijgen zijn en die wel een indruk geven van het belangrijkste wereldnieuws en het gecensureerde Indonesische nieuws. Het is in elk geval voldoende om een beetje op de hoogte te blijven.

Surabaja V, Chinees onthaal

We hebben in Surabaja één boodschap te verrichten, een cadeautje afgeven van Maja's moeder, die arts van haar vak is, aan een oud-patiënte.

We gaan met Marco op pad, het is zondag. Ze woont in een stoffige volksbuurt, de betjaman zet ons niet-begrijpend af voor een huis zonder voorkant, meer een open schuur waarin blauwgeschilderde stalen bedden zonder veel systeem overeind staan en tegen elkaar aanhangen.

We lopen aarzelend de verkoopruimte in en een jonge Chinese vrouw komt op ons af. Maja stelt zich voor en ze barst in een vrolijk Bahasa uit, dat we maar met moeite kunnen volgen. Het blijkt dat onze komst al wekenlang met spanning wordt verwacht. Tsjoe heet ze, en ze is een van de vele dochters van de oud-patiënte. Onze wanhoop begrijpend gaat ze over op Engels, terwijl ze zich verontschuldigt: ze heeft op school wat Engels geleerd, twintig jaar geleden, en er is niet veel meer van over. We zijn al lang blij, want zij weet met haar kleine woordenschat beter te goochelen dan wij met ons Bahasa. Er melden zich steeds nieuwe dochters, een zwangere dochter, een Mongoolse dochter (iets dat bij Chinezen minder opvalt), een broer of is het een zwager? Direct na onze aankomst is een paniek van gastvrijheid ontstaan: glazen stroop worden in snel tempo aangedragen, vruchten, koekjes, blokken chocola, puddinkjes. Telkens als het gesprek even stopt worden we sterk aangemoedigd: ajo, proef even hiervan.

Ik doe mijn uiterste best en probeer ook Marco zover te krijgen dat hij de gastvrijheid eer aandoet, maar hij is allergisch voor aandacht en klimt afwijzend op mijn schoot, terwijl hij met de regelmaat van een klok emotionele winden laat.

Intussen worden we van alle kanten bekeken door een toestromend publiek van Indonesische jongetjes, die af en toe weggejaagd worden, maar met weinig overtuiging want Chinezen moeten nu eenmaal voorzichtig zijn in dit land.

Binnen een halfuur ben ik totaal uitgeput en Maja maakt een soortgelijke indruk. Het probleem is dat de oud-patiënte op bezoek is bij een vriendin, het is tenslotte zondag.

Weggaan kunnen we niet, want dit is een heel speciale oud-patiënte die Maja's moeder uit dankbaarheid als pleegdochter heeft geadopteerd en haar in de oorlog veel heeft geholpen. We wachten dus maar af, eten en drinken tot we niet meer kunnen en proberen te praten met het steeds groter wordende aantal familieleden dat ons hartelijk lachend aankijkt.

Eindelijk komt Mama Pungut, ze heeft van onze komst

gehoord en is ijlings teruggereden, onderweg alleen stoppend om een lading lekkernijen te kopen. In Nederland hebben we een brief van haar gelezen, waarin zij in beperkt maar goed verstaanbaar Nederlands uitlegde dat we beslist bij haar moesten logeren als we in Surabaja kwamen. Die brief is kennelijk op haar instructie door een ander geschreven, want Mama Pungut spreekt geen woord Hollands. Ze is een kiene, scherp uit haar kraalogen kijkende vrouw met een energie die je al op grote afstand kunt voelen. Klein van postuur, gekleed in een zwarte broek en eenvoudige bloes, een potig type dat zich door niets of niemand uit het veld zal laten slaan. Papa Pungut is in de historie verdwenen, maar Mama Pungut krijgen ze niet klein. Ze vloeit over van kordate hartelijkheid en bestormt ons met uitroepen en vragen die we niet verstaan omdat ze de r niet kan zeggen en in mitrailleurtempo praat. Ze herhaalt haar opmerkingen in hetzelfde tempo, alleen harder, en daar schieten we niets mee op. Goddank kan Tsjoë uitkomst bieden, ze vertaalt onze opmerkingen voor haar moeder en vertaalt moeders opmerkingen voor ons, terwijl Mama Pungut intussen het tafereel regelt en nieuwe uitbarstingen van gastvrijheid organiseert: stroop, vruchten, cakes, een doos koekjes die we mee moeten nemen, wéér chocolade voor Marco. Hij neemt het genadiglijk aan, bevuilt zichzelf in recordtijd, laat stukjes chocola op de grond vallen, terwijl de buurtjeugd watertandend toekijkt. Mama Pungut raakt niet uitgepraat over Maja's groei sinds ze haar (als baby) voor het laatst zag, en wijst trots haar eigen dochters aan: dat is nummer zeven, dat is nummer negen, dat is nummer elf. Ze wijst ook een wat mollige man aan, die Maja's moeder achterstevoren uit haar lichaam heeft getrokken, zo'n jaar of vijfendertig geleden. Hij glimlacht beschaamd en trots, als we allemaal naar hem kijken en het ons proberen voor te stellen. We geven het pakje af, ik spreek de wens uit om een foto te maken en even later zitten alle dochters, zoons en schoonzoons op twee inderhaast geformeerde rijtjes stoelen. Ik knip af, tweemaal voor alle zekerheid, en blijf meteen staan om afscheid te nemen. We mogen geen betja aanroepen, er is er al één georganiseerd, hun vaste man die wij beslist niet mogen betalen. We beloven nog een keer langs te komen en laten ons opgelucht wegvoeren. Hartelijkheid is fijn, maar het kan wel eens te veel worden. Bij het hotel betaal ik de betjaman het bedrag dat ik anders ook gegeven zou hebben en zeg erbij dat het een extraatje is. De gulheid van de familie zal zich wel niet over hem uitstrekken. Nog diezelfde middag komt

de hele clan bij ons op bezoek, om een dochter voor te stellen die we nog niet gezien hebben. Lian, de ster van de familie en de jongste dochter. Ze spreekt vloeiend Engels met een Amerikaans accent, werkt bij een reisbureau en wordt ons aangeboden als hulp tijdens ons verdere verblijf. De volgende ochtend komt Tsjoe langs met een pannetje katjang-idjoesoep (een zoetig erwtensoepachtig gerecht) voor Eric, die net het formidabele Pregolan-ontbijt achter de rug heeft en er niets voor voelt. 's Avonds brengt Mama Pungut met de zwangere dochter (nummer acht, ze stellen zich steeds via hun volgordenummer voor) een enorme hoeveelheid fruit en op dat moment kom ik tot het besluit dat we snel weg moeten wezen. Surabaya is mijn persoonlijke hobby, Maja en Bouke zijn er allang uitgekeken en het patroon is nu duidelijk: Mama Pungut heeft beslist dat wij als onbeholpen en weinig Indonesisch sprekende belanda's eigenlijk niet zonder begeleiding kunnen rondlopen en ze zet steeds nieuwe hulptroepen in om ons gezelschap te houden. Dat is zij aan zichzelf verplicht én aan de vereerde arts, die Maja's moeder is. Als het zo doorgaat worden we doodgedrukt in deze hartelijke omhelzing en van de vrije wandelingen waar ik zo aan gehecht ben zal weinig terecht komen, omdat we toch niet onbeleefd durven zijn. Ik opper dus dat we overmorgen vertrekken. Waarheen, vraagt Mama Pungut. Naar Pasirputih, improviseer ik, want daar hebben we het al eens over gehad, een paar dagen naar het strand voor de kinderen. Voordat we pap kunnen zeggen is het helemaal georganiseerd, een ons nog onbekende zwager stelt zijn airconditioned luxewagen beschikbaar met chauffeur en dochter Lian neemt een paar dagen vrij. Mama Pungut zélf zou ook meegaan om er persoonlijk zorg voor te dragen dat we niets te kort komen, maar dat vindt Lian kennelijk toch wat te ver gaan en op grond van de wat geringe passagiersaccommodatie (we zijn al met vijf volwassenen en twee kinderen, plus een massa bagage) ziet Mama ervan af.

We zijn totaal de kluts kwijt, dit is gastvrijheid van een magnitude die je in Europa niet kent, en we hebben geen idee wat voor gebaar we moeten maken om de balans een beetje te herstellen. Hadden we nou maar iets kostbaars meegenomen uit Holland, dan konden we dat als gift aanbieden, maar we hebben alleen goedkope aardigheidjes in de trant van een Brabants bontje, een vaasje met het wapen van Amsterdam, en dat soort dingen. We geven ze braaf af, maar blijven een gevoel van verplichting overhouden, dat misschien wel typisch Europees is, maar daardoor niet minder echt. Het resultaat ligt voor de hand: we beginnen

een licht gevoel van wrevel te krijgen bij elk volgende geschenk van de familie, dat we niet met een eigen gift kunnen pareren. Lian is goddank van een ander kaliber, een modern meisje dat zich nergens wat van aantrekt en alleen met ons meegaat omdat ze zelf zin heeft in een paar dagen Pasirputih.

Pasirputih, klein Hawaii

Van Surabaya uit volgen we de weg langs de oostkust die als je maar lang genoeg doorrijdt naar Bali voert (met een kleine oversteek). Aan Bali zijn we echter nog niet toe, hoe méér de mensen ons vragen of we er al geweest zijn, hoe minder zin we hebben om er ooit heen te gaan.

Nee, Pasirputih is precies wat we nodig hebben na al dat gereis: een paar dagen aan een rustig strand.

Onderweg komen we langs Pasuruan, een verschroeid en nu wat vervallen stadje dat model heeft gestaan voor het plaatsje uit *De stille kracht*. De chauffeur wil helaas niet stoppen omdat we nog zo'n lange rit voor de boeg hebben, we moeten het dus doen met een glimp uit de auto en inderdaad staan er nog wel een paar oud-koloniale huizen langs de hoofdweg. De schrijver Walraven heeft hier nog eens al zijn spaargeld verloren door het te steken in het plaatselijke hotel Marbeck, om te laat te ontdekken dat Pasuruan morsdood was, aangezien het sinds de uitvinding van de auto zijn functie als tussenstation tussen Surabaya en Malang verloren had. In de loop van ons verblijf op Java komen we zeven keer langs Pasuruan en geen enkele keer kunnen we er stoppen, want altijd zijn we dringend op weg naar iets anders. Vermoedelijk kom je er alleen als je deelneemt aan zo'n speciaal reisgezelschap, dat we in een reisbureau in Surabaya op het planningbord zagen staan: 2 februari- Stille Kracht.

Na ruim vier uur rijden bereiken we Pasirputih. Twintig jaar geleden ben ik er een keer geweest en ik heb nog een vage herinnering aan een glad, schoon strand waar vissers bezig waren hun netten te boeten.

Het is nauwelijks veranderd. Pasirputih bestaat uit een paar logementen en een klein eet- en drinkcentrumpje dat bestaat uit zo'n twintig à dertig warungs die (typisch Indonesisch) niet aan het strand liggen, maar tussen de bomen aan een weggetje dat van het strand vandaan loopt. Ook typisch Indonesisch is dat de eethuisjes allemaal hetzelfde verkopen: frisdranken, bier en vier gerechten, namelijk nasi goreng, bami goreng, nasi tjampur, soto. Deze maaltijden kosten zo'n vijftig à vijfenzeventig Hollandse centen en zijn speciaal gericht op de dagjesmensen die hier het voornaamste publiek vormen. Indonesiërs kennen de vijfdaagse werkweek niet, en uitjes moeten dus op zondag gemaakt worden. Pasirputih is voor de mensen uit Malang en Surabaya net in één dag te halen: acht uur rijden, één uurtje strand en een klein hapje aan de warung. Doordeweeks is het stil, een enkele toerist, een toevallige Indonesiër of Chinees

op doorreis of vakantie, soms een groepje mensen uit de omgeving, die hun spaarcentjes bij elkaar gelegd hebben en gezamenlijk een vrachtwagen hebben gehuurd. Op elkaar gepakt staan ze vrolijk koutend in de laadbak en als ze gearriveerd zijn storten ze zich uitgelaten op het strand. Zonnebaden is geen Indonesische gewoonte, zwemmen is meer iets voor de kinderen, men vergenoegt zich met een strandwandeling en vergaapt zich aan de zee: nog nooit zoveel water bij elkaar gezien. Na een paar uur vertrekt de vrachtwagen weer, blijmoedig stijgt men in, de vakantie is voorbij.

Het strand is zo groot dat dergelijke kleine invasies vrijwel onopgemerkt voorbijgaan.

De superlatieven van reisbureaus zouden zonder meer van toepassing zijn op Pasirputih: palmbomen, rust, zachte golfslag, een helderblauwe zee, een strand waar een dikke streep schelpjes het enige afval is dat de vloed achterlaat.

Op het strand liggen smalle vissersscheepjes, in fraaie kleuren geschilderd en met twee sierlijke vlerken voor het evenwicht. 's Nachts wordt ermee gevist, overdag kun je ze per uur huren om ermee de zee op te zeilen.

Van de logementen kiest Lian voor ons een regeringscomplex met de ingewikkelde naam Bhayangkara, dat voor de schappelijke prijs van circa vijftien gulden per nacht dubbelrooms verhuurt. Ze zijn eenvoudig ingericht, een tikje vervallen, maar er staan bedden en er is een mandikamer, meer heb je niet nodig. Als we de buitendeur opendoen staan we op ons platje, met direct uitzicht op de zee, die dertig meter voor ons het strand op drentelt. Enkele neringdoenden, die rustig hebben zitten wachten in de schaduw van een boom, komen onmiddellijk op ons af. Willen we fruit hebben, of gekookte eieren, of wellicht een boot huren, of een opgeblazen binnenband van een auto om op rond te dobberen? Nou nee, eerst maar even mandiën. Het is altijd moeilijk om mensen af te wimpelen, we doen ons best om het zo aangenaam mogelijk te doen, maar weglopen en de deur achter je sluiten is uiteindelijk toch de remedie waar je je toevlucht toe moet nemen, zeker op zo'n eerste dag.

Later, als men je wat vaker gezien heeft, vermindert de druk een beetje. Een eenvoudig sorry, nu niet, is dan vaak wel voldoende, al kunnen sommige koopvrouwen het toch niet laten om de kinderen fruit en snoep in de gretige handen te stoppen, zodat we voor het blok staan.

Maar niets is volmaakt en de zee vergoedt alles. Al een uur na aankomst scharrelen de kinderen op het strand rond en loop ik langzaam en genietend de zee in. Schone zandribbels

onder de voeten, geen scherven, geen enge beestjes met een giftige beet, en pas na honderd meter sta ik tot mijn schouders in het glasheldere water. De golfslag is zacht, het water lauw, maar toch verkoelend. Voor het eerst sinds twintig jaar vind ik zwemmen weer leuk, zachtjes drijven op de golven en kijken naar het strand en de palmen en de eigenaardige bomen die aan het eind van het strand midden in de zee staan te floreren.

De zee is leeg, op drie mollige blanke heren na, die een eind verderop in het water staan te keuvelen. Als ik een beetje bij ze in de buurt kom roepen ze me na enig overleg aan, in knauwerig Amerikaans. Weet ik misschien waar hier voedsel in blik te koop is? Ik verwijs ze naar het centrumpje verderop, raadpleeg Lian, maar moet ze toch rapporteren dat ook dáár alleen vers voedsel te krijgen is. Het brengt een stemming van melancholie over het groepje, ook zij lijden waarschijnlijk aan de darmstoornissen die het Indonesische eten in het begin nogal eens veroorzaakt. Even later raakt Lian met ze in gesprek, het blijken charterpiloten te zijn die regelmatig vluchten Hadji-gangers van Surabaja naar Djedda brengen. Ze wonen op een kamer even verderop en zijn net als wij diezelfde middag gearriveerd voor een verlof van een paar dagen. Al snel hecht zich een functionaris van het complex aan hen, zorgt voor bier en een extra lamp en zit ietwat terzijde hun vrolijkheid gade te slaan. Hij draagt een korte broek en hemd, met daaroverheen kouwelijk een dikke jas, samengesteld uit lapjes van verschillende moltondekens. Hij oogt mager en slim en maakt de indruk van een geil oud mannetje, al zal hij niet ouder dan veertig zijn.

's Avonds gaan we eten in het rijtje warungs. Op willekeurige basis kiezen we nummer twee, ze hebben toch allemaal hetzelfde. De piloten zitten er ook, met hun begeleider en eten mistroostig nasi goreng, met een glas bier naast zich. Als ze zien dat ik bier met een ijsklont krijg, licht hun gezicht op. IJs, kan ik hen misschien vertellen wat dat in het Indonesisch is? Es, zeg ik en dat valt hen behoorlijk mee. Es, dat lijkt toch drommels veel op ice. Even later hebben ze ook een klont in hun glas en raken snel in een vrolijker stemming.

Ik verbaas me erover dat mensen die al maanden in deze gebieden werken zelfs zo'n eenvoudig woordje niet kennen, maar het zal wel komen omdat ze altijd van het ene luxe hotel naar het andere vliegen.

Lian vertelt ons intussen dat de begeleider in de avonduren (overdag veegt hij de tuin aan) meisjes verzorgt voor belangstellenden. Giechelend meldt ze dat hij ze al naar de

kamer van de piloten heeft gestuurd, om zich alvast fris te wassen en klaar te zijn als de heren van hun maaltijd terugkeren. Als we weer terug zijn en op ons platje zitten te kaarten bij het licht van een olielampje zien we inderdaad na een tijdje drie meisjes vrolijk kwebbelend de kamer van de piloten verlaten, de duisternis in. Even later verschijnen de heren tevreden op hun platje, ze kunnen er weer even tegen. Vier dagen glijden zorgeloos voorbij. Overdag schelpen zoeken en zwemmen, 's avonds zitten we bij olielampjes buiten te kaarten, want de generator begeeft het altijd prompt één à twee uur na het vallen van de duisternis. Eten en drinken doen we bij tent nummer twee waar we langzamerhand stamgast zijn en men ons Maleis steeds beter gaat verstaan. Als de eeuwige nasi goreng ons gaat vervelen, vragen we of er misschien iets van vis gemaakt kan worden, het is tenslotte een vissersdorp. Het is een ongebruikelijk verzoek, maar het kan inderdaad. De volgende dag krijgen we heerlijke geroosterde vis, met als enig bezwaar dat het gerecht hardnekkig gevolgd wordt door de grootste vliegenscherm die we tot nu toe zagen. Gezien de vliegenschermste moeten ze van heinde en ver gekomen zijn om op onze vis te azen.

We eten te midden van de wild om zich heen zwaaiende warunghoudster, die het maar een gènant gezicht vindt en het zich persoonlijk aantrekt. Zoals bij elke warung wordt het beheer ook hier gevoerd door een familie. De bazin is een oude, heksachtige vrouw die nog sirih pruimt en haar felrode gebit lachend aan de kinderen laat zien. Marco en Eric zijn een grote bezienswaardigheid, driemaal daags verzamelt heel Pasirputih zich rondom hen als we gaan eten, en probeert ze op te tillen en te aaien. Men raakt niet uitgepraat over het feit dat onze kinderen per se op eigen benen willen staan, Indonesische kinderen worden zeer lang gedragen. Marco gebruikt zijn kleine arsenaal vloeken om zijn afkeer duidelijk te maken. Eric loopt onverstoord rond totdat op een ochtend de oude vrouw bij hem knielt, en de dikke bobbel bevoelt die door het maandverband veroorzaakt wordt dat we bij gebrek aan papieren luiers gebruiken. Ze voelt nog eens, kijkt intens verbaasd, roept naar de omstanders `Adeo, kontrol besar' (grote lul) en begint met haar bloederige sirihmond van dichtbij stralend naar hem te lachen. Sindsdien hoeven we nooit meer naar Eric te zoeken, hij wil uitsluitend nog bij een van ons op schoot zitten.

De Amerikanen zijn na een dag vertrokken, terug naar hun conservenmaaltijden, er komen wat Indonesische echtparen voor in de plaats, die van zee en strand geen gebruik

maken, maar uiterst vergenoegd vanuit hun beschutte platje de grote plas gadeslaan.

Omdat we opzien tegen het weekend, met zijn invasie van dagjestoeristen uit Malang en Surubaja, hebben we tevoren besloten dat we zaterdag zullen vertrekken. Lian is teruggekeerd naar Surabaya, we moeten dus vervoer zien te krijgen. En dan is Indonesië toch een fijn georganiseerd land. Twee dagen tevoren gaan Bouke en ik naar de grote weg, zetten ons op een omgevallen boomstam en wachten op de dingen die komen gaan. Na enkele minuten nadert een Colt, het merk opelet dat hier het personenvervoer tussen de plaatsen verzorgt. We steken onze hand op en de wagen stopt. Acht passagiers kijken vol belangstelling toe, als we de onderhandelingen met de bijrijder en manager openen. We willen naar Malang, zeggen we, zaterdag om twaalf uur, kan dat?

Charteren?

Ja, inderdaad, dat is wat we in gedachten hebben.

Een kort overleg met de chauffeur volgt. Dat kan wel, maar wat hebben we ervoor over?

Vijfduizend roepia, zeggen we. De bijrijder schudt ongelovig zijn hoofd, zo'n belachelijk bedrag heeft hij nog van zijn levensdagen niet vernomen. Nou wat moet het dan kosten, vragen wij op onze beurt. Twaalfduizend, zegt hij.

We laten merken dat we ons lachen maar met moeite kunnen verbergen. Als we onszelf weer onder controle hebben, vertellen we hem dat we een dergelijk bedrag nimmer zullen betalen.

Nou goed, wat hebben wij dan in gedachten?

Vijfduizend, herhaal ik trots.

Nee, nou even serieus, dat kunnen we niet menen.

Bouke en ik overleggen met elkaar, nemen opzichtig een finaal en definitief besluit en opperen zesduizend roepia.

De bijrijder zucht even, de passagiers kijken glimlachend toe. Van zijn kant wil hij beslist niet onredelijk zijn, tienduizend roepia, dáár dan, en lager wil hij beslist niet gaan, want de chauffeur voelt er toch al zo weinig voor.

De passagiers blijven glimlachen, wij zitten rustig op de boomstam en de bijrijder heeft op de treeplank plaats genomen.

Langzamerhand beginnen we in de ban te geraken

van het tawarspel, te meer omdat we toch al ruim boven de prijs zitten die gebruikelijk is, en het er dus alleen maar om gaat zo min mogelijk te veel te betalen. De chauffeur gaat

een steeds belangrijker rol spelen in de onderhandelingen want — zoals de bijrijder ons meedeelt — hij is een type dat gehecht is aan zijn natje en droogje, en zo'n lange rit naar Malang trekt hem helemaal niet. Als we ons bod nou nog

wat kunnen verhogen, zodat de chauffeur een goede maaltijd kan krijgen, dan komt het allemaal best in orde.

Uiteindelijk belanden we op een bedrag van 8500 roepia (vijfenvijftig gulden) voor de tocht van ongeveer honderdvijftig kilometer. Het is lager dan wij maximaal hadden willen uitgeven en hoger dan hij normaal zou krijgen, zodat iedereen tevreden is. Met een hartelijke groet nemen we afscheid.

Zaterdagochtend in alle vroegte wordt Bouke gewekt door iemand die hem vraagt of wij inderdaad die dag willen vertrekken. Hij bevestigt het, neemt zich voor te onthouden dat dit géén droom was, maar vertelt ons het verhaal later op de dag toch met een zeker voorbehoud.

Punctueel om twaalf uur arriveren ze, we laden de koffers in en nemen plaats in het busje, terwijl we argwanend kijken naar de vijf passagiers die al plaats genomen hebben. Het wordt ons meteen uitgelegd, dit zijn vrienden en familieleden, we vinden het toch wel goed dat die meerijden? Ach ja, waarom niet. We negeren het feit dat we onderweg geld zien verhuizen van deze passagiers naar de bijrijder, tenslotte hebben we ruimte genoeg voor onszelf en daar ging het om.

Vervelender is dat chauffeur noch bijrijder in de laatste jaren het traject naar Malang gereden hebben zodat er onderweg overal gevraagd moet worden. De adviezen die wij op basis van onze kaart verstrekken worden beleefd genegeerd. Even voorbij Pasuruan doet de chauffeur zijn reputatie eer aan. Hij zet de wagen aan de kant en wil nu een maaltijd voordat hij verder gaat. We nemen het eerste warungkje dat we tegenkomen, terwijl de rest verder loopt. Meteen begint het waanzinnig te regenen. We kijken ons plekje rond. Er staat een zeer oude man achter de toonbank en er zitten een paar rustieke burgers van Pasuruan op de twee bankjes. Ze maken belangstellend plaats voor ons, machtig interessant om na zo'n vijfentwintig jaar ineens weer blanken naast je te zien, en dat we zelfs een beetje Maleis spreken is helemaal grandioos. De warunghouder wordt wat nerveus van onze invasie en roept snel zijn vrouw erbij. Drie koffie en twee stroop voor de kinderen, het is een forse bestelling. Voorzichtig vragen we of er iets te eten valt, en hij zet drie schalen op de toonbank, pisang goreng, ondé-ondé en nog iets waar ik geen naam aan kan geven. We happen links en rechts en de oude baas raakt geleidelijk aan in paniek bij zijn pogingen om de aantallen genuttigde versnaperingen bij te houden.

Als al na tien minuten de chauffeur het busje weer beklimt en zoekend heen en weer rijdt door het dichte regenscherm

kunnen we hem nog net wenken voordat hij rare dingen gaat doen zoals het wegrijden met onze koffers (het autonummer hebben we veiligheidshalve al in het geheugen gegrift).

Nu moet er afgerekend worden. De warunghouder staat met een stompje potlood op een papiertje te knoeien en komt er niet uit. Gelukkig is een van de klanten iemand die wel eens vaker met dergelijke omvangrijke bedragen heeft gewerkt en samen komen ze na een paar minuten tellen en hertellen tot de conclusie dat we 172 roepia moeten betalen, ofwel circa f 1,20. We generen ons nogal, want eigenlijk hebben we ons erg ingehouden, maar zelfs deze kleine uitbarsting van Europees consumeren is kennelijk al exorbitant in deze omgeving.

Bouke waagt het om een kleine tip te geven, wat graag wordt aanvaard maar ons helemaal tot een verschijnsel uit een andere wereld maakt. Men vindt ons toch aardig genoeg om paraplu's voor de dag te halen voor de oversteek naar het busje. Het is maar een meter, maar dat is ruimschoots voldoende om kletsnat te worden. Op het laatste moment kan nog voorkomen worden dat we per ongeluk een paraplu meenemen, men wuift ons na, en een paar kilometer verderop is de regen weg. Het heeft nooit geregend, de zon schijnt, te midden van groene struiken en statige bomen rijden we naar boven, naar Malang.

Over het eten

Het kan aan mij liggen, misschien zijn mijn smaakpapillen niet verfijnd genoeg, maar ik kan geen duidelijk verschil proeven tussen het eten in Indonesië en het Indonesisch eten dat je in Nederland kunt krijgen bij de specialistische restaurants en — liever nog — bij Indische families.

Ik zou niet zo bruto durven oordelen als ik niet een liefhebber van koken en eten was (mijn bestellingen hebben onze terugtocht zeker met een maand versneld) en als we niet alles geprobeerd hadden: de stalletjes langs de weg, het eten aan de deur bij voorbijtrekkende verkopers, eten bij particulieren thuis, een eigen kokki, eten in de goedkopere en duurdere restaurants.

Het standaardeten aan de stalletjes en bij de voorbijtrekkende mannetjes is gericht op het lage budget van de gewone man en beperkt zich in het algemeen tot gerechten waarbij een maximale hoeveelheid wordt geboden voor een minimaal bedrag. Volksgaarkeuken dus, en hier komt dat neer op nasi goreng, bami, mie bakso, nasi bakmoy (rijst met een vleessaus), soto, sop buntut (letterlijk staartsoep), sop kaki sapi (letterlijk soep van runderpoot), rudjak petis en dat soort dingen.

Eenvoudige maaltijden die prima smaken, maar toch niet dat je zegt gut gut.

Een hoofdstuk apart vormen de Makanan Padang-eethuisjes, die gebaseerd zijn op wat de Sumatraanse keuken te bieden heeft. Kenmerkend voor deze restaurants is dat je allerlei gerechten op tafel krijgt, maar alleen hoeft te betalen voor wat je opeet. De meeste klanten nemen een ronde berg rijst op hun bord, leggen daar één of twee kleine stukjes vlees of kip op, bedienen zich royaal van de bijbehorende saus en als je een minuut later kijkt is de rijstberg met versiering geheel verdwenen. Makanan Padang is zeer heet, zo heet dat je maar met moeite kunt proeven dat het lekker is wat je eet.

De talrijke Chinese restaurants bieden een veel uitgebreidere keus dan de Indonesische eethuisjes, ze gebruiken niet alleen het door de Indonesiërs verfoeide varken, maar ook de wat duurdere ingrediënten zoals garnalen, kikkerbiljetjes, kreeft, krab, duif en kip. Toch gaat ook dat op den duur vervelen, want de Chinese zoetzure en zachtzoute sausjes zijn vrij beperkt in aantal, zoals we in Malang merken waar we wekenlang eten betrekken van de beste Chinees in town (Taman Sari) die tweehonderdvijftig gerechten biedt in prijs variërend van drie tot twintig gulden (vogelnestjessoep).

Rijsttafel is in Indonesië alleen in de dure toeristenhotels en -restaurants te krijgen, en is ook eigenlijk een uitvinding van de Nederlanders, die hun kokki aanzetten tot méér variatie

en een groter aantal bijgerechten. Vandaar misschien dat — volgens mij dan — in Nederland vaak lekkerder `Indisch' wordt gekookt dan in Indonesië zelf, ook al moet men hier werken met gedroogde kruiden en ersatz-ingrediënten.

Er zijn nog andere redenen denkbaar. Het heimwee naar Indonesië heeft zich bij oud-Indischgasten in Nederland sterk geconcentreerd op het eten, wat tenslotte de gemakkelijkste manier was om het verleden te laten herleven. Jaarlijks verschijnen in ons land verschillende kookboeken over de Indische keuken, en het lijkt me heel normaal dat zo'n uit heimwee geboren specialisme uiteindelijk betere resultaten oplevert dan het routinematige kookwerk van de koks in Indonesië.

En ten slotte zou je kunnen opperen dat de Nederlanders misschien in hun koloniale tijd het culinair talent van Indonesië afgeroomd hebben. Indische mensen zijn nu eenmaal vaak ontstaan uit een — veelal zondige — verhouding tussen Hollanders en hun huishoudster en aangezien het hart van de man door de maag gaat ligt het voor de hand te veronderstellen dat de Hollanders vooral de betere kokkinnen als huishoudster aantrokken. Met de soevereiniteitsoverdracht verdween een groot deel van de Indische mensen naar Nederland, en daarmee misschien ook een schat aan kookervaring, kooklust, en van moeder op dochter overgedragen recepten.

Daarmee wil ik niet zeggen dat er in Indonesië slecht gekookt wordt, alleen heb ik het gevoel dat men met wat zoeken (en dan vooral bij de Indische winkels) in Nederland beter terecht kan.

In culinair opzicht berust voor mij de aantrekkelijkheid van Indonesië op de vele soorten fruit: mangga, allerlei soorten pisang (bananen), salak, durian, kedondong, zuurzak, duku, mangistan, blimbing, gekookte of geroosterde maïs (geen echt fruit, maar alla), ubi (gegiste ketella), jeruk, jeruk Bali, klapper, nangka, advocaatvrucht. Ach, als we die eens in de Hollandse kassen zouden kunnen verbouwen.

Malang I, een lief provinciestadje

Vanuit Nederland hebben we voor de hele decembermaand een huis in Malang gehuurd, de prijs is pittig (dertienhonderd gulden), maar het is de moeite waard. Een prettig nieuwbouwhuis in een stille woonwijk.

Voor het eerst sinds onze aankomst, twee maanden geleden, hebben we nu een huis met een platje aan de straatkant en Malang stelt me niet teleur: direct na het vallen van de duisternis begint het geklik van hout op hout, het slaan van hout tegen ijzer, en de diverse kreten waarmee de wandelende eetverkopers hun handel aankondigen. Zenuwachtig drentel ik heen en weer onder de buitenlamp en tuur naar de duistere of zwakverlichte karretjes die voorbijgeduwd worden en naar de sjouwers die in snelle tred voorbijmarcheren met onduidelijke trommels aan hun draagstok.

Op willekeurige basis hou ik iemand aan die met een veelbelovende stellage onderweg is, hij blijkt tahu petis te verkopen, nou niet direct mijn lievelingsgerecht, maar alla, twee porties dan maar. Tahu met lontong en een sausje erover met de ondefinieerbare spinnewebachtige smaak van petis. Met moeite kan ik de porties aan Maja en Bouke slijten. Nog maar eens proberen. Ik meen saté te horen roepen, maar sta even later met een paar zakjes gekookte pinda's in mijn handen.

De volgende poging levert mie bakso op, een uiterst populair gerecht hier, bestaande uit kippesoep met noedels (ronde ballen). De verkoper heeft een oventje met hete kooltjes bij zich, waarop de pan is gebonden. Hij opent het deksel en kijkt me vragend aan. Wat of ik wil hebben? Ik kan er niet goed wijs uit, maar na wat heen en weer gepraat blijkt dat ik mag kiezen welke noedels ik in mijn portie wil hebben. Ze liggen keurig gerangschikt in een richel boven de bouillon.

Semua (alles), zeg ik in wanhoop. Hij kijkt me aan of ik gek ben, groeit het geld me soms op de rug? Geduldig legt hij het me uit, dit balletje kost vijf roepia, een andere tien, een joekel van een bal moet wel twintig roepia (dertien cent) opbrengen.

Ik probeer het nog eens. Istimewa (speciaal), commandeer ik. Hij gaat aan de slag, schept mijn bakje vol bouillon, voegt er een selectie noedels aan toe, strooit er nog wat verse peterselie overheen en meldt dat ik nu toch wel op negentig roepia zit. Oké, stoppen dan maar. Hoofdschuddend verdwijnt hij na het afrekenen, zo'n vreetzak heeft hij in geen tijden meegemaakt.

De soep smaakt voortreffelijk, Royco ongetwijfeld (dat

merk is hier zeer bekend) want echte kip is vrij duur. De meelballen hebben allemaal een iets andere smaak, elk even voortreffelijk en ik merk dat de verkoper gelijk had: acht van die knikkers is eigenlijk te veel. Geen wonder dat dit gerecht zo populair is, lekker en goedkoop, wat wil je nog meer.

In de loop van de avond komen er zeker vijftig mie baksoverkopers langs, kleine jongetjes, oudere heren, allemaal op zoek naar die éne figuur die net op het moment dat zij langskomen denkt: ach, ik zou wel eens een bordje mie bakso lusten.

Het kopen aan de deur is een van de grote attracties van Indonesië. Saté, petjil, gado-gado, tapé, opor, rujak, alles komt langs.

Malang telt een paar honderdduizend inwoners, maar oogt provinciaal. Er is veel groen in de stad, en er loopt een prachtige boulevard doorheen (de Jalan Besar Idjen oftewel de Idjen boulevard) met twee rijen palmen aan elke kant en een grasstrook in het midden. Het hart van de stad wordt gevormd door de aloon-aloon, een fors plein met waringins eromheen. In het midden stond vroeger ook een waringin, maar die is door een voortvarende overheid weggehaald en vervangen door een kneuterig fonteintje dat geeneens water geeft.

Aan de aloon-aloon staan twee witte kerkjes alsof ze nooit weg geweest zijn, een protestantse en een katholieke. We lopen langs de katholieke kerk, de deur van de pastorie gaat open en er verschijnt een in een witte jurk geklede blozende pastoor, gevolgd door een wat magerder collega.

Een paar passen achter hen aan komt een meisje met een fototoestel.

De welgedane pakt het apparaat en fotografeert zijn collega voor het kruisbeeld dat in de tuin staat. Daarna wisselen ze de rollen om. Dan gaan ze allebei bij het kruisbeeld staan, terwijl het meisje afdrukt. Het drietal gaat weer naar binnen, het meisje achteraan. Soms is het alsof de tijd stilstaat. Even verderop vinden we een halve pagina van een Zeeuwse krant.

Behalve de twee kerkjes staat aan de aloon-aloon ook een fraaie moskee met een groot bord ervoor. Nieuwsgierig komen we dichterbij en lezen dat hier een Proyek Inpres (project op instructie van de president) wordt uitgevoerd, bestaande uit de aanleg van enkele urinoirs. Het bedrag dat de overheid er aan uitgeeft staat er keurig bij vermeld.

Malang is een vriendelijke stad, met een zacht klimaat, en de mensen zijn aardiger dan in de andere plaatsen waar we geweest zijn. De toerist wordt meer met rust gelaten en

men probeert niet overdreven prijzen te maken. Het best is dat merkbaar aan de betjarijders, die vaak hoofs zeggen dat we zelf de prijs maar moeten bepalen (kira sendiri), en dat is wel even plezieriger dan de bikkelharde gevechten die we elders wel eens hebben moeten leveren voordat we op de standaard-toeristenprijs (tweemaal het bedrag van de autochtonen) terechtkwamen.

Eindelijk zien we hier ook kans om jonge klappers te kopen, grote groene ondingen die ik onhandig te lijf ga met een groot mes. Na de vrucht vele verwondingen te hebben toegebracht bereik ik eindelijk de kern, maak er een paar gaten in en laat het overheerlijke vocht in een pan lopen. Er komt bijna een liter klappermelk uit, wat schraapsel van het jonge vruchtvlees erbij, een beetje stroop erin en je hebt de fijnste drank die je je kunt voorstellen.

Over koloniale restanten

Er is op straat niet veel meer te merken van de honderden jaren Nederlandse overheersing. De oerdegelijke huizen staan er nog, maar daar houdt het wel zo ongeveer mee op. Sommige termen ('lastechniek', 'afdruk & vergroot', 'poswesel', 'indekos') komen me wel bekend voor, niet zelden tonen wc's nog de mogelijkheid van 'bezet' of 'vrij', hier en daar zien we nog een brievenbus waar 'brievenbus' op staat, maar het zijn slechts kleine herinneringen aan een ver verleden. Wie ons ziet denkt eerder aan Amerikanen of Australiërs dan aan teruggekeerde Hollanders. De oudere Indonesiërs spreken vaak nog goed Nederlands, maar maken niet zelden de indruk dat ze eigenlijk niet goed meer weten wat ze zeggen, de woorden rollen uit hun mond zonder dat ze er echt controle over hebben.

In Malang koop ik een strip aspirine in apotheek Mata Hari (ongetwijfeld vroeger 'de Zon'). Ik plaats de bestelling in mijn beste Bahasa, herhaal het daarna in het Engels en hoor vervolgens tot mijn verwondering de twee gezette Chinese dames elkaar in het Nederlands toespreken. Ze gebruiken deze taal kennelijk zoals dokters het Latijn, een geheimtaal die maar weinigen verstaan.

Malang II, de omgeving: Trètès, Batu, Selecta, Wendit, Karangates, Pujon, Nglyep

Van zichzelf heeft Malang geen speciale toeristische attracties behalve het heerlijke klimaat (en dat is belangrijk genoeg), maar het is een prima uitgangspunt voor allerlei tochtjes in de omgeving.

We bezoeken Trètès, een bergplaatsje waar mijn vader vroeger werkte en dat ik me herinner als één grote wilde tuin met murmelende beekjes, en hier en daar een rustieke bungalow. Je kon er paardjes huren, er waren zwembaden, je kon ook de beboste bergen in trekken op zoek naar watervalletjes. Het staat er allemaal nog wel, maar er is toch iets veranderd. De overbevolking is merkbaar aan het toegenomen aantal huisjes, er is zelfs een straatje met rijtjeswoninkjes gebouwd in Europese stijl. Er zijn ook wat hotels en restaurants bijgekomen. Maar op het pleintje staan nog steeds de magere bergpaardjes te huur, met een paar bussen ernaast waarin de dagjestoeristen vanuit het warme Surabaya naar boven gereden zijn om een frisse neus te halen.

Wat mis ik dan toch? Vermoedelijk het groen. Ik kan me Trètès niet zo kaal herinneren, er zullen heel wat bomen

gesneuveld zijn, en de mooie tuinen zijn er ook niet meer. Het bungalowkamp waar mijn vader vroeger boekhoudles gaf aan Indonesische militairen (in Trètès lag een opleidingscentrum voor militaire administratie) ligt midden in het centrum van het plaatsje.

Aan weerskanten van een steil oplopend straatje staan de huisjes nog net als vroeger, maar ze zijn nu tot hun essentie teruggebracht. De muren staan nog overeind en de daken staan er nog op, maar deuren en ramen zijn eruitgesloopt.

1 65

Somber loop ik er rond, het leslokaal van mijn vader is dichtgespijkerd, het zwembad waar ik heb leren duiken is leeg en er groeit gras in de kieren en op de bodem.

De tennisbaan waar ik met vriendjes Jokari speelde, verlaten en vervallen.

En dat terwijl er hier juist zo'n behoefte is aan huizen.

Waarom, waarom? Het enige dat ik bedenken kan is dat de militairen er ooit uitgetrokken zijn, maar het complex toch in bezit hebben gehouden, zodat er niemand durfde te wonen en de plaatselijke bevolking er ten slotte maar de bruikbare materialen uit weg ging slopen. De tuintjes zijn door een ondernemend persoon met maïs beplant, zo heeft de plek nog enig nut.

Mijn teleurstelling van me afschuddend loop ik naar beneden, naar zwembad Van Vloten dat nu Trètès Raya heet.

Van een prentbriefkaart weet ik dat het nog levendig in bedrijf is en er prima uitziet. Helaas is het vandaag gesloten en ik moet met een glimp volstaan. Verder dan maar weer, de weg af, en goddank, daar zie ik nog een stukje van het oude Trètès, mooie bungalows verscholen tussen bomen en bloeiende planten. Het is niet genoeg om mijn teleurstelling weg te werken en ik begrijp dat ik toch slachtoffer geworden ben van een sentimental journey: de plekjes die je het liefst zijn stellen je het meest teleur, want er is vaak wel iets veranderd. Of dat een verandering ten goede of ten kwade is maakt dan eigenlijk niets uit, het is niet meer wat het was.

Gelukkig is Indonesië voor heimwee-klienten nog een ideaal land, omdat het hier niet zulke rigoureuze bouwers en verbouwers zijn, zodat veel plekjes nog precies eender zijn als vroeger.

Wendit is een klein badplaatsje, een paar kilometer van Malang, en het favoriete plekje van de schrijver Willem Walraven ('Daar is het meertje Wendit, in een klein dal gelegen, beschaduwd door oude bomen waarin apen leven, en dat kristalhelder water bevat').

Dat meertje was in de jaren vijftig al veranderd in een fors natuurbad, van waaruit het door een bron opgeleverde water verder vloeide naar een brede rivierbedding, waar aan de zijkanten kangkung (een soort spinazie) wordt verbouwd in het water. Tussen de planten is een strook water overgelaten, waar je met een gehuurd bootje op kunt varen. Ik heb dat tweeëntwintig jaar geleden gedaan en wil het perse opnieuw doen. Wat onhandig nemen Bouke en ik plaats (wat ben ik groot en log geworden sinds ik dertien was) en proberen met peddel en de lange boom onze koers te bepalen. Voortdurend komen we in de kangkung terecht, wat door de daar werkzame bevolking maar matig gewaardeerd wordt, al blijven ze vriendelijk. Uiteindelijk komen we tot de ontdekking dat we ons het beste gewoon door de stroom kunnen laten meevoeren en inderdaad, dan blijf je precies in het midden.

Het riviertje fungeert ook als badcel en onderweg zien we dan ook naakte gespierde boeren met veel enthousiasme op en neer wippen in het koude water, en even verderop doen dames de was en zichzelf. Een jong meisje tilt even haar borsten uit het water op en roept ons toe dat ze het best wil doen voor vijfhonderd roepia, maar het is meer een uitdagende kreet dan een serieuze aanbieding, want ze keert zich meteen gierend om naar de wat oudere dames die haar bestraffend toespreken.

Kristalhelder is het water nog steeds en de aapjes zijn er ook nog. Ze vormen de grote attractie van Wendit en zijn hondsbrutaal. Nauwelijks heb je een zakje pinda's gekocht van een van de dames die daarmee rondlopen of je wordt bijna besprongen door een paar van die wilde dieren, die je het zakje uit de hand grissen voordat je er erg in hebt.

Het eigenaardige is dat de verkoopsters er geen last van hebben, maar zodra de handel van eigenaar is gewisseld breekt de hel los. Als we het plaatsje verlaten staan we ineens voor een probleem: we hebben geen vervoer. Op de heenweg hebben we een Bemootje gecharterd, die voor wat extra geld best van zijn route wilde afwijken (Wendit ligt vlak bij Malang), maar nu we teruggaan is er niets.

Het vervoer laat echter niet lang op zich wachten, we zijn in de dokar-sector beland, de paard-en-wagens die het korte-afstandvervoer tussen de plaatsen verzorgen. Onderweg komen we langs een steiler stukje, het paardje heeft er wat moeite mee, wordt toch al bijna van de weg getild door ons totale gewicht, en Bouke springt van de wagen om het wat makkelijker te laten verlopen.

De voerman schrikt zich dood als hij voelt dat er gewicht van het rijtuigje afgaat, is er iemand uitgevallen? Je weet

het maar nooit met die buitenlanders. Als hij Bouke ziet wandelen duurt het een paar seconden voordat hij begrijpt waarom, en ontsteekt dan in een met moeite gecontroleerde verontwaardiging: hij is geen dierenbeul, dit is een heel normaal weggetje, en of meneer maar weer wil instappen, want echt, het paard is dit wel gewend.

Batu en Selecta zijn twee andere plaatsjes in de buurt van Malang. We nemen een opelet, die ons voor een paar gulden de bergen in zal rijden. Het is een stokoude Chevrolet met houten opbouw, waarvan je je voortdurend afvraagt hoe het ding in godsnaam nog kan rijden, laat staan de steile bergwegen kan beklimmen. Omdat we er nog pas met een man of acht in zitten blijft de bijrijder actief Batu Batu roepen zolang we door Malang rijden, en als eindelijk de negende gevonden wordt en ingestapt is, begeeft de motor het. Ontspannen blijft iedereen zitten, bijrijder en chauffeur slaan de motorkap op, overleggen even en een ogenblik later zien we de bijrijder in een betja vertrekken. Even een onderdeelje halen.

Op een kleine motorfiets komt een agent aantuffen. Dat hebben we nog nooit gezien, het aantal agenten is zéér beperkt, je ziet ze alleen op drukke kruispunten. Hij stijgt af, vraagt naar papieren. Nu zal dan wel het moment komen waarop dit aftandse vehikel afgedankt wordt. Geïnteresseerd kijken we allemaal toe, maar er gebeurt niets, hij knikt en rijdt weer verder. Na een paar minuten komt de bijrijder weer terug, er wordt even wat gesleuteld en gemorreld, ze stappen weer in en de wagen rijdt als een trein verder. Gek genoeg voelen we ons nooit bang in deze rijdende krotten, waar we in Nederland alleen gierend van het lachen naar zouden kunnen kijken en die bij het eerste het beste stoplicht al uit de vaart genomen zouden worden door een vaderlijke oom agent.

Ongelukken hebben we er nooit in meegemaakt en nooit gezien, en ook nu weer levert het vehikel ons na een halfuur rijden heelhuids af in de bergen. Batu staat bekend als de plaats met het beste klimaat van Oost-Java, koel en droog, niet voor niets is hier al voor de oorlog een tbc-sanatorium gevestigd, dat er nog steeds staat. Het kleine centrum maakt een blinkend nieuwe indruk: een stenen passar met op het dak een restaurant. Een splinternieuwe versterker toetert koranteksten over het pleintje.

We drinken koffie op het dakterras en kijken om ons heen, blauwe bergen alom, op het pleintje staat een zilveren beeld dat er niet thuis hoort, het is een tafereel dat zo in een schilderij van Willink kan.

Op naar Selecta, een plaatsje dat het moet hebben van

het zwembad met een mooi park ernaast. In de voortreffelijke reisgids *Guide to Java* (geschreven door Peter Hutton, Apa production, printed in Singapore by McGraw-Hill Far Eastern Publishers) staat het omschreven als een 'manicured hill resort' en kernachtiger kan het niet.

Naast het zwembad is op de glooiende heuvels een popperig aandoend parkje gebouwd, met boompjes en struiken die stuk voor stuk hun plaats hebben gekregen in een vooroorlogs — want zolang bestaat het al — ontwerp van een toen misschien wel progressieve tuinarchitect. Het maakt een zeer gekunstelde indruk en heeft misschien wel een aantrekkingskracht voor de Indonesiër die een wat wildere natuur gewend is, maar voor Europeanen lijkt het te veel op de parkjes tussen de nieuwbouwflats.

We hebben ons huis in Malang gehuurd van een gynaecoloog en zijn vrouw, die op de vrije zondagen liefst uit rijden gaan, al is het alleen maar om spoedtelefoontjes te ontwijken. Vriendelijke, zachtzinnige mensen die ons graag meenemen op hun tochten. Zo komen we terecht in Karangates, waar de rivier Brantas gebruikt is voor het maken van een groot stuwmeer, dat de elektriciteit moet opleveren voor een groot deel van Oost-Java. Het is onlangs gebouwd door Japanners in het kader van de afbetaling van de oorlogsschuld en niet zonder enig lachen (maar lachen heeft hier een wat andere betekenis dan bij ons) wordt ons verteld dat enkele tientallen Japanners hier de dood vonden door onoordeelkundig opblaaswerk.

Het project is een attractie geworden voor dagjesmensen, met een kantine voor de dorstigen, waar voor de ingang een oude dame staat te tandakken, het gezicht wit bepoederd, sirihgebit, grijs haar dat in een doorzichtige krans om haar hoofd staat. Ze is gek en komt tot mijn grote schrik recht op me af, maakt obscene dansbewegingen en grijpt me dan beet: daar moet ik voor betalen.

In lichte paniek ruk ik me los, bots tegen het zachte lijf van onze gastvrouw en sprint naar Maja die tien meter verder staat. Snel wat geld. Met honderd roepia is ze tevreden en herneemt haar plaats bij de ingang van de kantine, waar ze op het getoeter van popmuziek haar imitaties van Javaans dansen hervat.

Bij wijze van uitzondering mogen we het project inrijden en krijgen zelfs een gids mee. Onze gastheer en gastvrouw zijn exorbitant trots op dit stuwmeer en we kunnen ons dat ook wel voorstellen omdat de elektriciteitsvoorziening in Indonesië niet zo goed is en er ook in Malang tijden zijn geweest dat dagelijks slechts één gedeelte van de stad licht kreeg. Toch blijft het een saaie rit langs afgegraven zandwegen

en een in rechte lijnen afgebakend meer. We bezoeken de centrale en kijken dom naar een zacht zoemende turbine, of hoe zo'n ding mag heten. Er brandt een klein lampje. 'Hij staat aan,' zeg ik appreciërend; het is het enige dat ik bedenken kan. De gids wijst ons een zwijgende plek in de ruimte, daar komt nog zo'n gevaarte. We knikken met gepast ontzag.

Toen we hoorden dat we een stuwmeer zouden bezoeken hebben we hoopvol onze badpakken meegenomen, maar van zwemmen is geen sprake. Na de bezichtiging stelt onze gastheer voor om even naar de andere kant van Malang te rijden, het is maar een kilometer of zeventig, om daar het stuwmeer van Pujon te zien. We kijken wat bedremmeld, is één stuwmeer op een dag niet genoeg? Maar je mag een gegeven paard niet in de bek kijken en we werken ons op tot enthousiasme. Onverwacht wordt het de mooiste rit die we op Java meemaken. We komen weer eens langs het onbenoembare dorpje waar uit puur enthousiasme alle ingangen van de woningen voorzien zijn van het felgekleurde opschrift 17-8-45 (de datum van de onafhankelijkheidsverklaring), we rijden door Batu en slaan dan af naar Pujon.

Het is gaan regenen, de ruitewissers slaan ritmisch het water weg, na elke s-bocht volgt een andere. Rechts de steile bergwand waarlangs de weg omhoogklimt, links de grote diepten waar toch telkens weer stukjes sawa's te zien zijn, die terrasgewijs naar beneden lopen, in alle kleuren groen. We zitten veilig opgesloten in de Japanse luxe klimwagen, met twee luidsprekertjes achterin waaruit een Bataks christenkoortje warm opklimt dat af en toe een raspige tenor en een aarzelende sopraan boven zich uittilt. 'Soleiram', een oud slaapliedje en de kinderen zijn eindelijk stil. We kijken naar buiten. Er is geen ontkomen aan, als dit niet mooi is, weet ik het niet meer.

Na een tocht met een motorbootje over het grillig gevormde stuwmeer (men heeft een dal laten vollopen, aan beide kanten is nog te zien waar de weg liep die nu onder water ligt) keren we tevreden terug. Pujon, een plaats om niet te vergeten.

Op een andere zondag worden we mee uitgenomen naar de zuidkust, een strandje met de onuitsprekelijke naam Nglyep. Het is vanuit Malang slechts een tocht van een kilometer of vijftig maar een gewone luxewagen kan er niet komen. We gaan met een Colt (een soort Landrover) en na een hobbelerit met een gemiddelde snelheid van niet meer dan twintig kilometer per uur, waarbij we hele volksstammen in stofwolken achterlaten, bereiken we de kust. Een prachtig bijna verlaten zandstrand ligt hier tussen

toornige rotsen, helder groen water stormt op het land af en beukt zich onderweg stuk op losse steenformaties die uit de zee oprijzen. Zwemmen wordt afgeraden vanwege de sterke stroming, kijken en fotograferen mag wel.

Mijn Europese ogen transformeren het tafereel tot een toeristenparadijs: een groot hotel op de rotsen, met een trapje naar beneden, de zee getemd via golfbrekers, een paar dranktentjes op het strand. Het is beter zoals het nu is, eigenlijk, zelfs al is zwemmen niet mogelijk.

Tijdens onze wandeling zien we hoe een groepje mannen het strandzand in grote manden afvoert naar een vrachtwagen die boven geposteerd is. Ze staken hun bezigheden onmiddellijk als ze ons zien, het zal wel niet mogen.

Op de hoogste rotspunt heeft zich een stel kluizenaars gevestigd. Ze hebben geen bezwaar tegen bezoek (het uitzicht is hier prachtig), mits er wat geld wordt achtergelaten.

Later, als Maja en onze gastheer en gastvrouw de meegebrachte lunch opeten, ga ik nog eens in mijn eentje op pad. Ik klim een smal bergpaadje op, sterk transpirerend.

Het weggetje is glad door de regens, boomstammen en lianen helpen me omhoog, totdat ik niet verder kan omdat er een barrière van boomstammen en struiken over het pad heen ligt. Terecht, want één stap te veel zou me geheel onverwacht een meter of vijftig naar beneden hebben gevoerd, langs scherpe rotspunten in het verkoelende water.

Als ik na veel geglij en gekrabbel weer beneden ben begrijp ik waarom filmhelden er altijd zo authentiek zweterig en vies kunnen uitzien in oerwoudfilms: als je het niet gewend bent heb je maar een paar minuten nodig om totaal uitgeput te raken.

Wie in de buurt van Malang komt, mag ook Singosari niet vergeten, waar twee kolossale beelden staan die vroeger de ingang van een tempel bewaakt zouden hebben en dateren uit circa 1300. Ze zijn door hun eigen gewicht door de bodem gezakt en steken nog vanaf het middel boven de aarde.

Het aardige is dat deze beelden niet van hekjes of andere bescherming voorzien zijn. Ze staan gewoon in het wild, één zelfs vlak naast een huisje, in het aangezicht van het dorp, kinderen spelen eromheen, zo hoort het ook eigenlijk.

Over Engelse les

Een magere gebilde jongen stopt en stapt van zijn fiets. 'May I ask you a question?' zegt hij ernstig. We aarzelen, het zal wel weer iemand zijn die ons naar een batikwinkel wil brengen, maar knikken ten slotte toch beleefd. Hij denkt diep na en stelt dan de vraag: 'What's your name?'

Enigszins verbaasd geven we hem de verlangde informatie. 'My name is Herman,' antwoordt hij. 'But I am not German,' voegt hij eraan toe.

Stilte. Het is drukkend weer, het zal zo gaan regenen. We staan op het trottoir van de Malangse Passar Besar en vragen ons af waar hij met ons heen wil.

'How do you like my country?'

Er gaat ons eindelijk een licht op. Herman is bezig zijn Engelse les te oefenen op een aantal geheide Australiërs.

Engels is hier zeer populair, in alle boekhandels tref je woordenboekjes en cursussen aan, en leesboeken die gebaseerd zijn op een bepaalde woordenschat (negenhonderd woorden bijvoorbeeld, waarbij ik me steeds afvraag of dit niet een onzinnige propositie is: de kans dat iemand nu juist deze negenhonderd woorden kent is natuurlijk niet groot).

Er zijn ook boekjes voorhanden met kant-en-klare conversatie, die niet zelden ook een opvoedende waarde hebben:

A: Why do you look so worried? What's the matter with you?

B: My sister seems to be more interested in her boy-friend than in her study

A: Not only your sister. In our faculty alone there are a lot of courting couples. It seems to me that they put pleasure above their studies.

B: Well, what do you suggest to tackle this problem?

A: I really don't know what to do. Maybe you will need another seminar to find out the best solution to this excess of modern life.

Op de televisie worden voortdurend speelfilms en seriefilms gedraaid uit Engeland en Amerika, zonder ondertiteling, en er wordt massaal naar gekeken. Je zou dus verwachten dat veel Indonesiërs, van hoog tot laag en van jong tot oud, een klein mondje Engels zouden spreken. Helaas, het is er niet bij, behalve in Bali waar zelfs kinderen beter Engels spreken dan de toplaag op Java.

Ook in de officiële reisgidsen dringt het zelfgemaakte Engels door waarvan men zich op Java in noodgevallen bedient:

'When You come in Surabaya, don't visit T.H.R. yet is deeply regretted, because T.H.R. is the centre of the recreation

for the city resident, and also the shopping centre. Various restaurants with the various food is found in it. The HEROES CEMETRY which is large enough and beautiful is located exactly across in front of T.H.R.

KENDJERAN BEACH is located at the east edge of Djl. Kendjoran. It's very crowded by visitors on Sunday's or other holidays. We can go out for pleasure to the deeply sea by renting sailers which are served there many. There are many cafes or restaurants surround it. And also there many articles or sea fish sold. With the fresh breeze we can relax while we enjoy the music is played by a certain band which is come to this place.' (Officiële tourist map van Surabaja, tweede stad van Indonesië, paar miljoen inwoners, belangrijk haven- en zakencentrum.)

Malang III, op zoek naar Willem Walraven

Je kunt nauwelijks spreken van een literaire gigant als iemands totale oeuvre bestaat uit een boekje met enkele novellen, die na zoveel jaar wat stijfjes aandoen. Willem Walraven (1887-1943) is echter iemand die door de brieven die hij schreef— gebundeld door uitgever Van Oorschot — geheel levend voor je staat met al zijn prettige en minder prettige eigenschappen, en het volmaakt op papier zetten van één personage is een krachttoer die de meeste romanciers hun leven lang vergeefs nastreven.

Op Java herlas ik Tjalie Robinsons *Piekerans van een straatslijper* en Walravens brieven. De *Piekerans* hielpen me om me weer een beetje thuis te voelen in het land, Walravens heimweebrieven naar Nederland kon ik nu wat beter begrijpen. Uitgestoten door zijn familie kwam hij op jonge leeftijd als KNIL -militair naar de Westjavaanse garnizoensplaats Tjimahi.

In 1918 maakte hij zich los van het leger, verdiende als boekhouder zijn brood en na een korte mislukking als hotelier en orchideeënkweker leefde hij ten slotte van zijn inkomsten als free-lance medewerker van de *Indische Courant*, waar hij onder de schuilnaam M.C. (de initialen van één van zijn zoons) grote bekendheid kreeg.

Kort na zijn vertrek uit het leger trouwde hij met Itih, een Soendanees meisje dat hij in Tjimahi had leren kennen, waar zij hielp in de warung die Walraven nogal eens bezocht. Door dit huwelijk isoleerde hij zich al snel van de Nederlandse bovenlaag, die een Indonesische huishoudster wel kon accepteren, maar een echt huwelijk toch wat te ver vond gaan. De tragiek van Walraven was dat hij dit huwelijk bewust sloot en van zijn vrouw en (vele) kinderen hield met alle liefde die hij kon opbrengen, maar aan de andere kant zwaar leed onder het isolement dat er het gevolg van was.

Het ging niet zozeer om de Europese samenleving in Indonesië, die kon hij missen als kiespijn, maar het heimwee naar Holland, naar mensen waar je echt een gesprek mee kon voeren, naar boeken, films en toneel. Dit heimwee spreekt uit al zijn brieven.

Geleidelijk vervreemde hij van zijn gezin, hij kon niet tegen de 'Indische geslotenheid,' en zelfs de contacten die hij later kreeg met literatoren zoals Du Perron, Greshoff, Nieuwenhuys (Breton de Nijs) en met een gevoelige neef, de stuurmansleerling Frans Schamhardt, verscherpten eigenlijk alleen het gevoel van isolement.

Walraven heeft nooit het geld bij elkaar kunnen brengen

om nog eenmaal Nederland te zien, het land dat hij haatte omdat hij het vereenzelvigde met zijn ouders, die hem zo hardvochtig naar de Oost gestuurd hadden, maar waar hij toch ook zo'n heimwee naar had dat zelfs de geur van kruiden als tijm en kervel hem tranen in de ogen bracht. Het is de vraag of hij naar Holland vertrokken zou zijn als hij het geld bijeen had kunnen krijgen, want het was geen land waar Itih en zijn kinderen zich thuis zouden kunnen voelen. Hij zat klem en wist het en kon zich alleen uitleven via de talrijke brieven die hij in de loop van de jaren naar vrienden en kennissen in Nederland zond.

In 1943 overleed Willem Walraven in een Japans interneringskamp, moe en apathisch.

In Malang staat aan de aloon-aloon nog steeds het gebouw waarin vroeger het restaurant Hoen Kwe gevestigd was, waar Walraven lange avonden doorbracht met zijn neef Frans Schamhardt (als diens schip Surabaja aandeed), pilsje na pilsje drinkend totdat de Chinees de tafeltjes en stoelen opstapelde en het duo met zachte aandrang het pand uitzette. Het staat nog als restaurant in het telefoonboek van Malang, maar is sinds enige tijd een beddenwinkel geworden.

Walraven woonde — omdat hij niet tegen de hitte van Surabaja kon — in Blimbing, vroeger vermoedelijk een verstillid voorstadje van Malang, maar nu een druk en rommelig voorportaal van deze rustige stad.

Naar het huis in Blimbing zijn we niet op zoek gegaan, het is zoeken naar een speld in een hooiberg. Wel hebben we een adres in Malang zélf (Klodjen Lor 18A), waar Walraven gewoond heeft voordat hij naar Blimbing verhuisde.

De betja brengt ons zonder problemen naar Klodjen Lor, al heet de straat nu heel anders. Nummer 18 bestaat wel, maar 18A niet, we lopen doelloos verder en vragen het nog eens aan een oude betjaman. Ja, dit heette vroeger inderdaad Klodjen Lor.

Als we de tweede maal de straat doorlopen stopt een luxewagen en een kleine Chinese heer stapt uit, keurig in het pak, met glimmende zwarte schoentjes.

'I saw you looking at a map,' zegt hij, 'and I wondered... what are you looking for?'

We steken vloeiend van wal: we zoeken een journalist die hier voor de oorlog op nummer 18A gewoond heeft, met de naam Walraven.

O, ah, o, zegt het heertje en meldt dan timide dat hij ons probeert te begrijpen en graag zijn Engels wil oefenen, maar het toch niet helemaal door heeft.

Wat langzamer herhalen we het en voegen er een vertaling

in ons magere Maleis aan toe. Nu begrijpt hij het beter, een newspaperman van voor de oorlog.

Veel Nederlanders zijn na de soevereiniteitsoverdracht in de kampong terechtgekomen, vertelt hij, het is jammer maar zo zijn de tijden nu eenmaal. Misschien dat deze meneer óók...?

Nee, nee, meneer Walraven is al dood, kunnen we hem melden. Hij blijft beleefd, maar begrijpt duidelijk niet meer wat we hier doen, je gaat toch niet zoeken naar iemand die dood is?

We zoeken zijn oude huis, om er een foto van te maken, leggen we uit.

O, een foto voor zijn familie.

We laten het maar zo en hij stapt kordaat af op de bewoner van nummer 18, waar een kleine werkplaats is gevestigd.

Het is een grote man van een jaar of vijftig die het allemaal nog precies kan vertellen. Dáár woonde voor de oorlog een Chinees, daar een Arabier, daar een onderwijzer en op die hoek daar was het huis van de Hollandse schrijver.

Maar dat is toch nummer 18A niet, werpen we tegen. Er is hier nooit een nummer 18A geweest, zegt hij.

Echt niet? Nee, hij heeft vanaf zijn geboorte in deze straat gewoond.

De man maakt zich zo snel als de beleefdheid het toelaat los van ons en de Chinees, vermoedelijk meer vanwege de gehate Chinees dan vanwege de door het tijdsverloop aan haat onttrokken belanda's. Het aangewezen hoekhuis is een modern bouwsel dat er niet langer dan een jaar of twintig kan hebben gestaan. Plichtmatig fotografeer ik het, het is meteen het einde van onze onderzoeken.

De Bromo

Al vanuit Bandung werd ons aangeraden toch beslist de nachtelijke tocht naar de zandzee van de Bromo te maken, ook in Midden-Java werd ons deze krater warm aanbevolen en nu we in Malang zijn, niet meer dan zo'n honderd kilometer van dit fenomeen verwijderd, moeten we er aan geloven.

Om elf uur 's avonds kruipen we de gehuurde wagen in. Naast de chauffeur zit de eigenaar, wiens rol ons niet duidelijk wordt. Vermoedelijk rijdt hij alleen mee om er zeker van te zijn dat hij de kostbare auto terug zal zien. Hij spreekt wat Nederlands, maar niet zonder nodeloos gelach: heeft u iets te drinken bij u, hihhi? Na drie uur rijden door een steeds zwartere duisternis, waarin we spiraalsgewijs de berg op kruipen, arriveren we in het bergdorp dat bij de top ligt.

Het is inderdaad kil, zoals ons al van diverse kanten voorspeld was. Ik verbeeld me zelfs te zien dat we wat ademdamp uitstoten. Er is gemompel om ons heen in het donker, hier en daar flitsen flashlights aan en uit. Boven ons hoofd staat een glasheldere zwarte hemel met ontelbare roerloze sterren. Dit zou het moment moeten zijn waarop je de aanwezigheid van een hoger Opperwezen als het ware zou moeten kunnen proeven in de oneindigheid van het heelal. Volgens ex-stuurman Bouke staan de sterrenbeelden net andersom als in Holland. Het maakt me niet ongerust. Benauwder ben ik voor de tocht op paarden die nu gaat volgen. Eerst moeten we ons registreren bij het dorps hoofd, naam, huisadres, beroep, nationaliteit en het eeuwige paspoortnummer. We hebben ons paspoort niet bij ons en maken ons, als echte gezagsgetrouwe Hollanders meteen ongerust: mogen we nu niet verder? De oplossing wordt ons steeds aangegeven, we kunnen elk nummer opschrijven dat ons in gedachten komt.

Briesen en hinniken kondigt de paarden aan. Het mijne wordt beteugeld door een klein jongetje dat allang in bed had moeten liggen en mij met hoge ongeruste stem iets toeroept waarvan ik alleen het bekende 'miester' versta. Maja en Bouke zijn al opgestegen en met onverwachte snelheid in het duister verdwenen. Ik stap ook maar op de stijgbeugel en beland op de nek van het paard, dat onmiddellijk briesend begint te steigeren. Groot gejammer van het jongetje brengt hem tot rust en ik kom geschokt overeind.

Vroeger, toen ik nog jong was, reed ik door Trètès met losse handen en klapte met de zweep in de lucht, terwijl het paard voortgaloppeerde. Nu ben ik een ruim tachtig kilo

wegende Hollander op een te klein paardje. Ik voel me topzwaar, één onverwachte beweging van het paard en ik donder om.

Terwijl we een rotsig bergpaadje bestijgen — het jongetje scharrelt op grote sloffen naast me en belicht af en toe zuinigjes het pad — probeer ik me te herinneren hoe cowboys te paard zitten. Klem je je benen om de buik van het beest of doe je ze juist uit elkaar om met behulp van de stijgbeugels een evenwicht te bewaren? Ik vervloek mijn slechte visuele geheugen, ook de reportages van paardspringwedstrijden in de Rai staan me niet meer helder genoeg voor de geest. Na een uur gemodder, waarbij ik beurtelings probeer mee te geven of me juist als een zoutzak laat meedragen, bereiken we de zandzee, het is te horen aan het geslof van paard en jongen. Voor me uit rijdt Maja, wat ik kan horen aan haar hulpeloos geroep. Haar begeleider is wat buiten adem geraakt door de steile klim en bietst bij mij sigaretten, zodat ze geheel in het pikkedonker rijdt. Een halfuur later stoppen we eindelijk. Ik stap af en val meteen met een doffe klap op de grond, totaal verstijfde spieren. Goddank heb ik toch de flashlight bij me gestoken en niet het blikje bier dat ik eerst in gedachten had en na wat rondzoeken vind ik Maja en een opgeruimde Bouke die — zoals je dat wel vaker aantreft bij mensen die de veertig naderen — veel aan zijn conditie doet en ons dan ook regelmatig onder de neus wrijft dat hij het zo'n leuk tochtje heeft gevonden. Het is nu halfvier in de nacht, bitter koud, en we zijn gekomen voor de zonsopgang die nog zeker anderhalf à twee uur op zich zal laten wachten. Wat doen we hier in godsnaam? Met de flashlight kan ik zien dat we op een klein plateau staan met onduidelijke diepten eromheen. De paardenmensen hebben zich met hun dieren in een klein kringetje teruggetrokken en ik wordt verschrikt weggescholden als ik een stap in hun richting doe: kijk uit anders krijg je een trap van een paard. Doelloos staan we een kwartiertje te kleumen totdat we een trap ontdekken. We lopen de treden op, er komt geen eind aan. Als we zwaar hijgend en duizelig bovenaan arriveren, weerhoudt iemand Bouke er nog net van om in een afgrond te stappen. We zijn boven op de smalle kraterrand terechtgekomen, uit de grote diepte voor ons stijgen weeë zwavelwolken op. En wie treffen we, na 15 000 kilometer vliegen, talloze uren met trein, bus en auto en anderhalf uur paardrijden op deze kraterrand aan? Welgeteld tien vrolijke Duitsers met een grote fles Schnaps, die af en toe jodelen naar de elfde die op zijn eentje een tocht rond de krater is begonnen en af en toe een lampje laat schijnen om te laten zien dat hij nog niet naar

beneden is gevallen.

Ook de achtergebleven Duitsers gedragen zich alsof ze op een berg geboren zijn en springen voor ons langs alsof er geen enkel gevaar te duchten is. Misschien zijn het ook wel Zwitsers. Eén, die wat te veel gedronken heeft, daalt een paar passen de trap af om daar te kotsen. 'Hé Friedrich, was ist los?' maar hij geeft geen sjoege en valt geleidelijk aan over de trapleuning in slaap. Na anderhalf uur rillen verschijnt het eerste vage daglicht over de bergtop en onmiddellijk daarna melden zich onze paardenmensen om door woord en gebaar duidelijk te maken dat ze het ook drommels koud hebben en dat we nu maar eens moeten terugkeren. De Duitsers vertrekken meteen. Ben je bedonderd, zeggen we tegen elkaar, we komen toch voor de zonsopgang, maar na een kwartiertje bezwijken we onder de druk, nemen een paar foto's bij te weinig licht en dalen de trap weer af. Het is ons langzamerhand geheel onduidelijk wat nu het precieze doel van deze tocht is, als je weg moet op het moment dat je langzamerhand de contouren kunt onderscheiden van het diepe gat waar je de nacht bij hebt doorgebracht. De terugweg gaat sneller dan de heenweg. Het blijkt dat we inderdaad steile bergpaadjes hebben beklommen, maar nu wordt ook zichtbaar dat links en rechts van dat pad huisjes liggen waarvan de bewoners bij het eerste ochtendkrieken uit bed zijn gesprongen om maar niets te missen van het dagelijkse vermaak van groggy zwaargewicht-toeristen die op ontoereikende paardjes de berg afdalen. Mijn jonge begeleider meent me een plezier te doen door het paard met zenuwslopende gillen aan te hitsen tot een klein galopje. Het verkiest goddank kalm te blijven, en maakt bij enkele halve misstappen duidelijk dat het in noodgevallen liever mij laat vallen dan zichzelf. Ik voel me totaal verdwaasd als we eindelijk de auto weer bereiken. Het is intussen halfzeven geworden en je kunt zien dat we inderdaad op mooie plekken geweest moeten zijn.

De eigenaar van de auto informeert nog of we lust hebben in een lange omweg die ons langs diverse interessante plantages zal voeren, hihhi. We nemen nauwelijks de moeite om te antwoorden.

Van Malang naar Bali

Na een maand Malang moeten we weg, de toeristenplicht roept. We doen een week over het afscheid nemen van dit stadje, dat ons dierbaar geworden is.

Het is net vliegertijd geworden en op een brede boulevard achter ons huis zijn elke middag de jongetjes ermee bezig. Er wordt gebruik gemaakt van staartloze vliegers die zeer wendbaar zijn en triomfantelijk duikvluchten kunnen afwisselen met fiere luchtbeklimmingen.

Zodra er twee bij elkaar in de buurt komen ontstaat het gevecht. De vliegers zijn bevestigd aan glasdraad, dun touw dat door een mengsel van lijm en gestampt glas is gehaald.

Door over het draad van de tegenstander te duiken en plotseling aan te trekken kan de draad stukgesneden worden.

Het is een spannend gezicht om de vliegers te zien positiekiezen en schijnbewegingen te zien maken. En dan ineens is een aanval geslaagd, de draad is stuk, de verliezer begint mistroostig het restant op te rollen en kijkt zijn eigendom na dat hoog in de lucht stuurloos wegdrijft op de wind, een prooi voor jongetjes elders in de stad, want wie zo'n vlieger (of het eraan hangende draad) het eerst pakt mag hem hebben.

Afscheid ook van het brood van Ender & Haug dat ons dagelijks wordt bezorgd, keurig verpakt en met een vetvrije banderol waarop netjes de firmanaam is gedrukt. Ender & Haug, in het begin van de jaren dertig opgericht en still going strong, elke Surabajaan en Malanger kent de naam van vroeger.

En voor de zoveelste maal op naar Surabaja. We hebben besloten toch maar naar Bali te gaan, géén poging te doen om het 'echte Bali' te ontdekken (we zijn bekaf van het sjouwen met de kinderen), maar rustig ergens aan het strand te gaan zitten. Maar eerst moet het visum even geregeld worden, want onze verblijfsvergunning van drie maanden loopt af. In Bandung hebben we twee maanden verlenging gekregen op ons normale toeristenvisum van één maand. Dat ging erg makkelijk, vooral omdat oma D. de 'immigration officer' kende, zodat we binnen een paar uur ons stempeltje hadden en geen cent meer dan de officiële prijs hoefden te betalen.

Voor alle zekerheid zijn we halverwege ons Malangse verblijf al een keer naar Surabaja gereden waar de immigratieambtenaar ons uitlegde dat we veel te vroeg waren.

Een visumverlenging kwam pas aan de orde als de termijn bijna verstreken was. Maar kunnen we zeker zijn van verlenging, vroegen we, want anders moeten we zo langzamerhand

wel gaan boeken voor de terugreis.

O nee, geen enkel probleem.

We lieten onze paspoorten achter bij Lian, de jongste dochter van Mama Pungut en reisleidster van haar vak. Zij zou het wel even voor ons regelen.

Nu, vier dagen voor het verstrijken van onze verblijfsvergunning, rijden we opgewekt naar Surabaya. Even de paspoorten oppikken, en dan met het vliegtuig naar Bali.

De rit wordt spannender dan we verwacht hebben, want de Colt die we gehuurd hebben blijkt slechts zéér flauwe bochten te kunnen maken, zodat we regelmatig op de verkeerde weghelpt terechtkomen.

Ietwat ontredderd komen we aan en krijgen de genadeslag van Lian, die ons vertelt dat ze al een week geleden een briefje heeft gestuurd dat de verlenging eigenlijk niet mogelijk is, tenzij we bereid zijn om zo'n tweehonderd gulden boven het normale bedrag te betalen. Ze had dat besluit niet zelf durven nemen en wij hebben de brief niet ontvangen.

Wat een treurnis, en dat niet zozeer vanwege het geld als vanwege de tijd, want het zal enkele dagen duren voordat de verlenging in orde is. We betalen en wachten liefst tien dagen met een groeiend gevoel van wrevel op het vereiste stempel, een periode waarin we ons opvallend zuinig moeten gedragen omdat er zonder paspoort in Indonesië geen geld te wisselen valt en we in ons optimisme toch gerekend hadden op de drie à vier dagen die men ons als termijn genoemd had. Oosters geduld is moeilijk aan te leren, maar ten slotte komt toch het moment dat we eindelijk naar Bali kunnen vliegen. Maar er rust geen zegen op onze tocht.

Lian heeft onze tickets geregeld en de hele familie Pungut zal ons uitgeleide doen. Eerst moeten we even langs het huis van Mama, voor een afscheidshapje. Lian komt ons ophalen, ze heeft een jonge Amerikaan meegenomen die met hetzelfde vliegtuig weg moet.

Terwijl de hele familie toekijkt eten we ons manhaftig door een forse maaltijd heen. Halverwege verschijnt een ingehuurde fotograaf, om een groepsfoto te maken. Ik krijg pijn in mijn kaken van het glimlachen, want ofwel de flits weigert of iemand heeft per ongeluk met zijn ogen geknipperd en eist een nieuwe opname. Na een kwartier is het eindelijk gelukt, de starre groep maakt zich bevrijd los uit de aangesleepte stoelen en het hele gezelschap wurmt zich in twee auto's.

Lian regelt zelf onze inschrijving aan de Garudabalie, en passant zien we met schrik dat onze bagage al tien kilo te zwaar is (en dat terwijl we in Bali nog souvenirs willen kopen),

maar ook dat lost ze soepel op en even later zitten we met zijn allen in de kleine restauratie van het vliegveld. De Amerikaan blijkt bezitter te zijn van een jacht, waarmee hij jarenlang in de wateren van Singapore geopereerd heeft. Nu zoekt hij het in de Indische wateren, maar hij wordt kiewiet van alle paperassen die ervoor nodig zijn. Zijn jacht ligt in een Balinese haven, hij is komen overvliegen omdat er nu naast de toestemming van de marine óók toestemming van het leger nodig is om hier te mogen rondvaren.

Hij ergert zich blind aan de Indonesische bureaucratie, en heeft nu het plan opgevat om maar eens de richting van de Middellandse Zee op te gaan. Weet ik misschien wat voor handel je daar kunt drijven, ik kom toch uit die hoek? Leg een Amerikaan maar eens uit hoe ver Europa uit elkaar ligt.

Ik pijnig me af, maar kan niets verzinnen. Toeristenvervoer lijkt me het enige, maar dat trekt hem niet zo, het zijn altijd zulke onaangename mensen en domkoppen die je meekrijgt voor een eilandentocht. Zelf ziet hij er nogal ontvlambaar uit met zijn roodverbrande kop en hardblauwe ogen. Hij is een Vietnamveteraan, heeft daarna een mentale inzinking gekregen en is toen maar gaan varen. Nu zou hij langzamerhand wel weer eens wat meer vastigheid willen. Als hij hoort dat ik marktonderzoeker van mijn vak ben, springt er een veertje los: dat is ongeveer waar hij aan dacht, een klein groepje mensen bij elkaar brengen die samen een commercieel probleem tackelen, een econoom, een marktonderzoeker, een praktische vent zoals hijzelf, een reclamekerel erbij. Ik knik maar, hij is kennelijk nogal eenzaam en kan ter plekke constructies van saamhorigheid bedenken.

Om zes uur in de avond zou het vliegtuig vertrekken, maar we horen geen aankondiging en blijven dus rustig zitten. Vertragingen zijn tenslotte normaal, zeker bij vliegtuigen. Een kwartier later volgt een korte mededeling, het Garuda-vliegtuig naar Bali vertrekt nu.

We staan op, begeven ons naar de uitgang en nemen afscheid. Mama Pungut barst in tranen uit en laat ons maar met moeite gaan.

In de vertrekhal krijgt een grondstewardess een lichte aanval van paniek als ze ons ziet, en hoort dat we naar Bali moeten. Snel organiseert ze een bus, we stappen in en horen bevreemd toe hoe ze de chauffeur tot haast aanspoort. Even verderop stoppen we, en ze rent naar een gebouwtje. Ze probeert het vliegtuig te stoppen, vertelt de chauffeur ons. Een paar minuten later komt het meisje terug met een steward die ons vertelt dat het niet gelukt is. Sorry, maar we

kunnen de volgende ochtend weg.

In verwarring rijden we weer naar de vertrekhal. Jezus, alle bagage is al met dat vliegtuig weg, we hebben alleen een reserveluier voor Eric bij ons. Goddank zie ik de familie Pungut bezig in te stappen in hun auto's, en vijf jaar zangles werpt eindelijk haar vruchten af: ik kan ze nog bereiken met een tarzankreet. Verschrikt komen ze aanrennen en er ontstaat een gevecht tussen Lian en de Garudafunctionarissen, dat ze glansrijk verliest. Door haar eigenmachtig optreden aan de balie heeft ze ons op de verkeerde plek ingeboekt en we stonden dan ook niet op de passagierslijst. Aangezien alle passagiers aanwezig waren in de vertrekhal heeft men het vliegtuig alleen bij wijze van formaliteit aangekondigd, op het moment dat het zou vertrekken. De Amerikaan maakt zich boos, loopt achter de balie en gaat daar ruzie staan maken totdat hem op strenge toon verzocht wordt zich te verwijderen. Hij eist dat de Garuda zijn hotelkosten voor die nacht betaalt, maar dat vertikken ze, en terecht.

Mopperend voegt hij zich weer bij ons en zwijgend vertrekken we weer naar Surabaya. Lian zit kleintjes voorin en maakt zich in Surabaya onmiddellijk uit de voeten, het aan haar moeder en zusters overlatend om ons verder te vertroetelen. Onze kamer in Pregolan is gelukkig nog vrij, we worden als oude vrienden verwelkomd. Ik raad de Amerikaan aan om hier ook zijn intrek te nemen, maar het blijkt dat ze alleen nog een zeer dure kamer voor hem hebben. 'What?' roept hij verbaasd als hij de prijs hoort, 'you're killing me with those prices!' en stapt boos weg. Het komt slecht aan bij de zachtzinnige balie-meneer van het hotel en ik heb spijt dat ik deze Vietnameubel op hem heb losgelaten. De volgende ochtend lukt het beter, we zitten veiligheidshalve al een uur voor tijd in de vertrekhal te wachten.

Lian mag als reisbureau-functionaris mee naar binnen, maar Mama Pungut niet. Ze staat stil te wenen bij de deur. Daar verdwijnt weer een stukje verleden uit haar leven, ze heeft Maja nog gekend toen die een turf hoog was. Ik begin me eindelijk, beter laat dan nooit, te schamen voor mijn gevoel van ergernis, elke keer als ze ons met giften overlaadde die we niet terug konden betalen.

Speciaal geneer ik me voor mijn wat koele reactie toen de familie Pungut op een mooie zondagmiddag helemaal naar Malang kwam rijden om ons een pakket stevig bij elkaar gebonden levende krabben te brengen, die met gemene oogjes naar ons keken en die we direct na hun vertrek weggaven.

Op goede bedoelingen mag je niet knorrig reageren, en

het is toch een beste brave vrouw, die ons alleen maar gebruikt als middel om haar verknochtheid aan Maja's moeder te uiten. Ik kijk vriendelijk lachend naar haar, terwijl naast me de Amerikaan vertelt over zwaarden en krissen en memoreert dat hij een keer een zwaard kocht waarvan de legende luidde dat hij — eenmaal uit de schede gehaald — niet meer teruggedaan kon worden zonder dat er bloed vergoten was. En inderdaad had een meisje hem een keer met dat zwaard aangevallen en licht verwond. Ik durf hem niet te vertellen dat hem dat vermoedelijk ook nog wel eens met niet-gewijde messen, bijvoorbeeld een keukenmes, zal overkomen want hij lijkt me precies het type dat vrouwen tot wanhoop kan brengen met zijn botte egoïsme. Precies op tijd vertrekt het vliegtuig en na een halfuur staan we plotseling op het vliegveld van Den Pasar, de hoofdstad van Bali. De Amerikaan raken we na een joviale groet kwijt, hij vertelt nog waar zijn jacht ligt, maar ik wil het niet weten.

Bali: Kuta Beach

Bij de uitgang van het vliegveld staan enkele taxichauffeurs annex gidsen de passagiers hoopvol op te wachten. Wij treffen een prettig ogende, zij het wat pokdalige jongeman, die me helpt de koffers te vinden. Aan de balie krijg ik te horen dat die pas over een uur zullen arriveren, want dan komt het vliegtuig uit Jakarta aan.

Ik begin onmiddellijk sterk te transpireren, ogottegot, wat is er nu weer aan de hand. In mijn wanhoop vind ik plotseling de puntgave Maleise volzinnen die nodig zijn om duidelijk te maken dat de koffers gisteravond al aangekomen moeten zijn met de vlucht van Surabaya. De functionaris gelooft me niet, de teksten die toeristen uitkramen slaan toch meestal nergens op. Op aandringen van de chauffeur gaat hij toch maar even kijken en komt even later beschaamd terug, ja ze staan inderdaad in het kantoortje klaar. Sorry, zegt hij nog, het is de eerste en laatste keer dat ik een Indonesiër zich hoor verontschuldigen, die angst om een foutje toe te geven zal wel iets met de cultuur te maken hebben, ik moet daar toch eens naar informeren.

Bali is een vrij klein eiland en het toeristische deel (Kuta Beach, Sanur Beach, Den Pasar) is geconcentreerd op de zuidpunt. Binnen vijftien minuten heeft de taxi ons gebracht in het Kuta Beach hotel, waar we een kamer besproken hebben. De rit is net lang genoeg voor de chauffeur om ons te vertellen dat hij ons graag zal rondrijden, twintig procent goedkoper is dan het hotel, en deze auto samen met enkele andere brandweerlieden exploiteert in de vrije uren.

Het Kuta Beach hotel hebben we na veel zoeken in allerlei folders uitgekozen als meest safe gok op een plek die direct aan het strand ligt. Het is wel erg duur (zo'n zeventig gulden per nacht) maar dat moet dan maar, want de kinderen willen langzamerhand ook wel eens wat.

Het is een Amerikaans-Indonesische onderneming en maakt een zeer luxueuze indruk. In een fraai open terrein met decoratieve struikjes, beeldjes, palmbomen en natuurstenen paadjes staan een aantal 'cottages', elk bestaande uit twee kamers die via een tussenwand die doorloopt naar het platje strikt van elkaar gescheiden zijn.

We hebben de helft van zo'n cottage gehuurd, onze burens zijn twee statige blanke heren met decoratieve snorren, die we alleen zien als ze op pad gaan naar het strand, of ervan terugkomen. De kamer is prachtig ingericht, er staat zelfs een bad en er is warm en koud water, ongehoorde luxe. De airconditioning werkt op volle toeren, het is binnen

uitgesproken kil en ik zet de schakelaar snel wat terug voordat we te veel verwend raken. Buiten loopt iemand rond met een grote bus op zijn rug, waaruit een stofzuigerslang steekt waarvan hij het mondstuk zorgvuldig richt op alle planten die hij op zijn pad ontmoet. Elk beestje dat zich durft te vertonen wordt weggespoten. Hij heeft een doekje voor mond en neus, ik hoop dat het helpt.

Er is inderdaad, ook 's avonds, geen insect te bekennen al krijgen we wel een keer bezoek van een kolossale vijf centimeter grote en dikke tor, die hardnekkige pogingen doet om zich tegen de buitenlamp te pletter te vliegen. Het curieuze van dit hotel is dat er vrijwel geen bediening is. We zijn op Java gewend dat grote aantallen roomservice-kelners de hele dag klaar staan (of meestal, gehurkt, zitten) om de gasten te voorzien van drankjes of voedsel. Hier moet de gast zich vervoegen bij de verre receptie, geeft daar zijn bestelling op, keert terug naar zijn kamer en wacht dan af. Na geruime tijd komt een in decoratieve dracht gehulde Balinees het bestelde bezorgen.

De prijzen van het hotel zijn trouwens gigantisch, nog nergens heb ik ruim drie gulden voor een fles bier betaald en als we een keer de was hebben laten doen besluiten we om voortaan zelf maar onze kleren te reinigen, waarbij het me opvalt dat niet sokken (zoals ik verwacht had) maar zakdoeken het smerigst zijn om te doen.

Ons visioen van lekker op het platje zitten, terwijl de kinderen vóór ons op het strand spelen blijkt niet te kloppen. Het hotel ligt inderdaad pal aan het strand, maar een onverlaat heeft een muurtje gebouwd tussen ons en het water, zodat we steeds toch eerst een eind moeten omlopen voordat we er zijn.

Het muurtje is symptomatisch voor de bijna maniakale neiging van Indonesiërs om zichzelf te omringen met muurtjes en hekken, soms bedoeld om inbrekers te weren maar meestal bedoeld om een duidelijke grenslijn te trekken voor de straatverkopers: deze grens mag alleen na toestemming gepasseerd worden. Zou het muurtje er niet zijn, dan werden we ongetwijfeld bestormd door de talrijke verkopers die het strand afstropen, maar jammer blijft het.

's Middags trekken we erop uit, het waait nogal en het is somber bewolkt, maar de temperatuur is heerlijk en het water lauw. Argeloos loop ik een eind de zee in, kijk naar Maja en de kinderen die op het strand achtergebleven zijn, en als ik me omdraai om verder te gaan zie ik nog net de meters hoge golf boven me uit torenen voordat ik onder een paar ton water wordt begraven. Eindeloze seconden van lichte paniek volgen, want ik ben mijn adem door de klap

kwijtgeraakt.

Vele meters teruggeworpen naar het strand kan ik tenslotte groggy weer overeind kruipen.

Daarna pak ik het voorzichtiger aan en ik begrijp nu ook beter waarom hier surfborden worden verhuurd, het is bepaald geen kalm zeetje, je moet voortdurend opletten en bij de hoge golven mee omhoogspringen om niet onder het water bedolven te worden. Een leuke sport, maar ik ben meer een liefhebber van het rustige drijven op zachte golfjes, en na een kwartiertje heb ik het wel gezien.

Het andere beroemde strand van Bali, Sanur Beach, schijnt wat rustiger te zijn, maar heeft weer meer last van zeevervuiling. Met heimwee denk ik terug aan Pasirputih, dat in alle opzichten mooier is.

Kuta Beach is een klein plaatsje dat doet denken aan Spaanse badplaatsjes, waar de plaatselijke bevolking geheel in het toerisme is opgegaan. Ook hier is elke woning omgezet in een pension, waar men voor een paar gulden de nacht kan doorbrengen. Daarnaast zijn er talloze eethuisjes waar men voor zeer lage bedragen (één à twee gulden per persoon) veel en gezond kan eten: gebakken vis, een uitgebreid slaatje en patates frites. Niet erg Indonesisch maar wel smakelijk. Kuta is dan ook geheel ingesteld op de Australische jongeren die hier een hippie-achtige samenleving opgezet hebben.

We kijken onze ogen uit, want het is eigenlijk de eerste keer dat we hier in het massatoerisme terechtkomen. Door de smalle straatjes gaat een eindeloze optocht van jongens en meisjes op weg naar het strand of terug. De jongens hebben een sarong om het middel geslagen, boomlange kerels voor wie het kledingstuk te klein is zodat hun stevige en rijkbehaarde kuiten er onderuit komen. De meisjes hebben de sarong over de borsten heen en zien er warm en gelukkig uit: roodverbrande schouders, sproeten, vervellende neus. Voor zover ze niet al met een vriend gekomen zijn worden ze met graagte opgevangen door gespierde Balinese boys in slank gesneden jeans en blote borst, die niets liever doen dan zo'n meisje achter op hun krachtige bromfiets te nemen om ze het land te laten zien en ze op alle manieren van hun eenzaamheid te verlossen.

Engels is hier de voertaal, moeizaam proberen we de in het Engels gestelde menukaarten terug te vertalen tot de Indonesische gerechten die we kennen. In de restaurantjes is men zo verbaasd als een bestelling met enkele woordjes Maleis gepaard gaat dat we het een paar keer moeten herhalen voordat men begrijpt dat we in de landstaal bezig zijn.

Gezellig is het wél, vooral 's avonds als de olielampjes branden en je na een tocht langs de souvenirstalletjes en kledingboetiekjes neerstrijkt in een sober eethuisje. Elke minuut komen mensen langs om je iets aan te bieden, een kris of een beeldje of een zwijnetandje aan een ketting. De kleine jongetjes van het dorp leggen zich vooral toe op het verkopen van kaartjes voor de dansvoorstellingen.

We bezoeken een opvoering van de beroemde Ketjakdans, ten behoeve van het toeristenpubliek ingekort tot één uur, maar daarom niet minder imponerend. In een gezellig rond theatertje zitten in het midden zo'n honderd man in een dikke cirkel, die eindeloos in allerlei ritmische variaties de kreet ketjakketjakketjak uitstoten, afgewisseld met oeh!oeh!oeh!, waarbij ze hun armen omhoogsteken en hun handen laten wapperen.

Het klinkt een beetje vreemd als je het opschrijft, in werkelijkheid is het een fascinerend en meeslepend gezicht.

Tegen deze achtergrond van apengeluiden zingen voorzangers het verhaal en in het midden van de kring wordt gedanst, het gaat om een prins en een prinses en een boze koning die de prinses ontvoert, maar het loopt goed af. Zelfs de kinderen kijken een uur lang geboeid naar het tafereel dat zich afspeelt bij het licht van één grote fakkel. Op de terugweg naar het hotel komen we langs een kleine ruimte waarin het gamelanorkest zit te oefenen voor de voorstelling van de volgende dag. Een van de muzikanten heeft een kind op schoot, dat slapend meedeint als vader een roffel slaat met zijn twee hamertjes.

Op de afgesproken dag om halfnegen komt onze pokdalige taxi-exploitant ons halen voor het bezichtigen van Bali, nou ja, de zuidpunt ervan. Al na een halfuur zitten we in een openluchttheater te kijken naar kleurige danseresjes die kurkdroog onder de schroeiende zon hun laconieke gebaartjes maken. Ik film en fotografeer continu, net als de ongeveer honderd andere blanke toeristen die het publiek vormen, en begin pas iets van het verhaal te herkennen als Ted de Braak en Willy Walden opkomen in de creatie die we ook in Surabaja gezien hebben.

De korte inhoud van de dans is zorgzaam in het Engels vertaald en op stencil uitgereikt, maar zo gecondenseerd dat er geen touw aan vast te knopen valt, al is het ook zonder dat machtig mooi om te zien. Aan het slot wordt een aap vermoord, waarvan na enige onduidelijke handelingen een meterhoge piemel overeind gaat staan, die snel wordt omgehakt, waarna de buikholte wordt geopend en één van de spelers er een ketting saucijsjes uittrekt. Komisch bedoeld, maar Marco vervalt in diep gepeins, onderbroken door

vraagjes: 'Die meneer ging vechten met die aap, hè?' 'Die aap lag op zijn rug hé?'

Het is duidelijk dat we in een toeristencarroussel zitten, vóór en achter ons rijden busjes en bussen en huurtaxi's met blanke mensen rond. In snel tempo bezoeken we het woodcarving center, het painting center, het bone-carving center, het mandemakerscentrum. Het zijn steeds grote winkels waar de toerist een korte demonstratie krijgt van het werk dat er verricht wordt, om vervolgens losgelaten te worden in de verkoopruintes. We zien geen kans om iets moois te vinden, overal staan identieke beelden, schilderijen of andere werkstukken in het gelid opgesteld, de kinderen worden ook steeds ongeduriger omdat ze nergens mogen aankomen, en overal zien we dezelfde toeristen. We blijven ons best doen want het is overduidelijk dat onze chauffeur provisie krijgt van een eventuele aankoop maar zodra we twintig identieke dingen naast elkaar zien staan vinden we ze niet mooi meer, een ongetwijfeld snobistisch trekje van ons, maar zo zijn we nu eenmaal. Uiteindelijk zien we in een warung twee rammelaars liggen, kunstig gevlochten van gedroogd pisangblad, het gerammel wordt vermoedelijk door een paar erwten of kleine steentjes veroorzaakt. Niet iets om aan een klein kind te geven, die zou het onmiddellijk stukbijten, maar leuk genoeg voor volwassenen. De prijs is laag, daar zal onze begeleider niet rijk van worden.

Enigszins mistroostig rijden we terug naar het hotel, de chauffeur is somber gestemd over ons gebrek aan kooplust, wij voelen ons te kort geschoten maar ook wel een beetje te kort gedaan, want waarom moesten we al die winkels in en waarom rijden we steeds als een schicht voorbij de fraaie verweerde tempeltjes die hier overal langs de weg staan en de sierlijke versieringen die bij de ingangen van de huizen zijn aangebracht?

Vermoedelijk ziet hij zelf niet meer de aantrekkelijkheid van die gewone dingen. Het aardige van Bali is dat ondanks het toeristisch gebruik van het eiland, het toch nog steeds een vrij authentieke indruk maakt.

De pittoreske aspecten van de Hindoegodsdienst die men hier aanhangt zijn toeristische objecten geworden, maar dat neemt niet weg dat de godsdienst actief beleefd wordt. De tempeltjes en beelden zijn dan ook geen restanten van een dode cultuur, maar voortdurend in gebruik.

Zelfs in het luxe Kuta Beach hotel staat een tempeltje waar we regelmatig vrouwen bezig zien met het offeren van bloemen, wierook en fruit aan de goden, en bij de uitgang naar het strand ligt op de grond een kunstig bloemstukje waaruit

een lange wierookstok met gloeiend puntje steekt, geurig rokend.

Door al het gedonder met de visumverlenging hebben we slechts vijf dagen voor Bali, dagen die grotendeels weggaan met het zoeken naar geschikte souvenirs, want we willen niet met lege handen in Nederland terugkeren.

Het regent veel, dat is iets waar we geen rekening mee gehouden hadden, want bij Bali denk je toch altijd aan zonneschijn, witte stranden en hawaiimuziek, al hoort het laatste eigenlijk meer bij een ander eiland thuis. Ondanks het stormachtige klimaat kunnen we nog twee middagen op het strand doorbrengen, waar we twee vliegen in één klap slaan, omdat een gestage stroom van verkopers langskomt om souvenirs aan te bieden. Als we uiteindelijk wat geïrriteerd raken en het zoveelste jongetje met zwijnetandjes aan een ketting ietwat kortaf te woord staan spreekt hij ernstig een vloek over ons uit: ons vliegtuig zal neerstorten en hij laat met zijn hand zien hoe dat zal gaan, een redelijke opstijging en dan loopt het ineens mis en storten we na een korte glijvlucht reddeloos ter aarde. Hierna speelt hij wat met de kinderen, neemt ten slotte zijn blikken trommeltje weer op en vertrekt. Al die tijd heeft hij niet gelachen, alleen zijn tanden ontbloot.

Over het kopen van souvenirs

Wie Indonesië van vroeger kent zal bij terugkeer vermoedelijk het gevoel krijgen dat de kwaliteit van de kunstnijverheid sterk achteruitgegaan is. De laatste krissmeden zijn uitgestorven, het houtsnijwerk is grof, het filigraanwerk duidelijk op massaproductie gericht.

Maar ondanks de kwaliteitsvermindering biedt Indonesië toch veel meer dan het gemiddelde toeristenland.

Wij kochten bijvoorbeeld: enkele krissen, batiks, jurken en shirts met Indonesische motieven, een woest ogend aapje dat op slimme wijze gesneden was uit een boomstronk, kunstig uit pisangblad gevouwen rammelaars, beeldjes van hertshoorn, een bewerkte koeiehoorn, beeldjes gesneden uit koeiebot (mergpijp), een koperen sirih-stel, een koperen zeemansolielampje, enkele opscheplepels van kokosnoot, een satérooster, een peper-zout-olie-azijnstel van duidelijk Europese herkomst en vermoedelijk afkomstig van een failliet hotel, enkele biedermeyer-achtige potjes die vermoedelijk tientallen jaren geleden geïmporteerd zijn, een tinnen theepot afkomstig uit China, enkele valse rijksdaalders en een vals drie-guldenstuk uit het begin van de vorige eeuw, een armbandje van vooroorlogse zilveren Indische dubbeltjes, een dito ceintuur van halve gulden, echte bikkels met bijbehorend rubberen balletje, kunstig beschilderde potloodslippers.

En dan zijn er nog veel dingen die we niet kochten: batikschilderijen, Chinese vaasjes, houtsnijwerk, ivoorkunst, opgezette beesten, slangeleren of krokodilleleren tassen, wajangpoppen, olieverftaferelen van sawa's of rondborstige meisjes, muziekinstrumenten en noem maar op.

Bij dit alles geldt dat men stevig moet afdingen, vooral in de toeristencentra en dat men nóóit moet geloven dat als antiek aangeprezen dingen ook echt antiek zijn.

Omdat ik er speciaal mijn zinnen op gezet had en er speciaal voor gespaard had, kocht ik bij een goed bekend staande vrouwelijke antiquair in Jogja een prachtige kris voor 270 gulden. Gevraagd hoe oud hij zou zijn gaf mevrouw als schatting op dat hij toch allicht wel uit de dertiende of veertiende eeuw zou stammen. Pajajaran-periode pompelde ze.

Nieuwsgierig gingen we naar het Jogjase museum en vroegen daar of ze de kris wilden bekijken. Ze vonden het een erg mooi exemplaar en zo'n 200 jaar oud zou hij zeker wel zijn.

Later geraadpleegde deskundigen gaven te kennen dat we beslist een fraaie kris te pakken hadden gekregen, die ongetwijfeld zo'n vijftig jaar oud is.

Ik bedoel maar, het is en blijft een mooi bezit, maar als Europeaan ben je nogal geneigd om belang toe te kennen

aan de ouderdom, terwijl men in Indonesië aan dat aspect eigenlijk niet zo hecht en dus betrekkelijk nonchalant is met schattingen. De valse munten die we in Surabaya kochten liggen natuurlijk op een ander vlak, dat is duidelijk georganiseerd bedrog. Terwijl we een ijsje aten in het Hoenkwé-huis werden we benaderd door enkele oudere heren die met een plechtig gebaar enkele munten haalden uit een versleten fluwelen lapje. Ik had geen interesse, maar de aandrang was zo groot en de prijs ging zo omlaag (tot circa een tientje per stuk) dat ik na lang aarzelen de gok maar waagde: voor dit bedrag zou ik best een valse munt willen hebben. Expertise bewees dat ze inderdaad van verzilverd koper waren. Ik heb er geen spijt van want het is een leuk bezit, maar je krijgt natuurlijk een ander gevoel als je je écht in de boot laat nemen en honderd gulden voor zo'n ding neertelt. In Indonesië hoeft men in dit opzicht niet te rekenen op eerlijkheid, de toerist is vrij wild, hij bulkt van het geld en alles wat je hem af kunt pakken is meegenomen. Een begrijpelijk standpunt, waartegen men zich alleen kan verweren door voor souvenirs uitsluitend het bedrag te betalen dat men het op puur persoonlijke gronden waard vindt, ervan uitgaande dat alle claims van echtheid en ouderdom niet waar zijn.

Terug in Jakarta

Bij de ingang van het vliegtuig naar Jakarta neemt een steward een paar krissen af van een medepassagier, die deze impulsaankoop in zijn handbagage heeft meegenomen. Na de reis zal hij ze terugkrijgen wordt hem vriendelijk beloofd. De reiziger kijkt wat verbaasd, het duurt even voordat hij begrijpt dat hij nu geen hijacker meer kan zijn, en grinnikend zoekt hij zijn stoel op.

Na een vlucht van anderhalf uur landen we op het Halim-vliegveld. We hebben de goede tip gekregen dat we alleen meter-taxi's moeten nemen in Jakarta, dat wil zeggen taxi's met een zichtbare meter in plaats van de particuliere taxi's waar je moet tawarren. Via een ingewikkeld systeem van selectie en eliminatie hebben Maja en ik een lijstje opgesteld van de hotels die in aanmerking zouden komen, want het geld raakt langzamerhand op en als je even niet oplet zit je in Jakarta zó in een duur toeristenhotel waar je honderd gulden per nacht betaalt voor een double-room. Ons eerste adres blijkt meteen al een succes te zijn, voor vijftig gulden kunnen we een kamertje krijgen waar net drie bedden in kunnen. Goed, de lakens zijn wat gescheurd en vol bruine vlekken waar ik voor de zekerheid toch maar even aan ruik (niks aan de hand), de bedden schrikken merkbaar als ik plaats neem en zakken tot de bodem door. Ook is de airconditioning alleen merkbaar als je er vlak voor gaat zitten. Maar het is een onderdak en even later, als men gemerkt heeft dat we Hollanders zijn en geen Australische hippies blijkt er plotseling zelfs een ruimere kamer beschikbaar te zijn voor hetzelfde bedrag.

Het hotel, Taruma in de Jalan Budi Kemulian, is van het vooroorlogse type, een enorme voorgalerij met de bekende pilaren en een grote marmeren trap naar beneden. Binnen in de lounge is het koel en stil. Wij zijn de enige blanken, de rest van het hotel wordt bewoond door Indonesische zakenlieden en ambtenaren die 's ochtends in een drom het hotel verlaten, aktentasje onder de arm.

's Avonds gaat men vroeg naar bed, al wordt er eerst collectief tv gekeken in de voor dat doel totaal verduisterde lounge. Dat het hotel vroeger Nederlands eigendom was is nog te zien aan de sneeuwlandschappen die aan de muur hangen.

We storten ons meteen na aankomst in het verkeer, via het avontuur van de helitjak, een gemotoriseerde betja waar je voorin zit en met een snelheid van dertig a veertig kilometer door het verkeer wordt geraced. We moeten naar een reisbureau in hotel Indonesia, één van de pronkprojecten

van Sukarno, gelegen aan de Jalan Thamrin. Het is een uiterst moderne straat vol wolkenkrabberhotels, en ook een belangrijke verkeersader, auto's rijden in dichte menigte heen en weer.

Hotel Indonesia is zo'n superdeluxe hotel waar je je alleen kunt thuisvoelen als je stikt van de Amerikaanse dollars. Dure bars en nightclubs en restaurants tref je erin aan, ook enkele luxewinkeltjes, een bankfiliaal, travel agency, enzovoort.

Als we onze vliegreis geregeld hebben gaan we naar het warenhuis Sarinah, waar een hele verdieping gewijd is aan kunstnijverheidsartikelen van de diverse eilanden van de archipel. We kopen er nog wat cadeaus voor de thuisblijvers maar moeten toch tot de conclusie komen dat het maar slecht gesteld is met de vaardigheid van de Indonesische kunstnijverheid. Ik krijg bijna tranen in mijn ogen als ik zie hoe armetierig het Moors aandoende houtsnijwerk van Celebes (een combinatie van houtkerven en verven) er nu uitziet. Wáár heb ik ooit die fraaie houten vogel verloren die mijn ouders in 1947 kochten?

Jakarta is de plek waar Maja's voorouders begraven liggen. We hebben al een keer langs het Tjikini-ziekenhuis gereden, een terrein dat vroeger familiebezit was voordat een overgrootvader het door goklust verspeelde. Niets aan te doen, en geen reden om eerbetoon aan de overledenen te weigeren.

We leggen de taximan precies uit waar we heen willen. Het is een ritje van zo'n anderhalve kilometer, voor Jakartaanse begrippen een klein eindje. De taxichauffeur houdt zich van de domme en brengt ons naar drie, vier kerkhoven waar we geen boodschap aan hebben, en pas als het bedrag genoeg opgelopen is wil hij begrijpen dat we naar Tanah Abang wensen te gaan. Intussen hebben we een goede indruk gekregen van de zuidhelft van de stad, een soort Rotterdam in het kwadraat, een woestijn van steen met een massaal verkeer. Er is niets te bespeuren van de Amsterdamse eethuisjes- en winkeltjes-gezelligheid die opstijgt uit de stukjes die de veelbetreurde Tjalie Robinson jaren geleden schreef. Integendeel, zo'n vervelende dorre, warme en drukke stad hebben we nog nooit gezien, maar wat wil je: vijf miljoen inwoners.

Kregelich stappen we uit de taxi en melden ons bij het kantoortje van het kerkhof. De buitenmuren bestaan uit de bovenstukken van grafzerken uit de zeventiende eeuw, binnen wordt met enige moeite het adres van Maja's voorzaten gevonden. Omringd door vier sterk op KNIL-oudgedienden lijkende heren, worden we naar het graf gevoerd.

Eerst komen we langs vader Jas, een achttiende-eeuws graf aan de voet van een prachtige boom. Het is een heilig graf, al weet niemand precies wie er ligt, er hangen kruisbeelden en Mariabeelden in de boom en er liggen bloemen bij. Tien meter verder treffen we het groepje Indorfs, die liggen onder een saai-grijze plaat en een al even onopgesmukt hoofdeind waarop de vitale gegevens van de vier bewoners vermeld staan. Plichtmatig fotografeer ik het, het zal niet het plaatje van het jaar worden. Intussen bewegen zich de vier oudgedienden nogal dicht om ons heen en na enige tijd komt het hoge woord eruit: hebben wij er geld voor over om het graf door hen te laten verzorgen? `Tidah usa' (niet nodig), zeg ik prompt en schrik een beetje van mijn eigen durf, wat zullen de doden er niet van denken? De heren kijken teleurgesteld, een van hen haalt een paar enveloppen voor de dag waaruit moet blijken dat andere mensen uit Nederland hem regelmatig een `poswesel' sturen voor het onderhoud van een bepaald graf. We geven onszelf de houding van beleefde ongeïnteresseerdheid die bij dit soort gelegenheden de enige oplossing is en drijven langzaam van hem vandaan. Het lijkt me een machtig interessant kerkhof, zo grofweg vanuit de verte gezien, maar zoals zo vaak in Indonesië blijven we achtervolgd worden door de naar ons geld verlangende heren, die ongevraagd allerlei toelichting verschaffen. Ik kan daar nu eenmaal niet tegen zodat we het snel voor gezien houden. Ik geef ze een fooi en we schieten de poort weer uit.

Over verspilling

In de krant staat dat een Nederlandse vuilnisdeskundige gearriveerd is om adviezen te geven. We begrijpen het probleem niet, want vuilnis zien we praktisch niet, ook niet in de voor Nederlandse begrippen toch vrij forse steden als Jakarta, Surabaya, Bandung en Malang.

Het ontbreken van vuilnis heeft een eenvoudige reden: er is altijd wel iemand die het afval kan gebruiken. Wat voor de een een weggegooid blikje is, is voor de ander een prima beker of een stuk speelgoed of een handig opbergdoosje.

Voedsel gaat altijd wel een maag in, kleren vinden altijd wel een nieuwe drager. De kleine restanten worden opgeruimd door de mieren of door een vuurtje in de tuin. Honden zijn er niet, althans niet op straat. Indonesië is een schoon land, dat zijn rommel niet opruimt maar telkens opnieuw gebruikt tot er niets meer over is. Om dezelfde reden zie je nergens autowrakken: elk wrak kan rijden, of het schenkt in onderdelen het leven aan collega's.

De Nederlandse vuilnisdeskundige zal zijn ogen uitgekeken hebben.

Over het regime

Onze hulp in Malang heeft een echtgenoot die al sinds 1969 gevangen zit wegens communistische sympathieën. Het is een conversatiepraatje, meer niet. Als onze gastvrouw en een oude dame op bezoek zijn vragen wij nog eens hoe het precies zit, want we vinden het pijnlijk om het mevrouw S. zelf te vragen. Tot welke strafcategorie behoort hij precies? Onze gastvrouw weet het niet en lacht maar wat. 'Is dat nog een nawee van de situatie van 1965?' vraagt de oude dame. Inderdaad, zegt onze gastvrouw. De dame wendt zich tot ons:

'Heeft u dat ook in Nederland? Nee? Hoe interessant!' Een kennis, Indonesiër van Nederlandse afkomst, heeft een reis gemaakt door Oost-Java. We ontmoeten hem als hij net terug is. Tijdens het gesprek herinnert hij zich iets en zegt tegen zijn vrouw: 'Dat was ik nog vergeten je te vertellen. Oh Djie Hoo zit in de pot. Al sinds twee maanden.'

'Kenapa?' (waarom).

'Tidak tahu' (onbekend). Het gesprek gaat verder over een ander onderwerp. Morgen kan hijzelf in de pot zitten, als oud-parlementariër en socialist. Het is een realiteit waarbij men zich neerlegt en waarover men maar liefst niet te veel nadenkt.

In Jakarta vindt een proces plaats waarbij de universitair docent Sjachrir zich moet verdedigen over een opruiende speech die hij circa twee jaar geleden gehouden heeft. Hij zou daarbij onder andere de staatsgevaarlijke uitspraak gedaan hebben dat studenten altijd in de voorhoede hebben gezeten bij revolutionaire bewegingen. Hij ontkent het ooit gezegd te hebben. Op de televisie wordt veelvuldig economische voorlichting gegeven met statistiekjes van invoer en uitvoer en betalingsbalansen van vroeger en nu (nu is altijd beter). Niemand kijkt ernaar. Begin januari houdt Suharto een lange lezing voor de tv, waarbij hij een soort regeringsprogramma en miljoenennota presenteert. Maja en ik kijken ernaar en proberen het te volgen. Even verderop zit een Indonesisch echtpaar lusteloos in tijdschriften te bladeren. Later raken we in gesprek, het blijkt een bankmanager te zijn. Ik durf hem niet meteen te vragen waarom het programma hem niet interesseerde, en het moment gaat voorbij.

Militaire kampementen tref je overal aan, maar er vindt geen machtsvertoon plaats. Militairen lopen single door de stad, het haar kortgeknipt, de baret kek opzij getrokken, naam op de borst (hier geen anonieme misdrijven door militairen, alhoewel, er is nogal wat analfabetisme). Ze maken eerder een verontschuldigende dan een militante indruk.

Porno is verboden, in buitenlandse bladen worden zelfs reproducties

van Rubens-schilderijen van dikke zwarte inktstrepen voorzien. Er is veel handel in soft porno, op kalenders, maar in Surabaya worden op straat ook naaktplakplaatjes verkocht voor op de betja's.

Kritiek op het regime wordt in privé-gesprekken openhartig geleverd. Veel geld en vooral veel van de ontwikkelingshulp verdwijnt in de zakken van de generaals, daar is iedereen het wel over eens. Suharto pakt het daarbij handiger aan dan Sukarno, zegt men, want hij blijft tenminste leven in een redelijk eenvoudige behuizing.

Het regime is zeker niet algemeen populair, maar het overheersende gevoel is dat je weet wat je hebt, terwijl niemand weet wat er na dit regime voor ellendigs zou kunnen komen.

Laatste blikken

Jakarta heeft niet zo gek veel toeristische attracties, is onze stellige indruk na het bestuderen van de beschikbare lectuur, en onze tochten hebben ons ook alleen maar een indruk gegeven van een stoffige, drukke, bloedhete en zwaar overbevolkte stad. Voor de kenner zullen er natuurlijk wel rustieke en fraaie plekjes zijn, voor ons blijft het Rotterdam in het kwadraat en het spijt ons dan ook niets dat we al na drie dagen weg moeten.

Wel bezoeken we nog het oude stadhuis, gebouwd in 1710 en nu geheel gerestaureerd. Het ligt in het oude centrum van de stad, een prachtig gebouw van twee verdiepingen, verbonden door een fraaie houten trap. De zware vloerbalken maken een zeer authentieke indruk en de zalen zijn in stijl ingericht met oude stoelen en tafels, vazen en schilderijen. In een van de kleinere kamers hangt een uitgebreide serie portretten van Gouverneurs-Generaal van 'India', enge boeventronies soms.

Een kleine handleiding zou niet overbodig zijn, maar bij de ingang kunnen alleen kaartjes gekocht worden, er zitten twee jonge mannen die ostentatief geen informatie geven, misschien ook niets weten. Toch, het is al heel wat dat in een gedekoloniseerd land nog zoveel aandacht voor het verleden is dat men er zo'n museum voor inricht.

Volgens onze gegevens zijn we hier in de oude wijk van Batavia en we stappen dapper in de richting van Pasar Ikan (Vismarkt), waar nog oude pakhuizen te zien zouden moeten zijn, een ophaalbrug, een tolhuis en een logement. Veel ouds merken we onderweg niet op, allemaal bankgebouwen en kantoren die er hooguit zo'n vijftig jaar staan. Het is twaalf uur, de zon staat op haar hoogst en we komen regelmatig mensen tegen die 'kassian' roepen (zielig) als ze Eric zien zitten in het kinderwagentje. Opnieuw heeft niemand medelijden met de zwoegende en de geheel doorgezweete vader.

Pasar Ikan ligt verder dan we op grond van de kaart konden vermoeden — Jakarta is gigantisch — en als Marco per ongeluk een snoepje dwars inslikt en van pijn begint te gillen, staan we op het punt de expeditie te beëindigen. Maar het harde object bereikt ten slotte toch zijn maag, hij kalmeert en we houden een helitjak aan om ons het resterende stukje te laten rijden. De man vraagt zo'n belachelijk bedrag dat ik het korzelig laat afweten, nog een paar maanden langer in dit land en we zouden ons net zo afdingerig gedragen als iedereen hier dat doet.

Een half dozijn mensen heeft de discussie gevolgd en

een oude man vraagt ons wat we dan wél willen uitgeven. Zou driehonderd roepia veel zijn? Nee, dat is prima. Oké, dan wil hij ons wel even rijden in zijn Colt, een wagen die eigenlijk voor het interlokale verkeer bestemd is.

Papa heeft medelijden met de kinderen, grijnst zijn jonge rijder. Even later staan we op de Pasar Ikan en bedanken Papa hartelijk. De hitte is langzamerhand onverdraaglijk. Pasar Ikan doet zijn naam geen eer aan, vis valt er niet te bekennen, die is vermoedelijk al in de ochtenduren verkocht want in deze hitte moet het snel gaan. Wel zijn er nog veel stalletjes in huishoudelijke artikelen, speelgoed, schelpen, touw en andere visserijbenodigdheden.

Achter de stalletjes kunnen we glimpen opvangen van een gebouw dat er vrij oud uitziet, in de muren zitten de ijzeren consoles die me bekend en Oudhollands voorkomen. Maar er is geen gaatje te bekennen in de rij winkeltjes en we kunnen er niet bij komen.

Na een halfuur wandelen geven we het op, totaal uitgeput. We hebben ons best gedaan, niemand kan ons gebrek aan plichtsbefef verwijten.

We zijn klaar met Java, voor deze keer tenminste en ook echt aan de thuisvlucht toe: Indonesië is al vermoeiend voor een gewoon toeristenbezoek, maar met twee kleine kinderen erbij wordt het wel eens te veel.

Voor de laatste keer pakken we alles in, nemen afscheid van het Taruma hotel en bereiken na dertig uur vliegen Schiphol. Warmhartige vrienden vangen ons op met winterjassen. Het is eind januari, een pril zonnetje schijnt na maanden van regen.

Het eerste wat ons opvalt is dat het zo rustig is in Amsterdam, weinig mensen, kalme gedisciplineerde verkeersstromen, geen getoeter, het leven is rimpelloos hier.

De volgende dag ben ik snipverkouden. We zijn weer thuis.

Veranderingen

Sinds 1975 is er natuurlijk het een en ander veranderd in de situatie in Indonesië en enkele kenners waren zo vriendelijk om het reisverslag daarop door te lezen.

Hieronder volgen per hoofdstuk hun opmerkingen:

De start: voor de serie prikken moet men nu niet meer naar het Koninklijk Instituut voor de Tropen, maar naar het AMC (Amsterdam) of de plaatselijke GGD.

De visumregeling is ook anders dan in 1975, een visum voor twee maanden is in aanvliegplaatsen zoals Jakarta ter plekke verkrijgbaar.

Jakarta-Bandung: het aantal inwoners van Jakarta is nu meer dan zeven miljoen, Surabaja vijf miljoen en ook Bandung is voller en drukker geworden dan ik het beschreef.

Mijn pogingen om zelf Drinkbaar Water te maken, waren overbodig: praktisch overal is gekookt water te krijgen (air putih).

Vroeger en nu: vele dingen die ik in 1975 als nieuw beschreef, de airconditioning, closetrollen, de luidsprekers op de moskeeën, zijn intussen oud cultuurgoed geworden. Papieren luiers zijn intussen in de grote steden en op Bali verkrijgbaar.

Bandung I: een baboe verdient nu gemiddeld Rp 50.000, wat omgerekend in Nederlands geld f 55,— is.

Over het verkeer: de verkeersproblemen in de grote steden zijn enorm toegenomen. In Jakarta is de bajaj (volkstaxi) opgekomen, en ook de Colt speelt een steeds belangrijker rol. Een sightseeing taxi kost nu minimaal Rp 5000 per uur, wat in Nederlands geld toch op hetzelfde neerkomt als in 1975.

Bogor: dit plaatsje heb ik onrecht aangedaan, want er is veel meer te zien dan wij deden. Een wandeling op de Salak is aan te bevelen, de Plantentuin kan men op zondag beter mijden, want dan is het wel erg druk (de toegang is dan gratis) Het door mij als vervallen beschreven hotel Salak heeft een nieuw verfje gekregen en ziet er nu weer heel aantrekkelijk uit (een double-room kost nu circa Rp 25.000).

Over het tippen: de tip van 50 à 100 roepia is nu 500 à 1000 roepia geworden (f 0,50 à f 1,—).

Borobudur: ondanks mijn scepsis is de restauratie inmiddels toch voltooid. Het is er meteen erg toeristisch geworden, een bezoek in de vroege ochtend of late middag is het meest aan te bevelen.

Over radio, tv en kranten: reclame op de tv mag niet meer, en Amerikaanse of Engelse speelfilms worden weinig meer vertoond, dat zijn Indonesische produkties geworden. Wel

zendt men buitenlandse tv-series uit en daarbij wordt om de zoveel tijd ondertiteld wat er voorgevallen is. Jakarta heeft één televisiezender die een halfuur per dag een Engelstalige uitzending heeft.

Engelstalige bladen: *Jakarta Post*, *Indonesian Times*.

Over verspilling: alhoewel er inderdaad veel recycling plaatsvindt, hebben de grote steden intussen toch wel degelijk een vuilnisprobleem.